

Filozofia istoriei are ca o primă sarcină să reflecteze asupra condiției cunoașterii ISTORIEI și a multiplelor forme prin care aceasta se realizează, începînd cu istoria, continuînd cu sociologia și sfîrșind cu filozofia însăși. Cum se poate *explica* evenimentul istoric și dinamica generală a formelor vieții sociale? Este posibilă *predicția* cursului ISTORIEI? Există în ISTORIE un singur drum, predeterminat, sau în fiecare moment omenirea se află, fie că este sau nu conștientă, în fața unei multitudini de *alternative istorice*, dintre care lasă hazardul să aleagă, dacă ea însăși nu este capabilă să o facă? Filozofia istoriei nu se poate mărgini însă la a fi doar o reflexie epistemologică asupra condiției și practicilor științelor care se ocupă de scurgerea timpului uman. Ea însăși este o cunoaștere, trebuind să dezvolte răspunsuri globale la întrebări vitale: Există un *sens* în lunga succesiune încîlcită și contradictorie a evenimentelor ce au punctat drumul parcurs de omenire? Există o tendință spre mai bine, un *progres*? În ce direcție se îndreaptă omenirea și ce ar trebui ea să facă în acest moment pe care mulți îl gîndesc a fi o răscruce?

FILOZOFIA ISTORIEI

CĂTALIN
ZAMFIR

INTRODUCERE

Ce este filozofia istoriei? Care sînt temele mari pe care ea le abordează? În filozofia istoriei sînt cuprinse două sfere distincte de preocupări: unele *epistemologice* și altele *teoretice* propriu-zise.

Așa după cum științele naturii au generat o reflexie filozofică asupra naturii lor, a procedeeilor utilizate și a valorii rezultatelor obținute, științele care se ocupă de istorie (și, firește, în primul rînd este vorba de *istoria* ca disciplină) au tins să producă o reflexie filozofică specială care să pună în evidență specificul cunoașterii *Istoriei*, procedeele sale, natura și posibilitățile principale de constituire a ei.

Pe lîngă aceste preocupări de ordin epistemologic, filozofia istoriei își pune și o serie de probleme *teoretice* referitoare la legile procesului istoric, la direcția sau sensul acestuia, la semnificația sa pentru om.

În epistemologia științelor istoriei se înfruntă, în momentul actual, trei orientări distincte.

Filozofia critică a istoriei a fost dezvoltată în Germania sfîrșitului secolului trecut și începutul secolului XX, sub semnul criticismului kantian. Gînditori ca Dilthey, Windelband, Rickert au încercat să ducă mai departe, în sfera cunoașterii istorice, programul kantian. Așa cum Kant a întreprins o analiză a *rațiunii pure*, pentru a determina dacă și cum matematica și fizica sînt posibile ca științe, neo-kantienii operează o analiză critică a *rațiunii istorice*, pentru a pune în evidență posibilitatea, natura și limitele științei istoriei. Spre deosebire de „na-

turalismul" secolului al XVIII-lea care considera științele naturii ca modele exemplare ale cunoașterii științifice, după care trebuie să se orienteze toate celelalte științe, școala germană neo-kantiană pornește de la ideea că istoria este structural diferită de natură. Cunoașterea istoriei cere, prin urmare, un cu totul alt tip de științificitate. Nu prin extinderea modelelor din științele naturii se poate înțelege omul și cultura, ci prin dezvoltarea unui model epistemologic specific, centrat pe ideea de istorie. Programul neo-kantian era prin sine deosebit de ambițios: elaborarea unui tip distinct de epistemologie, propriu oricărei cunoașteri care are ca obiect istoria.

Filozofia analitică a istoriei are un alt cadru cultural de constituire și un program oarecum opus primei orientări. Ea își are originea în orientarea analitică (cunoscută adesea și sub titulatura de pozitivism) anglo-saxonă. Spre deosebire de neo-kantieni, filozofii analitici consideră că singura șansă a cunoașterii istoriei de a deveni științifică este aceea de a prelua modelul de științificitate elaborat de științele naturii. Structura cercetării practicate, din această perspectivă, este distinctă: punctul de pornire îl constituie stabilirea modelului general de practică științifică (a se vedea, de exemplu, analiza întreprinsă de Hempel explicației în istorie). Pe această bază se încearcă determinarea modului în care practica cercetării istorice se conformează sau nu acestei exemplarități. Sînt puse în evidență dificultățile acesteia și posibilitățile de depășire a lor. Spre deosebire de filozofia neo-kantiană, filozofia analitică a istoriei pornește de la ideea că nu există decît un model de științificitate. Problema este doar de a determina condițiile aplicării sale în practica istoricului.

În ciuda diferențelor substanțiale dintre cele două orientări, există două puncte comune foarte importante pentru descifrarea profilului lor: considerarea unui anumit tip de practică istorică (cea tradițională) ca practică standard și respingerea „metafizicii istoriei”.

Ambele orientări pornesc exclusiv de la practica tradițională a istoricului. Singura disciplină care se ocupă de *Istorie* este acceptată a fi „istoria” și aceasta considerată în modalitatea ei tradițională, ca istorie evenimentială. Aici își află una dintre cauze, de fapt, uzura

morală a celor două abordări. Ele problematizează infinit asupra unei practici empiriste, evenimentialiste a istoriei, în condițiile în care o asemenea practică este, în ultimul timp, tot mai depășită, fiind înlocuită treptat de o abordare generalizatoare, teoretică.

Ambele resping, pe temeiuri însă absolut diferite, ceea ce în comun numesc „metafizica istoriei”, Kant argumentase că o metafizică, în sensul de teorie generală a lumii, alături și dincolo de științe, nu este posibilă. Filozofia critică a secolului al XIX-lea încearcă să ducă argumentarea mai departe: în afara disciplinei propriu-zise a istoriei, o filozofie (metafizică) a istoriei nu este posibilă. Argumentul neo-kantienilor se sprijină pe teza caracterului funciar *unic* al faptului istoric, în raport cu care, orice încercare de generalizare reprezintă un abuz. Înțeasă ca teorie a istoriei, filozofia istoriei, afirma un reprezentant al acestei orientări, este tot atît de absurdă ca și ideea unui „patrat rotund”. Filozofia analitică respinge și ea metafizica istoriei, nu însă pe temeiul imposibilității principale de a elabora generalizări asupra faptelor unice, ci în calitatea ei de gîndire *speculativă*. Teoretizarea este acceptată *doar* ca produs al științei. Iar sarcina realizării ei este amînată pînă în momentul în care știința va fi capabilă a o face în mod riguros. Atît filozofia critică neo-kantiană a istoriei, cît și filozofia analitică sînt, din cauza acestei atitudini, centrate în mod exclusiv pe *epistemologia* științelor istorice.

O a treia orientare ar putea fi desemnată prin termenul de *viziune evoluționistă asupra istoriei*. Caracterul ei distinctiv provine din centrarea pe un alt tip de cercetare a procesului istoric. După cum s-a sugerat mai înainte, atît filozofia critică cît și cea analitică reprezintă reflexii epistemologice asupra „istoriei evenimentiale”, caracteristică exclusivă a practicii tradiționale a istoricului. Istoria poate fi investigată însă și dintr-o cu totul altă perspectivă — nu ca înșiruire a unor evenimente, ci ca evoluție în timp a unor forme mai generale de organizare socială. Teoria marxistă a istoriei este tipică pentru o asemenea abordare. Istoria omenirii reprezintă succesiunea în timp a unor tipuri de organizări sociale — formațiunile sociale. Ceea ce este de pus în evidență și de explicat, nu este în primul rînd evenimentul, ci structura socială, marile procese de transformare social-

politică și culturală. Nu istoria evenimentială este perspectiva cea mai bună de înțelegere a dinamicii în timp a societății umane, ci o știință generală, capabilă să pună în evidență etapele distincte prin care procesul istoric trece și care furnizează o bază solidă și înțelegerii evenimentului. Conceptul de evoluție este pentru acest scop mai avantajos. El desemnează succesiunea în timp a unor forme de organizare. Sociologia și antropologia socială și culturală au contribuit și ele la cristalizarea unei asemenea perspective. Nu trebuie neglijat nici impactul mai general pe care succesul perspectivei evoluționiste din biologie l-a avut asupra tuturor disciplinelor care se ocupă de dimensiunea temporală a fenomenelor. O nouă perspectivă epistemologică se deschide, decât cea prilejuită de practica istoriei evenimentiale. Într-un fel, întreaga dispută generată de structuralism în jurul problemei „structură sau eveniment” „sincronic sau diacronic” reprezintă un reflex al trecerii de la un punct de vedere evenimentialist la unul evoluționist, structural, în considerarea istoriei.

Înainte de a încheia această sumară trecere în revistă a preocupărilor epistemologice este necesar a face o remarcă mai generală. Ele nu au în vedere numai istoria umană, ci istoria în genere, istoria ca perspectivă asupra tuturor fenomenelor. Istoria speciilor biologice ca și istoria planetei pe care trăim reprezintă în aceeași măsură discipline cu un statut distinct, dat tocmai de interesul lor pentru dimensiunea temporalității. Desigur, istoria umanității reprezintă preocuparea cea mai prominentă, sursă masivă de experiență științifică. În calitatea sa de reflexie epistemologică, filozofia istoriei tinde să considere, deci, ansamblul mai larg al disciplinelor naturale, sociale sau umane care se ocupă în mod prioritar de *dinamica în timp* a fenomenelor.

Al doilea mare component al filozofiei istoriei este *filozofia teoretică a istoriei*. Deși unele filozofii se mulțumesc numai cu reflexia epistemologică, există totuși destul de numeroase încercări de a aborda, cu mijloacele specifice filozofiei, probleme de genul: care este sensul istoriei, atât al celei trecute, cât și al celei viitoare, care sînt stadiile mari prin care istoria a trecut și, de asemenea, care este logica internă a procesului istoric; prezintă istoria umană un progres sau, dimpo-

trivă, un regres? „Metafizica istoriei” nu este în ciuda respingerii ei categorice de pe pozițiile criticismului neo-kantian sau ale pozitivismului, nici pe departe abandonată. Asemenea preocupări pot fi ilustrate de mari gânditori, începînd cu Condorcet, Saint-Simon, Comte, continuînd cu Herder și, în mod special, Hegel, și terminînd cu filozofi ai secolului nostru ca Spengler, Toynbee sau Teilhard de Chardin.

Nu este însă mai puțin adevărat faptul că metoda speculativă, tipică filozofiei, a suferit transformări prin dezvoltarea abordării științifice. În numeroase domenii există elaborate teorii științifice incontestabile, care au exclus complet speculația filozofică. Este cazul teoriei apariției și evoluției speciilor biologice sau al cosmogenezei. Apariția teoriei marxiste a deschis o extrem de fructuoasă perspectivă în cercetarea științifică a evoluției societății umane. Pătrunderea metodelor sistematice, riguroase ale științei în investigația istorică a produs o ridicare substanțială a standardelor de științificitate. Pe lângă concurența tot mai eficace a abordării științifice, această ridicare a exigențelor, datorată exemplarității științifice, a erodat și mai mult încrederea în metodele speculative ale filozofiei. Caracterizată prin tentativa de a construi modele teoretice explicative de amploare, pe baze mai mult intuitive, cu ajutorul rațiunii speculative, filozofia era, într-un fel, complementara necesară a istoriei evenimentiale. Filozofia istoriei se ridica pe incapacitatea istoriei tradiționale de a depăși evenimentul singular. Ea încerca să desprindă planurile mari ale evoluției în timp a umanității, sensul ascuns al istoriei.

Diferitele încercări de elaborare a unor teorii generale asupra sensului istoriei au început să fie privite cu suspiciune. Multe dintre ele au fost supuse unor critici extrem de severe, de pe pozițiile unor înalte standarde de rigurozitate, promovate de practica științifică. Este, de exemplu, cazul reacției extrem de violente apărută în prima parte a secolului XX în antropologia culturală și în sociologia occidentală împotriva evoluționismului din ultimele decenii ale secolului trecut. Marxismul însuși a fost învinuit nu odată de speculație, de construcție filozofică prea grăbită, pe baze teoretice insuficient de verificate. Așa după cum filozofia naturii a

fost practic abandonată după constituirea științelor naturii, și în ceea ce privește omul și istoria sa, părea că se va întâmpla același lucru. Mult timp s-a crezut că o filozofie teoretică a istoriei nu va putea **supraviețui** științei istoriei. S-a constituit o atitudine extrem de **prudentă** față de orice tentativă de construcție teoretică de anvergură. Marile sinteze filozofice asupra istoriei, privite cu tot mai multă suspiciune, au devenit din cea de-a doua jumătate a secolului trecut din ce în ce mai rare, mai timide și, în fapt, mai marginale. În momentul de față, încercări de anvergură celor clasice nu mai există. Din când în când, de pe diferite poziții, mai apare câte o tentativă de a limpezi, cu mijloace speculative, sensurile mari ale istoriei, dar stingându-se rapid înainte de a fi putut să prindă contururi suficient de încheiate, cu o influență cât de cât semnificativă.

Există și o explicație de ordin *ideologic* al acestei crize teoretice a meditației asupra istoriei. Marxismul a elaborat, pe baze științifice, schița unei viziuni teoretice de ansamblu asupra istoriei. Desigur, până în prezent, în cercetarea marxistă găsim elaborat doar *proiectul* unei asemenea explicații, iar nu o explicație propriu-zisă, dezvoltată în toate articulațiile sale. Marxismul oferă incontestabil cea mai încheiată teorie a istoriei. El conține însă totodată o puternică angajare ideologică. De pe pozițiile filozofiei burgheze nu s-a putut opune marxismului o teorie alternativă a istoriei cât de cât încheiată. Lipsa de teorie a istoriei în societatea occidentală poate fi considerată a fi complementara firească a modelului spontan de evoluție a societății capitaliste.

Îndemnul pozitivist la prudență și la evitarea oricărei aventuri speculative nu este pus sub semnul întrebării în nici un fel de către *trecut*. Acesta poate aștepta indefinit până când omul de știință își construiește toate instrumentele intelectuale necesare. *Viitorul* însă s-a dovedit a fi cea mai redutabilă provocare la adresa pozitivismului. Prin definiție, el nu poate aștepta. El vine implacabil și trebuie întâmpinat. Omul de știință poate refuza să-i vină în întâmpinare. OMUL însă, nu. El trebuie să încerce, cu mijloacele sale, oricât de rudimentare ar fi ele, să-l înțeleagă și să-l modeleze. Și pentru aceasta el face apel, dacă știința nu răspunde, la filozofie. Speculația este reabilitată tocmai în legătură cu această

nouă provocare a viitorului. În condițiile actuale, omul nu mai poate merge înainte nici „cu spatele” și nici măcar „cu privirea ațintită la doi pași”. El trebuie să forțeze, să scruteze depărtările, să îndrăznească să-și elaboreze strategii pe termen lung. Preocupările de viitorologie au reabilitat nu numai speculația dar, odată cu aceasta, și pe filozof. Alături de omul de știință care a renunțat la trufia abținerii „până când...” și și-a asumat cu responsabilitate dificila misiune de a scruta cu instrumente încă rudimentare dificilele și complexe probleme ale umanității de azi și de mâine, filozoful tinde să-și reia funcția sa tradițională de „conștiință critică” și constructivă a umanității. Pentru a gândi tendințele pe termen lung ale umanității, speculația s-a dovedit în condițiile actuale a fi un instrument mai adecvat decât tehnicile riguroase de analiză. Intuiția, ca sursă a speculației, a fost și ea reabilitată, pe lângă gândirea analitică și sistematică a științei clasice. **Important este** ca filozofia și știința să nu articuleze adevăruri irevocabile. Este suficient ca ele să fie mai pătrunzătoare decât simțul comun. Și dacă sînt, ele au datoria de a vorbi.

În concluzie strînsă cu știința, filozofia tinde tot mai mult să redevină o meditație a omului asupra sa însuși și, în primul rînd, asupra istoriei sale. Asupra istoriei *făcute*, dar mai ales asupra istoriei *de făcut*.

Lucrarea de față intenționează să abordeze ambele problematice ale filozofiei istoriei: atât cea epistemologică, cât și cea teoretică. Caracterul ei este acela al unei sinteze problematice. Am căutat să redau preocupările majore actuale legate de asimilarea temporalității ca o dimensiune fundamentală a explicării științifice, pe de o parte, iar pe de alta, variatele tentative de a descifra sensul istoriei.

Partea I

ȘTIINȚELE ISTORICE

Cap. 1 DIMENSIUNEA TEMPORALITĂȚII ÎN ȘTIINȚĂ

Pînă în secolul trecut, timpul era considerat în știință doar marginal. Analiza științifică făcea abstracție de temporalitatea fenomenelor. Conceptul de „istorie”, expresie nemijlocită a dimensiunii temporale, nu avea ce căuta în preocupările propriu-zise ale omului de știință. Știința se ocupa cu aspectele generale și repetabile, insensibile la scurgerea timpului.

Aproximativ pe la mijlocul secolului al XIX-lea au început să se dezvolte două tipuri de discipline științifice legate structural de dimensiunea *timp*:

a. Un grup de discipline cristalizate în jurul conceptului de *evoluție* — biologia evoluționistă, ca teorie a originii și evoluției speciilor și o teorie evoluționistă a societății la care a contribuit filozofia socială, sociologia, antropologia socială și culturală.

b. Disciplinele *istorice* — istoria societăților umane și a diferitelor manifestări ale omului (istoria filozofiei, istoria muzicii, istoria picturii, istoria dreptului). Deși istoria ca preocupare exista încă din antichitate, în această perioadă ea începe să se dezvolte rapid, intrînd în atenția filozofiei în calitate de disciplină științifică.

Cele două grupuri de discipline sînt foarte diferite din punctul de vedere al perspectivelor lor, al obiectelor și al instrumentelor cu care lucrează. Ceva însă le leagă în mod structural: timpul. Temporalitatea ocupă în aceste discipline un loc central. În acest context, începe să se cristalizeze o problemă epistemologică generală: este

modelul de științificitate formulat în secolul al XVIII-lea, pe baza experienței fizicii, universal, o normă standard, sau el este adecvat *doar* unor științe? nu cumva sînt posibile discipline științifice, structural diferite de fizică, avînd ca obiect realitatea umană și caracterizate în primul rînd prin faptul că încorporează în mod fundamental dimensiunea temporalității?

Pornind de la experiența disciplinelor istorice, filozofii de inspirație neo-kantiană au pus în mod tranșant o asemenea problemă. Modelul de științificitate al disciplinelor istorice, considerau ei, este diferit de cel al disciplinelor naturii. Orice obiect poate, în principiu, să fie considerat dintr-o perspectivă sau alta: din punct de vedere *nomologic*, al legilor generale care îi modelează comportamentul, sau *idiografic*, ca descriere a sa ca realitate unică, individuală, caracterizată prin istoricitate. Filozoful și istoricul român, A. D. Xenopol a exprimat poate în modul cel mai clar și mai acceptabil din punctul de vedere al unei viziuni științifice și filozofice moderne, lipsită de amprenta idealist-subiectivă neo-kantiană, această idee sub forma celebrei distincții între *științe ale repetiției* și *științe ale succesiunii* pe care încerca să o elaboreze pe larg (119, 120).

În numele disciplinelor cristalizate în jurul conceptului de evoluție, Julian Huxley avansa ideea că mentalitatea contemporană, spre deosebire de cea „centrată pe știință” a secolului al XVII-lea, este „centrată pe evoluție”. Evoluția reprezintă, după părerea sa, elementul caracteristic al *weltanschauung-ului* contemporan. (54)

Există aici o problemă epistemologică care merită toată atenția: putem descifra diferențe structurale în modelul de științificitate pe *axa a-temporal/temporal*? Putem, deci, distinge științe structural a-temporale de științe structural temporale?

Există însă și o a doua dimensiune secundară, implicată mereu de dimensiunea temporalității, referitoare la obiectul propriu-zis al științei: *general/individual*. Modelul clasic de științificitate, așa cum era fixat în celebra formulare aristotelică, este legat de *general*. Știința, considera Aristotel, nu poate fi decît o cunoaștere a generalului. Ea se ocupă doar cu ceea ce este comun unei clase de obiecte, iar nu de ceea ce este specific fiecărui obiect în parte. Putem însă accepta

fără rezerve o asemenea definire a științei? Nu cumva putem concepe și discipline științifice al căror obiect să fie nu o clasă generală de fenomene, ci doar *un singur fenomen*?

Este aici implicată o problemă mai gravă. Există un singur model de științificitate, sau o pluralitate de modele? În acest capitol voi încerca să pun în evidență diferențele generate de cele două axe invocate mai înainte: *temporal/a—temporal* și *individual/general*. Considerarea celor două axe sugerează următoarele patru tipuri distincte de științe:

	GENERAL	INDIVIDUAL
A—TEMPORAL	1 Fizica Chimia Biologia teoretică Psihologia Sociologia	2 Geografia
	4 Disciplinele evoluției: — Evoluția speciilor — Evoluția societății — Evoluția științei.	3 Disciplinele istorice: — Istoria României — Istoria muzicii — Istoria filozofiei — Istoria fizicii
TEMPORAL		

Să analizăm pe rînd cele patru tipuri de discipline științifice obținute, încercînd să vedem în ce măsură ele au realmente un profil distinct.

Științele a-temporale ale generalului

Definirea tradițională a științei este asociată cu stabilirea *legilor generale*. Ce sînt legile pe care știința caută să le formuleze? Ele sînt relații constante (repetabile deci), care se stabilesc între clase generale de obiecte. Forma lor abstractă este următoarea:

Dacă p, atunci q.

Cu alte cuvinte, dacă avem un fenomen sau o situație de tipul p, atunci vom avea cu necesitate un alt fenomen, sau situație de tipul q.

Două caracteristici pot fi derivate din această formulare:

a) Obiectul de cercetare este generalul, iar nu individualul. Fizica, de exemplu, nu cercetează căderea pietrelor, parașutiștilor sau a brutozaurilor, ci a corpurilor fizice, adică și a pietrelor, și a parașutiștilor și a brutozaurilor, dar nu în calitatea lor specifică, ci în calitatea mai generală de corpuri care au o anumită masă. Mai exact ar fi deci să spunem că obiectul de cercetare îl reprezintă clase abstracte de fenomene. Obiectul individual este inclus într-o clasă sau alta doar în măsura în care el întrunește o anumită proprietate generală. De celelalte proprietăți se face complet abstracție. Fenomenul individual *ca atare* nu reprezintă obiect de cercetare al respectivei științe. În teoria căderii corpurilor nu apare termenul de piatră sau brutozaur. Conceptele cu care se operează în științele generalului desemnează clase abstracte de fenomene sau de proprietăți: corpuri fizice, acizi, baze, relații de producție capitaliste. Termeni desemnând lucruri individuale pot apare doar în „aplicațiile” acestor științe. Într-un manual de fizică, de exemplu, putem găsi la capitolul „probleme” formulări de genul: „un creion care cade dintr-un avion de la o înălțime de 500 metri”. Sau într-un manual de chimie: „o gospodină toarnă oțet peste lapte”.

În toate enunțurile generale, cu valoare de lege, formulate de diferitele științe, vom găsi doar termeni care desemnează clase generale. În psihologie, de exemplu, există o mulțime de asemenea formulări generale — „frustrarea unei necesități tinde să genereze agresivitate”. În sociologie — „o comunitate amenințată din exterior tinde să-și mărească coeziunea internă”. După cum se vede, în aceste enunțuri nu este vorba nici de Popescu sau Ionescu și nici despre Imperiul roman sau Franța napoleoniană. Ele pot fi însă *aplicate* și la Ionescu sau Popescu, la Imperiul roman sau Franța napoleoniană.

b) Perspectiva lor este *a-temporală*. Timpul nu modifică în nici un fel valabilitatea enunțurilor acestor dis-

cipline. Ele sînt, deci, în raport cu timpul, invariante. O piatră cade la fel astăzi, cu modul în care a căzut acum un milion de ani sau în care va cădea peste cîteva mii de ani. Invarianța temporală face inutilă orice specificație în raport cu timpul.

Sînt multe situații în care legile științelor teoretice includ în ele, ca una dintre variabilele importante, timpul. De exemplu legea căderii corpurilor sau legile fisiunii nucleare. Cauzalitatea, ca formă generală a determinării, include în ea însăși ideea de timp: efectul succede cauzei, iar nu invers. Generarea efectului are nevoie de o perioadă de timp oarecare mai mare sau cel mult egală cu zero (în cazul limită, în care propagarea acțiunii cauzei este instantanee). Timpul însă considerat în aceste situații este foarte diferit de cel al istoriei. Este un timp abstract, a-istoric, lipsit de orice culoare. Sau, dacă utilizăm celebra formulare a lui Newton, timpul științelor teoretice este un timp perfect *omogen*. El este doar un cadru abstract al desfășurării unor procese. Este complet independent de trecut și nu are nici un viitor. Este un timp absolut *local*, indiferent la scurgerea timpului universal. Un kilogram de uranium radioactiv are o perioadă de înjumătățire invariabilă. El se descompune în același mod, indiferent de faptul dacă fisiunea a avut loc acum un miliard de ani sau va avea loc peste cîteva miliarde de ani.

Datorită acestor două caracteristici putem defini științele generalului mai corect ca *științe ale posibilului*. Ele nu au ca obiect lucrurile trecute, prezente sau viitoare, ci orice lucru, indiferent dacă el a existat, există sau va exista vreodată. Singura condiție este ca aceste lucruri să fie posibile, într-un mod abstract. Este „căderea brutozaurului Bibi din avion” un fenomen de care în mod legitim fizica se poate ocupa? Desigur. Fizica poate calcula cu precizie cît timp îi va trebui brutozaurului Bibi să cadă dintr-un avion de la înălțimea de 5.000 m, indiferent dacă a existat sau va exista vreun brutozaur numit Bibi și indiferent de faptul dacă acesta a căzut sau va cădea vreodată din vreun avion. Ceea ce interesează este posibilitatea abstractă a evenimentului. În calitatea sa de corp fizic, el se supune legilor căderii. Din această cauză, științele teoretice nu sînt condiționate de acceptarea principiului existenței. Ele se pot

ocupa de fenomene posibile. Această caracteristică generală dă explicației teoretice o independență completă în raport cu timpul. Structura „dacă, ..., atunci...” este, din această cauză absolut specifică. Ea include tocmai ideea de posibil, excluzând orice referire la existent. Faptul că sînt științe ale posibilului le conferă universalitate. Oricîte ori vom avea p, vom avea q.

Toate sferele realității sînt acoperite de asemenea științe teoretice. Formularea de caracteristici generale ale lucrurilor și ale relațiilor dintre ele reprezintă o sarcină fundamentală a cunoașterii. Întrebarea care se poate pune este însă dacă o asemenea cunoaștere este realmente *suficientă*. Idealul clasic de știință este modelat de acest tip de știință. El considera că toate problemele cunoașterii pot fi soluționate cu instrumentele oferite de științele teoretice. Inclusiv cunoașterea individului și a istoricului.

Orice individ poate fi determinat cu rigurozitate pornind de la un set de legi generale. Este adevărat că un individ ca atare nu reprezintă obiectul propriu al științelor generalului. El poate fi însă analizat în măsura în care este încadrat într-o mulțime de clase generale pe baza proprietăților sale. Definind astfel problema, individualul poate fi integral explicat de către științele teoretice. Operația de explicare rezidă în a pune în *conjuncție* toate enunțurile teoretice care se referă la respectivul individ. În calitate de corp fizic, Popescu se va comporta în maniera... În calitate de corp chimic, de organism biologic, de sistem psihologic se va comporta... Este deci suficient să identificăm mulțimea caracteristicilor generale care prin *conjuncție* îl constituie pe Popescu pentru a-l putea înțelege complet pe acesta, utilizînd doar enunțuri generale din diferitele științe. Deși, în aparență, soluția este simplă, se ajunge pe această cale la o problemă insolubilă. Orice lucru individual are o quasi-infinitate de proprietăți. În aceste condiții, *conjuncția* legilor generale sub incidența căroră respectivul caz cade este mereu incompletă. Dificultatea a fost formulată în mod explicit de către filozofia secolului al XVIII-lea, sub forma faimoasei probleme a *raportului dintre necesitate și întîmplare*. Orice lucru este necesar; ni se pare că este întîmplător doar în măsura în care nu îi cunoaștem cauzele. Întîmpla-

rea reprezintă deci *restul* rămas mereu neexplicat din comportamentul unui obiect individual. În principiu însă, științele generalului sînt capabile să explice *totul*.

Într-o asemenea viziune, mecanismul explicației științifice este de a ratașa individualul la general. Este, de exemplu, punctul de vedere susținut de Ath. Joja. (57)

În aceeași manieră poate fi explicată și istoria. Explicația istoriei poate fi considerată ca o desfășurare în timp a explicației oferită de științele generalului. Raționînd după modelul fizicii, filozofii secolului al XVIII-lea considerau că întreaga istorie este complet explicabilă prin aplicarea modelului general de științificitate, în măsura în care două condiții sînt îndeplinite: a) Cunoașterea legilor care guvernează dinamica lumii și b) Cunoașterea stării inițiale (sau la un moment dat) a acesteia. În acest mod, istoria oricărei comunități umane devine complet inteligibilă, ca orice obiect individual, prin aplicarea unor legi generale.

Întrebarea la care științele generalului trebuie să răspundă este: pot ele să satisfacă toate necesitățile de cunoaștere? Și în mod special, pot da ele o explicație satisfăcătoare obiectelor individuale și dinamicii în timp, istoriei?

Științele a-temporale ale individualului

Deși pentru mentalitatea clasică o „știință a individualului” sună monstruos, practica științei a creat asemenea discipline. Și aceasta pentru că interesul de cunoaștere nu stă numai în determinarea caracteristicilor generale ale claselor de obiecte, ci și în explorarea *descriptivă* a unor obiecte individuale care prezintă un interes deosebit pentru om. Datorită tocmai acestui interes special, obiectele în cauză nu pot fi considerate numai ca elemente ale unei clase mai generale, ci totodată și ca obiecte *unice* cu proprietăți nedeductibile din legi generale. Cunoașterea lor începe chiar cu descrierea amănunțită a modului în care ele sînt. Pămîntul este, ca importanță umană, unic. Cunoașterea lui în cele mai mici detalii — descrierea, iar nu explicarea sa din perspectiva unor legi generale — reprezintă

o sarcină deosebit de importantă. Geografia este tot-mai o asemenea disciplină în care funcția descriptivă a unui obiect unic este esențială. Rezultatul activității geografului este o descriere amănunțită, realizată în cuvinte, în hărți, în numere care înregistrează măsurători. Fără îndoială geografia este o disciplină științifică. Ea întrebuințează mijloace sistematice și controlate de analiză. Produsul ei nu este însă elaborarea unei teorii, a unor enunțuri generale, valabile pentru o clasă de obiecte, ci descrierea unui obiect unic. Există o mulțime de obiecte care sînt individual importante pentru cunoaștere: universul în care trăim, soarele, specia umană printre celelalte specii biologice, România, Australia etc., printre celelalte țări. Patologia umană este, în raport cu patologia speciilor biologice în general, o disciplină cu obiect individual. La fel și anatomia și fiziologia umană.

Apariția unor discipline științifice ale obiectelor individuale exprimă în mod clar limitele științelor generalului, atît în mod absolut, cît și relativ. Dintr-o știință generală a corpurilor fizice mari care compun universul, presupusă completă, poți deriva o mulțime de caracteristici specifice și Pămîntului. Dar multe lucruri despre acesta vor rămîne imposibil de dedus logic din legile generale ale unei asemenea discipline. Cu atît mai mult acest lucru este valabil dacă considerăm starea actuală a acestor științe. Ele sînt departe de a fi „complete”. În această situație, strategia cea mai eficientă este aceea de a crea, pentru obiectele individuale care prezintă un interes special, discipline distincte. Mai există încă un aspect al problemei. Interesul cunoașterii nu stă numai în determinarea caracteristicilor generale, ci și a celor particulare. Fizica și chimia — prototipuri ale științelor generalului — ne-au obișnuit cu o indiferență completă față de descrierea empirică amănunțită a obiectelor. Ce interes poate prezenta descrierea fiecărei pietre în parte, cu profilul ei unic? Evident, nici unul. Corpurile fizice și chimice nu prezintă, pentru om, nici unul dintre ele un interes special. Ele sînt interesante doar în calitatea lor mai generală de clase mari de obiecte. Printre planete însă, Pămîntul prezintă un interes cu totul deosebit. Printre comunitățile umane, cea în care trăiește fiecare dintre noi este în mod special interesantă. Cu-

noașterea amănunțită a unui obiect individual este, însă, departe de a se realiza simplu, fără dificultăți. Ea cere efort și timp, metode sistematice și complexe. În ciuda aparențelor, descrierea unui obiect individual suficient de complex este chiar în limitele restrînse ale intereselor subiectului cunoscător, greu de imaginat a fi completă. Anatomia umană încă prezintă mistere. La fel și geografia, chiar dacă am considera Pămîntul ca neschimbîndu-se semnificativ în timp, nu e încheiată în mod definitiv. Apar mereu noi aspecte necunoscute, se fac corectări măsurătorilor anterioare.

După cum lesne se poate observa, disciplinele considerate în acesată categorie — geografia, anatomia și fiziologia omului etc. — sînt și ele *a-temporale*. Nici ele nu iau în considerație timpul ca o dimensiune importantă a cercetării lor. Motivul este însă cu totul diferit de cel pentru care științele generalului fac abstracție de timp. Științele analizate aici pornesc de la presuposiția că obiectul lor de cercetare are o anumită constanță în timp și, deci, poate fi cercetat în secțiunea prezentului, făcînd abstracție de istoria sa trecută și de dinamica sa posibilă în viitor.

Ar fi eronat să considerăm științele obiectelor individuale a avea o funcție doar descriptivă. Deși descrierea reprezintă operația cea mai importantă pe care o realizează, ele îndeplinesc totodată și o funcție explicativă. De exemplu, problema nu este de a descrie configurația actuală a continentelor, dar și de a găsi o explicație a ei care să permită și o predicție a evoluției viitoare. Teoria „deplasării continentelor” nu este o teorie de tipul celor pe care le găsim în științele generalului, ci specifică pentru științele cu obiect individual. Ea este o explicație a unui proces strict individual, punînd în evidență un lanț causal unic. Așa după cum capitolele următoare vor încerca să aducă argumente, explicația pe care științele generalului o oferă este relativ diferită de explicația constituită în științele obiectelor individuale. Ultima nu poate fi derivată în mod complet din prima. De exemplu, din explicația revoluțiilor burgheze nu poate fi derivată, decît între anumite limite, explicația revoluției franceze. Biologia generală nu poate da o explicație apariției vieții pe Pămînt. Acest eveniment individual trebuie explicat prin elaborarea unei

teorii explicative speciale, relevante numai pentru apariția vieții pe Pământ, în anumite condiții particulare. În acest sens, afirmam încă de la început că științele individualului au și ele, printre alte funcții și pe aceea de a elabora teorii, explicații. În măsura în care găsim și aici prezența unor teorii specifice, cred că ar fi justificat să considerăm și științele individualului ca științe teoretice, deși în cadrul lor funcția descriptivă este mult mai importantă. De asemenea, din punct de vedere teoretic, științele individualului pornesc și se sprijină pe teoriile elaborate de științele generalului pentru clasele de obiecte din care fac parte și obiectele individuale de care ele se ocupă. Dacă teoriile claselor de obiecte formulează legi generale, valabile pentru o infinitate de situații particulare posibile, teoriile obiectelor individuale conțin explicații valabile *doar* pentru un singur caz.

Este nevoie înainte de a încheia acest paragraf, de o precizare. În fapt, granițele dintre discipline nu sînt atît de clar trasate, cum au fost schițate aici. De multe ori, în cadrul științelor generalului se dezvoltă cercetări specializate în legătură cu un obiect individual care prezintă un interes mai special. Adesea însă, cum este evident din exemplele date, se nasc discipline distincte. În orice caz, operațiile care sînt realizate sînt structural distincte.

Științele istorice – științe temporale ale unor obiecte individuale

Nu numai configurația actuală a unui obiect este unică, dar și dinamica sa în timp. Fiecare obiect are *istoria* sa proprie, în sensul că succesiunea în timp a stărilor sale este absolut specifică, irepetabilă. Descrierea unui obiect individual presupune în mod necesar descrierea istoriei sale proprii. În acest sens este dificil a trage o linie de demarcație netă între științele a-temporale și cele temporale ale obiectelor individuale. Distincția este însă justificată prin accentul care cade fie pe descrierea obiectului în secțiunea prezentului, sau pe descrierea în dinamica sa temporală. Geografia nu este

în mod fundamental o disciplină istorică. Ea descrie starea *prezentă* a configurației spațiale a societății și a mediului său natural. Ea este însă complementară cu o disciplină posibilă care ar putea fi denumită „geografie istorică” și ale cărei elemente, în funcție de necesitățile cercetării științifice au fost dezvoltate. Anatomia și fiziologia omului este o știință a-temporală. Ea descrie specia umană așa cum este în prezent, fără a exclude însă un interes pentru istoria biologică a speciei umane. Relativa stabilitate, pe o perioadă mai lungă de timp, a unui obiect individual reprezintă condiția esențială a constituirii unei discipline a-temporale. Dacă dimpotrivă, respectivul obiect prezintă o dinamică rapidă în timp, descrierea sa va fi predominant istorică. Dacă, de exemplu, România este considerată ca un obiect individual de mare interes pentru cunoaștere, o descriere a situației sale sociale, politice, economice, culturale, demografice, din momentul de față, reprezintă sarcina unei științe a-temporale. Complementar însă unei asemenea cunoașterii este Istoria României, ca disciplină temporală.

Punctul de vedere al acestei lucrări este că istoria, ca disciplină științifică, are un profil specific: ea este o știință care se ocupă de *dinamica temporală a unor obiecte individuale*. Fiecare obiect individual are o istorie specifică. Istoria ca disciplină se constituie însă doar în măsura în care comunitatea umană este realmente interesată în mod special de dinamica în timp a respectivului obiect individual. Există astfel, istoria Pământului, istoria Universului, istoria României, istoria Egiptului antic, istoria literaturii române, istoria muzicii etc.

Dacă în ceea ce privește descrierea stării actuale a unui obiect este foarte clar de ce aceasta poate fi importantă pentru umanitate, ne-am putea întreba de ce istoria unui obiect individual ar putea prezenta interes.

Pot fi invocate trei considerente distincte. În primul rînd investigarea istorică este importantă pentru înțelegerea stării actuale și a dinamicii viitoare a obiectelor. Unul dintre principiile cele mai generale ale științei este *principiul istorismului*. Conform acestuia, starea actuală și viitoare a unui obiect este determinată într-un grad semnificativ de starea sa trecută.

Cercetarea succesiunii în timp a diferitelor stări ale unui obiect individual oferă o cheie pentru înțelegerea stării sale actuale și a celor viitoare. O cercetare a-temporală, de tipul celei oferite de științele generalului, poate ajunge la dezvăluirea unor cauze mai generale. O asemenea explicație nu poate fi însă completă. De exemplu, putem înțelege feudalismul românesc într-un mod strict teoretic, pornind de la nivelul de dezvoltare al forțelor de producție. O asemenea înțelegere este însă foarte generală și incompletă. Feudalismul românesc poate fi înțeles mai bine dacă se ia în considerație lanțul concret de evenimente care au afectat dinamica în timp a comunității române. Numai așa putem înțelege de ce el a avut caracteristici proprii, diferite de cel german, maghiar sau englez. Am putea spune deci că nu este nevoie de istorie doar în condițiile în care interesul nostru pentru un obiect oarecare este **sumar, general**. Dacă ne-ar interesa destinul individual al fiecărei pietre dintre cele existente la ora actuală ar fi probabil necesar să întocmim istorii individuale ale lor. Dar cum nu ne interesează acest destin particular, ne mulțumim cu discipline generale care descriu comportamentul a-temporal și general al clasei întregi — fizica, care descrie comportamentul pietrelor în calitatea lor de de corpuri fizice, chimia, mineralogia etc.

Un al doilea aspect care susține interesul pentru istorie este însăși necesitatea de material empiric a științelor generalului. Sociologia, antropologia culturală și psihologia, de exemplu, pentru a se dezvolta ca științe teoretice generale au nevoie de o cantitate enormă de date despre comportamentul uman individual și colectiv. Analiza prezentului oferă o parte însemnată a acestui material faptic. Explorarea trecutului însă poate pune în evidență o serie de comportamente specifice în condiții care nu mai pot exista la ora actuală. Istoria nu este încă utilizată din acest punct de vedere prea intens pentru dezvoltarea științelor generalului. Ea va fi însă cu siguranță tot mai mult folosită ca o sursă extrem de valoroasă de fapte, de date despre comportamentul diferitelor sisteme în condiții diferite. În acest sens, istoria umanității reprezintă un muzeu de o varietate și diferențiere coloristică inestimabilă a manifestărilor umane.

În fine, cel de al treilea considerent se referă la **specificul** unor obiecte, cu o natură fundamental istorică. Este vorba în primul rând, de acele obiecte care în mod curent sînt numite „**valori culturale**”. Muzica lui Beethoven, pictura lui Țuculescu, *Iliada* lui Homer reprezintă valori universale, componente ale culturii contemporane. Analiza lor nu poate fi însă decît istorică, prin evidențierea condițiilor concrete care le-a prăzidat constituirea. În acest sens putem afirma că există obiecte a căror cercetare nu poate fi decît istorică.

Funcția descriptivă a științei ridică probleme specifice atunci cînd este luată în considerație dimensiunea timp. *Prezentul* există și poate fi înregistrat. Problema descrierii unui obiect prezent se reduce la elaborarea unor tehnici de descriere sistematică a sa. *Trecutul* și *Viitorul* au însă din acest punct de vedere statute diferite. *Trecutul* reprezintă ceea ce a existat la un moment dat și nu mai există în prezent. El nu poate fi pur și simplu înregistrat, ci trebuie *reconstituit*. Istoria, în măsura în care are sarcini descriptive, are dificila misiune de a reconstrui trecutul pornind de la diferitele „urme” pe care acesta le-a lăsat. Reconstrucția presupune o metodologie relativ diferită de cea necesară descrierii obiectelor prezente. În acest sens, în toate disciplinele istorice sînt dezvoltate metode comune de analiză a izvoarelor istorice și de recompunere a caracteristicilor obiectelor trecute. *Viitorul*, pe de altă parte, ridică alte probleme. El este o realitate care încă nu există. El va fi. *Viitorul*, deci, nu poate fi nici descris cu mijloacele investigării prezentului, și nici reconstituit cu mijloacele disciplinelor istorice, ci *prezis*. Metodologia predicției, adică a „descrierii” unor obiecte viitoare, este distinctă.

Există însă și o altă diferență între viitor, pe de o parte, și trecut și prezent, pe de alta. Trecutul și prezentul au o existență univocă. Un fapt prezent este irevocabil *asa cum este*, iar un fapt trecut, *asa cum a fost*. *Viitorul* însă are un alt statut ontologic. El poate fi într-un fel, dar poate fi și în altul. Există, în științe, două moduri distincte de a considera viitorul — una *strict deterministă* și o alta *probabilistă*.

Pentru prima modalitate, viitorul este script determinat în raport cu istoria sistemului. Dacă am poseda o cunoaștere completă a legilor care guvernează dina-

mica sistemelor reale și, de asemenea, a tuturor factorilor care acționează asupra acestora, am putea prezice în mod univoc fenomenele viitoare. Într-o asemenea perspectivă, între trecut și prezent, pe de o parte, și viitor, pe de alta, nu există o diferență de structură. Diferențele apar doar în mijloacele cu ajutorul cărora le cercetăm și în precizia acestor mijloace. Din această perspectivă, viitorul este tot atât de irevocabil ca și prezentul și trecutul. Dificultatea constă doar în posibilitățile de predicție a lui.

Pentru modalitatea probabilistă, viitorul reprezintă doar un repertoriu de posibilități. Putem spune cu precizie, eventual doar ce este posibil și ce nu este. În cadrul însă acestui repertoriu nu se poate principial prezice starea precisă viitoare. Se poate doar determina probabilitățile diferitelor posibilități. Viitorul nu poate, deci, fi gândit doar ca o realitate care *încă nu există*, dar este complet predeterminată, ci ca un set de alternative posibile. Din acest punct de vedere el este structural diferit de prezent și trecut. Acestea din urmă sînt acele alternative care, fiind posibile, au fost totodată și realizate. De aici și caracterul de univocitate a descrierii trecutului și prezentului, în raport cu descrierea viitorului.

Diferențele dintre cele trei momente distincte ale timpului, atât prin natura lor, cît și prin metodele distincte de investigare pe care le implică, generează discipline științifice diferite. Acest lucru este în mod special evident dacă ne gândim la metodologia realizării funcției descriptive.

Pentru ilustrarea acestor diferențe să analizăm distincția dintre *reconstrucția* mentală a realității trecute și *predicția* realității viitoare. În cea mai mare parte a cazurilor, reconstrucția trecutului este o operație predominant empirică. Pornind de la urmele lăsate de realitățile trecute, se încearcă să se imagineze ansamblul realității sau aspectele ei cele mai importante. Este clar că și o asemenea reconstrucție empirică nu se desfășoară complet înafara oricărei teorii. Ea nu este însă predominant teoretică, fiind diferită fundamental de *retrodicție*. Prin retrodicție se înțelege o reconstrucție a trecutului pe bază predominant teoretică, prin deducerea caracteristicilor obiectelor trecute dintr-un ansam-

blu teoretic. Reconstrucția empirică a sistemului politic al incășilor, de exemplu, se face pornind de la o serie de izvoare care dau indicații concrete în legătură cu organizarea politică a acestei societăți. Reconstrucția teoretică a sistemului politic în cauză pornește de la o teorie a organizării sociale și politice a societăților aflate pe o treaptă similară de dezvoltare, care se constituie în condiții particulare. H. Stahl argumentează pe larg, într-un mod care mi se pare a fi deosebit de interesant, funcția pe care retrodicția (reconstrucția teoretică) o poate avea în reconstituirea de ansamblu a unei realități trecute despre care avem informații empirice extrem de fragmentare și nesigure. Este dealtfel metoda pe care el o utilizează cu rezultate excelente în reconstituirea genezei feudalismului românesc. (99, 100) Viitorul nu poate fi descris decît prin mijloacele teoriei, ale predicției. Predicția este simetrica retrodicției. Descrierea viitorului nu poate fi decît teoretică, pe cînd știința trecutului poate fi, cel puțin într-o oarecare măsură, strict empirică. Dacă o istorie empiristă este lesne de imaginat — acesta a fost în fapt tipul cel mai răspîndit de practică istorică —, o disciplină empiristă a viitorului este inimaginabilă.

Științele evoluției — științe temporale avînd ca obiect o clasă generală de fenomene

Există o serie de discipline care se ocupă de dinamica în timp a unor clase de obiecte, iar nu a unor obiecte individuale. Spre deosebire de istoriile comunităților umane (Istoria României, Istoria Franței etc.) există o teorie a evoluției umanității în general*. Aceasta este deosebită de istoria universală, ca o cumulare de istorii individuale. Evoluția societății încearcă

* Deși utilizarea termenilor de „istorie” și „evoluție” în diferite contexte nu este neapărat în sensul distincției propuse aici, analiza tendințelor actuale ale științei par a lucra în acest sens. De aceea, în această lucrare termenul de „istorie” va fi folosit pentru a desemna dinamica în timp a obiectelor individuale, în timp ce termenul de „evoluție”, mai mult cu referire la dinamica în timp a unei clase de obiecte.

să desprindă *formele* (sau etapele, stadiile) generale prin care *toate* comunitățile umane au trecut sau vor trece. Este perspectiva diferitelor filozofii ale istoriei, ca de exemplu cea a lui August Comte, a evoluționismului din antropologia culturală de la sfârșitul secolului trecut, sau a neo-evoluționismului din antropologia culturală actuală sau, în fine, a teoriei marxiste asupra societății. Similar, aceeași diferență se poate face și în biologie, între ceea ce s-ar putea numi istoria diferitelor specii biologice și *teoria evoluției biologice*.

Încercînd să formuleze stadiile comune dinamicii în timp a tuturor obiectelor unei clase, să degajeze legile și mecanismele generale ale acestora, perspectiva evoluției generează științe ale generalului. Ele încearcă să treacă dincolo de particularitățile și accidente temporale, să desprindă o serie de tendințe mai generale. Evoluția este, în acest sens, o viziune *esențializată* și *generalizată* asupra istoriilor individuale.

În mod similar, putem considera istoria diferitelor discipline științifice, în raport cu evoluția cunoașterii în general.

Științele evoluției ridică, din punctul de vedere al caracteristicilor lor, câteva probleme critice.

Prima problemă: este o teorie a evoluției o teorie generală (a posibilului, cum am numit-o mai înainte) sau o teorie individuală? Pentru a fi mai clar, să luăm un exemplu concret. Presupunem o teorie a evoluției speciilor biologice. O asemenea teorie poate avea ca obiectiv desprinderea marilor etape prin care, de-a lungul timpului, speciile biologice au evoluat, mecanismele și forțele care au prezidat această evoluție. Imaginîndu-ne o asemenea teorie ca fiind completă, ne putem încă întreba ce valoare de generalitate are ea. Este ea aplicabilă la orice proces evolutiv biologic? Cu alte cuvinte orice formă de viață ar trebui să evolueze conform acestei teorii? Sau teoria noastră nu reprezintă decât o generalizare empirică a unui proces unic, care s-a petrecut doar pe pămînt în condițiile particulare ale acestuia? Dacă, de exemplu, am descoperit un al șaptelea continent pe care viața ar fi evoluat complet independent de evoluția ei pe celelalte continente ale globului, ne-am aștepta ca evoluția de aici să fie aproximată de teoria noastră sau nu? Aici este vorba nu de

puterea și de calitatea teoriei noastre, ci de o problemă de principiu. Este evoluția în timp a unei colecții definite de obiecte (pe care noi o cunoaștem la un moment dat) o serie generală, reprezentativă pentru toate cazurile posibile, sau ea este, prin natura sa, particulară, ne-generalizabilă? Există sau nu legi generale ale evoluției? Această întrebare se pune cu mai multă forță în legătură cu evoluția societății umane. O teorie generală a evoluției societății poate fi de două tipuri distincte: o generalizare strict empirică — determinarea caracteristicilor comune ale evoluției diferitelor comunități, evidențierea aspectelor lor comune sau diferențiatore. O asemenea teorie nu are pretenții de generalitate în sensul teoriilor generale despre care am vorbit la punctul (1). Ea nu ar pretinde că poate să descrie evoluția în timp a oricărei societăți. Pe scurt, această problemă se referă la faptul dacă în realitate obiectele care aparțin unei clase generale — cele existente cît și cele inexistente, dar posibile — au o dinamică în timp care prezintă trăsături comune, generalizabile, sau dimpotrivă, ea este strict particulară, negeneralizabilă în nici un fel. Teza *unicității* structurale a seriilor temporale nu reprezintă o atitudine marginală, caracterizantă doar pentru orientarea neo-kantiană, ci mai generală. În discuțiile filozofice legate de problema evoluției ea este legată de celebra problemă a *cauzalității istorice*. David Bidney exprima în termeni tranșanți cele două posibilități de a considera cauzalitatea (16). Pe de o parte, este *cauzalitatea clasică* așa cum apare, de exemplu, în *Etica* lui Spinoza. Această cauzalitate este caracterizată printr-un determinism monist. Toate fenomenele sînt reduse la cauzele lor, în sensul că efectul poate fi *dedus* din cauza sa. Întreaga serie temporală este *predeterminată* cauzal. Pe de altă parte, există o teorie a *cauzalității emergente*. În teoria respectivă, cauza reprezintă doar o condiție limitatoare a efectului. El nu poate fi dedus dintr-o cunoaștere a cauzelor, deși acestea reprezintă condiții necesare și suficiente ale sale. O asemenea concepție asupra cauzalității face din evoluție un proces *determinabil*, dar *nu și predictibil*. Caracterul emergent al efectului face ca fiecare linie de evoluție să aibă unicitatea sa. O teorie generală a evoluției este, astfel, principial imposibilă. Aceasta este și

opinia antropologului cultural american Julian H. Steward. În mod explicit el afirmă un principiu general: „nu există nimic în procesul evolutiv care să *preordoneze* dezvoltările particulare care s-au petrecut pe planeta noastră”. (104) Un observator care ar fi vizitat pământul cam o jumătate de bilion de ani în urmă continuă el, cînd algele erau cele mai evolute organisme, din principiile care operează în evoluția biologică — ereditate, mutație, selecție naturală etc. — nu ar fi putut prezice evoluția peștilor, lăsînd la o parte pe cea a omului. De asemenea, nici un principiu al dezvoltării culturale nu ar fi putut prezice invenții specifice ca cea a arcului, topirea fierului, clanurile tribare, statele sau cetățile.

Această ultimă viziune asupra cauzalității în istorie are o implicație logică asupra tipului de știință a evoluției. O știință generală a evoluției ar putea doar, eventual, să formuleze cîteva principii generale ale acesteia, dar în nici un caz o teorie propriu-zisă asupra ei. Fiecare serie evolutivă are propria sa configurație, fiind obiectul unei *științe individuale*. Știința evoluției este deci o știință de tipul (3), diferită de o istorie doar prin faptul că încearcă să stabilească forme structurale ale dinamicii în timp, comune unui număr mai mare de obiecte, dar nu o teorie universală a evoluției. Evoluția biologică care avut loc pe Pământ a fost realizarea uneia dintre multiplele posibilități alternative. În același sens, istoria umană este una dintre căile posibile.

După părerea mea, o asemenea alternativă nu trebuie să fie respinsă *ab initio*. Ea pune o problemă de răscruce pentru științele evoluției. În această din urmă variantă, științele evoluției sînt de tipul *științelor cu obiect individual*, sarcina lor fiind doar aceea a unor generalizări empirice. Dat fiind un proces evolutiv particular, în care sînt angrenate mai multe obiecte interrelate sau unul singur, problema este de a-l descrie într-o formă esențializată și de a-l explica. Științe generale temporale nu ar exista. Ele ar putea exista doar în măsura în care o știință generală a posibilului poate fi concepută și în care temporalitatea să reprezinte o dimensiune semnificativă.

Unele teorii actuale ale evoluției tind dimpotrivă spre formularea unor legi generale, de tipul: „orice sistem

deschis tinde în timp să evolueze spre o creștere a calităților sale termodinamice”; „un sistem tinde în timp să-și sporească gradul său de complexitate, prin diferențiere structurală și specializare funcțională” sau „orice societate, pe măsura dezvoltării forțelor de producție, trece prin stadii distincte, începînd cu un stadiu fundat pe proprietatea comună asupra mijloacelor de producție și pe egalitate, urmînd stadii caracterizate în general prin proprietatea privată, în variate forme, asupra mijloacelor de producție, asociată cu inegalitatea socială, ca apoi, după ce se depășește un anumit nivel al dezvoltării forțelor de producție, să se ajungă într-un nou stadiu fundat pe proprietatea comună și egalitate socială”.

La ora actuală există doar o serie de ipoteze fundamentale, de proiecte de construcție a unor teorii generale ale evoluției, fie ale evoluției oricărui sistem deschis, fie a evoluției diferitelor tipuri de sisteme — biologic sau social. Ne putem însă imagina ce tip de probleme ar trebui să-și pună o asemenea teorie. O teorie generală a evoluției trebuie să descopere o lege a variației în timp a tipului de sistem în cauză. Fie de-a terminarea unor parametrii fundamentali a căror creștere progresivă este necesară — *forțe de producție, cunoaștere, proprietăți termodinamice* etc. — fie o *succesiune* de stadii prin care, în mod necesar, orice sistem particular care aparține unei clase generale, va trebui să treacă. Dacă am reușit să determinăm o serie de stadii pe care, în dinamica sa în timp orice sistem social, de exemplu, le parcurge — A, B, C, D, E — formularea unei legi generale a evoluției va trebui să ia următoarea formă: „orice sistem social va trece, în timp, în mod necesar, întîi prin stadiul A, apoi prin B, C, D și, în fine, va ajunge în stadiul E. „Temporalitatea este cuprinsă în succesiunea strictă a trecerii de la un stadiu la altul. Orice proces evolutiv va trebui să treacă prin toate aceste stadii și exact în ordinea indicată.

Temporalitatea poate apărea și într-un mod mai specificat: cantitatea de timp necesară, aproximativ, parcurgerii unui stadiu sau altul. Deși afectată de o mulțime de evenimente particulare, timpul parcurgerii unui stadiu poate fi înscris între anumite limite. De exemplu, oricît de rapidă ar fi transformarea unei specii în alta,

există o anumită limită sub care, în mod natural, este imposibilă o asemenea transformare. Cel puțin câteva generații sînt necesare pentru realizarea chiar a unei modificări biologice minore. Dar o inovație culturală, cît timp îi trebuie pentru a fi realizată și difuzată în masa unei comunități? Există la ora actuală o mulțime de calcule ale unor asemenea procese de transformare: de exemplu timpul necesar, în prezent, pentru realizarea și difuzarea unei inovații tehnologice. O asemenea inovație trece printr-o serie de stadii necesare care, în medie, fiecare necesită un anumit timp: apariția unei noi idei științifice, aplicarea ideii sub formă de tehnologie, difuzarea industrială, sub formă de bun de larg consum a noii tehnologii; sau în cît timp cunoștințele științifice s-au dublat în secolul trecut spre deosebire de timpul necesar în momentul actual. În principiu, acest tip de probleme pare a fi justificat pentru o teorie generală a evoluției.

Ne-am putea întreba în continuare care sînt diferențele dintre o știință generală a-temporală și o știință generală temporală. Nu cumva cea de a doua este reductibilă la prima? Să luăm ca exemplu științele societății. Forma generală a unei legi a științei generale a societății este: „orîdecîte ori vor exista condițiile x , cu necesitate se va constitui o formă de organizare de tipul y .” În teoria marxistă a societății factorul determinant, în ultimă instanță, îl reprezintă forțele de producție. În centrul strategiei marxiste de explicație a societății stă o teză de tip general: există un raport de determinare între nivelul și caracterul forțelor de producție, pe de o parte, și relațiile sociale de producție, pe de altă parte; la rîndul lor, relațiile sociale de producție determină profilul general al societății. Simplificînd, putem spune că la diferite niveluri de dezvoltare a forțelor de producție, diferite tipuri de organizare socială vor corespunde. O asemenea teză este de forma tezelor conținute în științele a-temporale ale generalului. Nici o referire la timp nu este făcută. Și nici nu este nevoie să se facă. Se poate face o listă cu „stări” distincte ale forțelor de producție, asociindu-se fiecăreia dintre ele un anumit tip distinct de organizare socială. Precizată, această teză generală ar putea lua forma:

Dacă x_i , y_j .

x_i , fiind o stare anumită a forțelor de producție, iar y_j , un tip de organizare socială.

În acest caz este evident că nu este nevoie de nici o trimitere temporală. Problema care se pune este: nu cumva toate tezele generale ale teoriilor evoluției pot fi reformulate într-o asemenea manieră a-temporală? Societatea umană, de exemplu, parcurge în timp diferite stări care cad sub legea generală a-temporală.

Există însă un nucleu ireductibil, din care temporalitatea nu mai poate fi eliminată: succesiunea diferitelor condiții sau stări ale parametrilor fundamentali. Dacă această succesiune ar fi întîmplătoare, dimensiunea timp nu ar avea nici o importanță din punct de vedere teoretic. Dar această succesiune nu este cîtuși de puțin întîmplătoare. În cazul societății umane, în timp s-a produs nu o simplă variație, ci o acumulare, o creștere interioară care poate fi desemnată prin termenul de evoluție. Legile specifice științelor evoluției se referă în mod special la caracterul necesar al succesiunii în timp a stărilor unui sistem. În acest sens, temporalitatea poate fi considerată ca o dimensiune care poate intra ca element constitutiv al formulării legilor generale.

*

În acest capitol am încercat să demonstrez că dimensiunea timp are un rol important în organizarea cunoașterii. Există efectiv discipline a-temporale și discipline temporale. Dacă perspectiva temporalității este distinctă în analiza unor sisteme, ar fi eronat totuși să trasăm granițe rigide. În sociologie, de exemplu, cu greu am putea vorbi despre o știință generală a-temporală și o știință generală temporală. Teoria evoluției sociale reprezintă mai degrabă un capitol al teoriei generale a societății. Am utilizat aici termenul de disciplină mai mult în sensul propus de Kuhn, de preocupare de cercetare specializată, granițele fiind foarte mobile și temporale ele însele. Ce mi se pare însă a fi mai presus de orice îndoială este faptul că asimilarea temporalității, în calitate de „istorie” a sistemului, de dinamică în timp bazată pe o logică anumită, impune strategii științifice specifice.

ISTORIA CA DISCIPLINĂ ȘTIINȚIFICĂ

În acest capitol vor fi abordate câteva probleme legate de istoria societății umane ca disciplină științifică: obiectivele istoriei, tipurile de istorii, statutul de disciplină științifică al istoriei și particularitățile modelului său de științificitate.

Obiectivele istoriei

În capitolul precedent au fost aduse argumente în sprijinul ideii că istoria reprezintă o disciplină distinctă a temporalității. Ea are ca obiect de cercetare obiecte individuale, distingându-se, în acest fel, de disciplinele evoluției care investighează clase generale de obiecte. De asemenea, istoria se ocupă de dinamica în timp trecută a obiectelor individuale, prezentul și cu atât mai puțin viitorul, neintrând în preocupările sale.

Există două obiective majore pe care istoria și le pune de realizat: reconstituirea trecutului, ca modalitate specifică de descriere a unor obiecte care au existat dar nu mai există în prezent și explicarea acestuia.

În ceea ce privește primul obiectiv, nu există nici o discuție. Nici un istoric sau filozof al istoriei nu poate să nu și-l asume. Cel de al doilea obiectiv - explicarea trecutului - este departe de a fi unanim acceptat. Sunt istorici care consideră că singura sarcină a istoricului este aceea de a reconstitui trecutul, dincolo de aceasta nemai existând nimic de făcut pentru istoric. Alții adaugă teza că reconstituirea însăși reprezintă explicația. A spune cum s-au petrecut evenimentele, raționează aceștia, înseamnă totodată a spune și de ce ele s-au întâmplat astfel și nu altfel. Cei mai mulți istorici consideră însă că reconstituirea trebuie să fie însoțită de o explicație a evenimentelor reconstituite. Problema explicației va fi analizată pe larg în partea a II-a a acestei lucrări. Aici ne vom ocupa doar de realizarea primului obiectiv - reconstituirea trecutului.

Analizată mai de aproape, afirmația "istoria are ca obiectiv reconstituirea trecutului" conține în ea unele neclarități. În primul rând, al cui trecut? În al doilea rând, este vorba de o reconstituire completă sau doar parțială a trecutului?

Să începem cu prima problemă: al cui trecut este obiectul istoriei? În principiu, orice obiect individual poate constitui obiect de cercetare al istoricului, începând cu o persoană (biografia reprezintă, o modalitate a istoriei), continuând cu o micro comunitate (o familie, o școală, o întreprindere), o comunitate medie, (un sat, un oraș sau o regiune) și sfârșind cu o comunitate etnică (popor, națiune) sau chiar întreaga umanitate. Obiectul istoriei poate fi de asemenea un eveniment - un război, o revoluție - sau o instituție socială - dreptul roman sau statul modern român, în fine, un sector al vieții sociale - economia, știința sau muzica. Și în fapt găsim istorii ale tuturor acestor tipuri de obiecte, istoria dreptului roman, istoria statului român modern, istoria economiei naționale, istoria muzicii, biografia lui Eminescu. Există un obiect preferat al istoriei: comunitatea etnică, în toate ipostazele sale - cetate, popor, stat național. Când ne gândim la istorie, avem în minte, în primul rând, istorii ale unor asemenea obiecte: istoria Atenei antice, a Imperiului roman, istoria României sau a Franței. Acest

criteriu trebuie înțeles într-un mod relativ, iar nu absolut. Comunitatea etnică a reprezentat de la începuturile istoriei umanității și până în prezent cadrul cel mai propice al organizării sociale, al constituirii "societăților globale" în raport cu societatea globală, care prezintă gradul de autonomie structurală și funcțională cel mai ridicat al organizării sociale, celelalte nivele sunt fie subsisteme, fie suprasisteme. Un sat sau un oraș, o organizație sau un grup, reprezintă subsisteme ale unei comunități și sunt tratate ca atare. De asemenea, o zonă social-geografică (Europa Centrală sau Orientul Apropiat) sau chiar întreaga umanitate pot fi considerate suprasisteme, compuse din mai multe comunități care interacționează.

Există practic o infinitate de obiecte individuale care pot constitui în principiu obiectul analizei istorice. Și totuși, practica cercetării istorice operează o selecție. O serie de tipuri de obiecte reprezintă în mod constant obiect al analizei istorice: comunitățile sociale, principalele elemente ale culturii ca știința, arta, filozofia, religia, economia, modul de viață cotidian, sau specia umană din punct de vedere biologic. De asemenea, marile evenimente - războaie, revoluții, războaie etc. - sunt aproape fără excepție obiecte care au intrat în atenția istoricilor.

Există o altă categorie de obiecte care doar ocazional intră în atenția istoricilor: sate, orașe, școli, persoane. După cum există obiecte care, deși au probabil un trecut tot atât de variat, nu fac niciodată parte din sfera de preocupări ale istoricilor.

Ce criterii îi orientează pe istorici atunci când selectează obiectele a căror istorie o investighează? S-ar putea formula ipoteza că un obiect intră în sfera de interes a cercetării istorice în măsura în care persistența sa în timp reprezintă o importanță deosebită pentru comunitate. A scruta istoria unui obiect este semn al importanței deosebite care i se acordă. Un sat nu intră decât ocazional în atenția istoricilor. De regulă, aceasta se întâmplă mai mult datorită unei comemorări pe care colectivitatea o consideră ca fiind deosebit de semnificativă. O persoană devine obiect al istoriei doar în măsura în care din punct de vedere cultural sau politic ea a adus o contribuție deosebită în istoria respectivei comunități.

Asupra criteriilor de selecție a obiectelor istoriei influențează și considerente referitoare la resursele umane, la efortul și energia solicitată de realizarea unei asemenea investigații. Sunt unele activități, printre care și istoria, care au obiective infinite. Desigur că ar fi interesant să avem istorii ale tuturor orașelor și satelor noastre, ale tuturor personalităților culturale și politice, ale tuturor școlilor și întreprinderilor etc. Un asemenea obiectiv ar fi însă imposibil de realizat. Și chiar dacă ar fi realizabil, imensul material istoric obținut ar fi practic inutilizabil. Chiar dacă lăsăm la o parte problema realizabilității, ne putem întreba cine urmează a citi zecile, și poate sutele de mii de istorii?

Din această cauză, istoricii operează mereu o selecție în funcție de importanța lor la un anumit moment dat, dintre obiectele individuale în sine interesante, definind și redefinind mereu tematica cercetării lor.

Ne putem întreba mai departe, cât de completă este descrierea pe care istoricul o poate realiza. Este posibilă o descriere completă? Și chiar dacă am presupune-o posibilă, ar fi ea totodată și de dorit? O reconstituire completă a trecutului este imposibilă și inutilă totodată. Fiecare obiect individual poate fi considerat în el însuși ca fiind infinit, mai ales dacă ne gândim la istoria sa. Și din acest punct de vedere istoricul realizează o selecție. El alege din mulțimea aspectelor care au caracterizat trecutul obiectului pe care îl cercetează doar pe unele dintre ele, pe altele, ignorându-le.

Să vedem ce anume interesează, din trecut, pe istoric. Există două mari categorii de lucruri asupra cărora istoricul își oprește atenția:

a. Formele de organizare socială. Societatea la un moment dat prezintă forme de organizare relativ stabile: moduri de organizare și realizare a producției, a schimbului; moduri de exploatare, sisteme de organizare politică, sisteme juridice, sisteme morale, religii, stiluri artistice, modalități de organizare a vieții, personale. Mulțimea acțiunilor și a relațiilor concrete este sistematizată punându-se în evidență patternurile mai generale. Istoricul face un, efort imens de generalizare și tipologizare pentru a pune în evidență formele stabile, repetabile de comportament și de relații. El încearcă, astfel, să determine nu care au fost relațiile dintre boierul x și țăranul y, ci tipul general de relații dintre boieri și țărani, într-o anumită perioadă de timp.

b. Evenimentele istorice. Istoria este legată în mod organic de conceptul de eveniment istoric. Ce înseamnă însă un eveniment istoric? De regulă următoarele condiții trebuie îndeplinite pentru ca un fapt oarecare să devină eveniment istoric:

1) Să reprezinte un fenomen relativ bine determinat în timp. Din acest punct de vedere evenimentul este discret, în raport cu continuitatea unui proces. Războiul de independență de la 1877-1878 sau Răscoala țăranilor de la 1907, înscăunarea lui Ștefan cel Mare sau descoperirea mașinii cu abur, lansarea primului satelit artificial al Pământului sau prima "plimbare" a unui om pe Lună sunt evenimente pentru că au o localizare precisă în timp. Industrializarea, urbanizarea, construirea societății socialiste sunt procese desfășurate pe perioade lungi de timp. Din această cauză ele nu intră în categoria evenimentelor.

2) Să marcheze un moment important în dinamica de ansamblu a obiectului în cauză. Sunt două tipuri distincte de fenomene importante: evenimente cauzativ importante și evenimente simbolice. Evenimentele cauzativ importante sunt acelea care au o influență semnificativă asupra desfășurării ulterioare a istoriei. Ele aduc o contribuție distinctivă în cursul evenimentelor, în sensul că dacă nu s-ar fi petrecut, fluxul evenimentelor ar fi fost altul decât cel real. În acest sens, evenimentele istorice domină seriile temporale. Războiul de independență de la 1877 reprezintă un eveniment istoric pentru că el a modificat substanțial calea de evoluție a României. În acest sens, un tratat politic dintre două state poate constitui un eveniment istoric dacă el modifică, prin influența sa pe termen lung, cursul evenimentelor, în timp ce o convenție între doi negustori nu poate constitui un eveniment istoric, deoarece ea nu poate influența dinamica colectivității în ansamblu. Înscăunarea unui domnitor poate fi un eveniment sau nu, în funcție de influența pe care domnia acestuia a avut-o, în acest sens, înscăunarea lui Ștefan cel Mare este un eveniment istoric, dar nu și înscăunarea unui domnitor fanariot oarecare. Datorită acestui lucru, în general, un eveniment istoric tinde să se refere la fenomenele sociale, iar nu personale. Oricât de importante ar fi evenimentele personale ele rar au o influență sensibilă asupra cursului general al evenimentelor. Moartea lui Ștefan cel Mare este un eveniment istoric doar pentru că ea reprezintă sfârșitul domniei sale. Dacă Ștefan ar fi murit în condițiile în care, să zicem, nu ar mai fi fost domnitor (presupunem că din cauza bolii ar fi renunțat la domnie în favoarea fiului său Bogdan), ea nu ar fi constituit un eveniment istoric.

Evenimentele istorice simbolice sunt acele momente ale unui proces care, deși pregătite de către tot ceea ce s-a întâmplat mai înainte, reprezintă "vârfuri", "culmi" ale acestuia. De exemplu, lansarea primului om în cosmos, sau a primului om pe Lună, reprezintă momente de "vârf" într-un proces și, prin aceasta, evenimente istorice. Ele

nu sunt însă "rupturi" în cursul evenimentelor, lucruri neașteptate, ci momente firești în evoluția explorărilor spațiale. De asemenea, prin ele însele, nu influențează cursul ulterior al lucrurilor. În fapt aceste evenimente sunt importante doar în măsura în care au în spatele lor un întreg proces, al cărei expresie simbolică o reprezintă. Fabricarea celui de-al o sută de miilea tractor, pentru o întreprindere are o mare semnificație, însă doar simbolică.

Pentru a reconstitui trecutul, formele de organizare ale unei colectivități, caracteristicile sale definitorii, evenimentele istorice care i-au marcat dinamica, istoricul are nevoie de informații despre acesta, cu alte cuvinte, de fapte istorice. Tocmai datorită specificului sarcinii sale - reconstituirea trecutului - istoria întâmpină o dificultate esențială în chiar punctul său inițial: culegerea de fapte. Ce sunt însă faptele istorice? Ele sunt materia primă din care istoricul încearcă să articuleze o imagine a obiectelor, trecute. Într-o manieră foarte generală, putem defini faptele istorice drept informații despre evenimentele istorice sau despre caracteristicile vieții sociale și umane din trecut. Victoria de la Călugăreni este un fapt istoric. De asemenea, un proces juridic între o mănăstire și țărani din satele care îi aparțin. Pot fi enumerate mai multe alte fapte istorice: o anumită normă care reglementează relațiile dintre domnitor și boieri, statutul politic și juridic al satelor într-o anumită perioadă, un aranjament politic secret între doi șefi de stat etc. Din punct de vedere tehnic, trebuie să facem distincția netă între evenimentele istorice și faptele istorice. Faptele istorice sunt informațiile pe care istoricul le culege despre realitatea trecută, inclusiv despre evenimentele istorice. În procesul de culegere a faptelor istorice apar două mari tipuri de dificultăți - o dificultate legată de volumul faptelor istorice și cealaltă referitoare la operația propriu-zisă de decelare a faptelor. Să le analizăm pe rând.

După cum se exprima cunoscutul filozof englez al istoriei Commager, necazul cu faptele istorice este că ele "sunt prea multe și prea puține totodată". Pentru unele etape istorice și pentru unele obiecte ale analizei, faptele pe care istoria a reușit să le stabilească sunt foarte sărace și fragmentare. Sunt unele obiecte despre care, cel puțin deocamdată, nu avem deloc fapte. Cu cât mergem mai înapoi în istorie, cu atât faptele devin mai rare și mai fragmentare. Despre religia dacilor avem câteva informații extrem de sărace și nesigure. Dar despre religia populațiilor de pe teritoriul patriei noastre de acum 3-4 mii de ani datele lipsesc aproape complet. Ce fel de limbi vorbeau populațiile primitive din diferite părți ale lumii? Care era modul lor de organizare socială? Care era modul lor de a gândi? Sunt întrebări la care cu greu se poate întrevede posibilitatea găsirii unui răspuns.

Istoria nu a atins încă limitele sale absolute în reconstituirea trecutului. Mereu se fac noi descoperiri de urme ale evenimentelor trecute. Sunt inventate noi tehnici de analiză a diferitelor urme pentru a detecta în ele noi fapte istorice. Unele limite absolute în reconstituirea trecutului probabil că există. Aici rezidă una dintre dramele cele mai mari ale istoricului: unele urme ale trecutului sunt iremediabil pierdute, imposibil de reconstituit.

Nu numai lipsa de fapte, ci și abundența lor constituie adesea o dificilă problemă pentru istoric. Complexitatea societății umane face ca sarcina reconstituirii complete a trecutului să fie practic imposibilă. Și chiar dacă ar fi posibilă, dincolo de un anumit punct, ea ar deveni complet neinteresantă. În procesul reconstituirii, istoricul trebuie să dea dovadă, de aceea, de selectivitate. El alege unele informații, lăsând la o parte o mulțime de alte informații. În acest sens Iacob Burckhardt definea istoria ca

"ceea ce o epocă consideră că merită să rețină dintr-o altă epocă". Definiri de acest gen abundă. Istoria este reconstituirea "evenimentelor importante", a "faptelor semnificative" etc. Prin aceste expresii am intenționat să pun în evidență acceptarea generală a atitudinii selective a istoricului în raport cu abundența posibilă de informații. Dificultatea însă constă în a stabili criteriile cu care istoricii operează în selectarea faptelor considerate a fi semnificative.

Pe lângă criteriile, foarte disputate, ale semnificației, un criteriu foarte răspândit este cel al rarității faptelor. Sunt perioade istorice despre care avem extrem de puține informații. O urmă, cât de neînsemnată ar fi ea, poate constitui un fapt istoric extrem de important în aceste condiții. Descoperirea unui fragment de mandibulă poate reprezenta un interes deosebit pentru istoricul speciei umane. Ea poate duce la reconstituirea aproximativă a unui tip biologic care reprezintă o verigă de legătură ce lipsea. O inscripție funerară poate fi inestimabilă ca valoare, dacă ea reprezintă o sursă unică de informații despre o comunitate la un anumit moment dat. La fel descoperirea unui fragment de ceramică, a unei brățări sau vârf de lance. Dacă însă datorită săpăturilor, urmele de acest gen se multiplică, intervine problema selecției. Descoperirea unui întreg cimitir de oseminte poate să nu mai aducă informații suplimentare în raport cu câteva morminte bine conservate. De asemenea, descoperirea unui mare număr de așezări într-o zonă. O asemenea descoperire poate fi foarte importantă în legătură cu estimarea densității populației, cu amploarea dezvoltării sociale din acea arie, în respectivul moment de timp, dar ea poate să nu mai aducă nici un element suplimentar în legătură cu caracteristicile respectivei culturi materiale. Existența unor urme abundente generează în mod firesc o orientare selectivă. Cele mai reprezentative urme sunt conservate. Tehnicile tipice sociologiei în fața abundenței informației încep să fie aplicate și în istorie. Dacă vrei să reconstitui starea opiniei publice la un moment dat, în legătură cu un eveniment anumit, pot fi folosite ziarele publicate. Dar există o mulțime de ziare. Tehnica eșantionării devine, în acest caz, un instrument foarte eficace. Prin realizarea de eșantioane, istoricul poate face față numărului imens de fapte, reținând doar minimumul reprezentativ. Condensări statistice de diferite tipuri sunt și ele frecvent utilizate. Un exemplu este ilustrativ din acest punct de vedere. Începând din anul 1711 în Moldova și din preajma războiului ruso-turc (1716-1718) în Țara Românească, timp de mai bine de un secol este instaurată domnia fanarioților. Domnii fanarioți nu au fost, decât cu câteva excepții, importanți prin ei înșiși. Puține evenimente semnificative pentru istoria Țărilor Române sunt legate de numele lor. În plus, toate aceste domnii au fost scurte. Ce poate istoria reține semnificativ din această perindare la domnie? Ea, poate, eventual, face o listă lungă ale celor 74 de domnii, indicând anul de început și cel de sfârșit al fiecăreia. O asemenea listă s-ar putea însă dovedi extrem de neinteresantă. De aceea s-ar putea recurge pur și simplu la o statistică care să condenseze mulțimea acestor date în fapte sintetice semnificative. O asemenea statistică ar putea fi de următorul fel: în total, la scaunul Moldovei și al Țării Românești, în această perioadă, s-au perindat 74 de domni fanarioți, din 11 familii, ceea ce înseamnă în medie 2 ani și șapte luni de domnie în Țara Românească și 3 ani în Moldova. Statistici de acest gen putem găsi frecvent utilizate în analizele întreprinse de H. Stahl asupra genezei și evoluției feudalismului în țările române. Marea cantitate de informații despre procesele dintre mănăstiri și țărani, dintre boieri și țărani, plângerile către domni, daniile și actele de confirmare de proprietăți, prin sintetizare statistică oferă o imagine mult mai clară a naturii și sensului procesului de aservire feudală în

condițiile particulare de la noi.

Cu cât atenția istoricului se deplasează spre descrierea unor fenomene sociale cu un caracter mai general, care prin natura lor nu sunt evenimente unice ca în cazul celor politice, ci constau tocmai dintr-o multitudine de evenimente - realitățile economice, sociale, culturale etc. -, și în legătură cu care există surse abundente, selectarea faptelor și asamblarea lor statistică devine din ce în ce mai importantă. Relațiile dintre boierul x și satul y este semnificativă pentru un mod de organizare socială, dar ele nu spun nimic despre organizarea socială pe un teritoriu mai larg. Este nevoie, pentru aceasta a se lua în considerație o masă mai mare de cazuri particulare din care. să se assembleze o imagine mai generală. De asemenea, pe măsură ce ne apropiem de epoca actuală, urmele devin din ce în ce mai abundente. Faptele unice, atât de tipice pentru epocile mai vechi, sunt înlocuite cu mase mari de fapte care necesită o atitudine sever selectivă.

O a doua mare problemă care se ridică în legătură cu faptele istorice este chiar constituirea lor. Mai mult ca oriunde, în istorie faptele nu sunt date nemijlocite ale experienței, ci rezultate ale unor complexe operații. Deoarece realitatea trecută nu mai există, ea trebuie reconstituită element cu element. Ceea ce a rămas sunt doar urme ale acesteia. Urmele trecutului - mărturii scrise ale contemporanilor evenimentelor, documente produse de societatea în cauză, rămășițe ale construcțiilor, ale bunurilor materiale utilizate, operele artistice ale epocii, produsele spirituale ale ei - constituie unicele izvoare de informații ale istoricului. Urmele sau izvoarele nu reprezintă încă fapte istorice, ci doar sursele acestora. Ele trebuie transformate în fapte istorice. Faptele istorice ar putea fi în acest sens definite ca informațiile semnificative extrase de către istoric din urmele lăsate de trecut. Ele sunt rezultatul, deci, al unei interpretări; a determinării semnificațiilor. O inscripție funerară, de exemplu, este o urmă a trecutului, în sine ea nu spune decât foarte puțin. Depinde însă de instrumentalul intelectual al istoricului ca ea să fie silită să furnizeze, fapte semnificative despre caracteristicile structurii sociale ale, colectivității în cauză - din indicarea rangului, a poziției sociale -, despre particularitățile cultului religios, ale limbii etc. Un proces juridic sau un act de dănie poate fi o sursă prețioasă pentru formele de organizare socială. Un fragment de ceramică poate indica un întreg stil cultural sau existența unor relații comerciale între diferite comunități. Trecerea istoriei de la reconstituirea evenimentelor la reconstituirea formelor de organizare socială, a caracteristicilor vieții sociale a unei comunități în ansamblul său lărgeste imens sfera faptelor istorice. Urmele trecutului sunt reconsiderate, extrăgându-se din ele noi informații, noi fapte. Procesul de constituire a faptelor istorice nu este deloc simplu. Parțialitatea informațiilor posibil de extras din urmele trecutului face ca gradul de incertitudine în stabilirea faptelor să fie adesea extrem de ridicat. S. H. Commager exprima plastic această caracteristică a faptelor istorice, comparându-le cu pisica Cheshire din Alice în Țara minunilor: ele se estompează pe măsură ce le privim, în locul lor rămânând doar un zâmbet răutăcios.

Unele fapte istorice sunt mai ușor de stabilit. Este vorba, în special, de cele care sunt observabile în mod "natural" de către oameni și a căror înregistrare poate fi transmisă: evenimente de genul bătăliilor, revoluțiilor, schimbărilor de domnitori. Există însă și fapte foarte greu de stabilit deoarece ele se referă la caracteristici sau procese care nu sunt ușor observabile de către oameni și, din această cauză, nu există înregistrări ale lor. De exemplu indicatori ca: productivitatea muncii, producția pe cap de locuitor, repartitia produselor în cadrul colectivității, gradul de satisfacție cu viața a

diferitelor categorii sociale, diferitele instituții sociale, tipul relațiilor dintre diferitele categorii sociale etc. Stabilirea faptelor reprezintă, la ora actuală, operația cea mai importantă din practica istoricului și, totodată, cea mai înalt elaborată din punctul de vedere al instrumentarului său științific. Metodologia istoriei actuale este compusă în cea mai mare parte din variate tehnici de stabilire a faptelor istorice pe baza urmelor trecutului. De multe ori, stabilirea faptelor reprezintă un obiectiv în sine, realizat prin cooperarea multor cercetători specializați. Pentru istoric nu ar fi deloc un lucru extraordinar a spune că faptele istorice nu sunt date, preconstituite în raport cu analiza istorică. Este necesar de aceea să distingem între, pe de o parte, "urme", "izvoare istorice", "mărturii" și, pe de altă parte, "fapte istorice". O piatră funerară este o urmă. Informația pe care istoricul o extrage din aceasta despre cultul morților sau despre structura socială a epocii reprezintă fapte istorice. Acestea există doar potențial în urmele trecutului, fiind produse ale operațiilor de analiză ale istoricului. Faptele constituite pe baza unei "urme" oarecare pot varia mult, în raport cu interesul istoricului care analizează respectiva urmă și, de asemenea, în raport cu instrumentele de analiză de care el dispune. De exemplu, un istoric interesat în analiza nivelului de trai al diferitelor categorii sociale din feudalism poate utiliza diferitele documente existente, sau chiar urme materiale pentru a extrage faptele semnificative analizei sale. Aceste fapte vor fi foarte diferite de faptele extrase de un alt istoric interesat în istoria dreptului sau a raporturilor politice. Această precizare este necesară pentru înțelegerea unor operații tipice pentru demersul istoric. Unul dintre obiectivele majore ale istoricului este descoperirea urmelor. Săpăturile arheologice descoperă vestigiile unei așezări. Analiza unor arhive poate duce la descoperirea unor documente. Datorită faptului că urmele însele sunt adesea alterate de trecerea timpului o a doua operație pe care istoricul trebuie să o facă este reconstituirea urmelor din mulțimea fragmentelor existente, sau completarea într-un fel sau altul a elementelor lipsă sau alterate: reconstituirea unui vas sau a unei picturi, a unei clădiri sau a unui manuscris. Odată reconstituite, urmele trecutului trebuie conservate.

Descoperirea, reconstituirea și conservarea , urmelor trecutului reprezintă primele operații pe care istoricul trebuie să le realizeze. În acest cadru se înscrie, de exemplu, publicarea de documente istorice. O colecție de documente istorice reprezintă punerea la dispoziția istoricilor a unor surse scrise. Activitatea de descoperire, reconstituire și conservare a urmelor istorice poate face obiectul unei adevărate specializări în câmpul istoriei. Mulți istorici sunt specializați în punerea în evidență a urmelor trecutului. Extragerea din acestea a diferitelor fapte istorice este o altă operație realizată de alți istorici.

Sarcina istoricului nu este însă numai aceea de a stabili fapte disparate, ci de a reconstitui o imagine articulată a trecutului. Asamblarea faptelor într-o imagine coerentă reprezintă, deci, o altă operație pe care istoricul trebuie să o realizeze. Asamblarea faptelor nu reprezintă nici pe de parte o operație simplă. Munca istoricului în realizarea imaginii de ansamblu a evenimentelor nu este cea sugerată de filozofia pozitivistă, caricaturizată de S. H. Commager ca fiind o simplă decupare cu foarfecele a faptelor și apoi o lipire a acestora unele lângă altele. După cum am văzut, o reconstituire completă a trecutului este, prin infinitatea sa imposibilă și, din punct de vedere cognitiv, complet neinteresantă. Istoricul trebuie să esențializeze imaginea trecutului, să condenseze informația prin structurare.

Practica istorică de până nu demult nu a acordat prea multă atenție operației

de asamblare a faptelor. Dificultatea, în rezolvarea căreia și-a mobilizat toate forțele, era stabilirea faptelor. Odată realizată această sarcină, asamblarea lor nu mai părea a fi problematică. Ea depinde, și acesta este un punct de vedere destul de răspândit printre filozofii istoriei, mai mult de aptitudinile de povestitor ale istoricului și nicidecum de vreo tehnică științifică anume. R. Gray surprinde foarte sugestiv această mentalitate, caracteristică nu numai programului pozitivist-empirist, dar și practicii tradiționale a istoricilor: activitatea istoricului se caracterizează prin dorința de a intra în "izvoarele istorice", fără a fi ghidat de nici un model clar sau ipoteză; un pattern este presupus a se cristaliza ex post factum, într-un mod misterios. În practica lor istoricii abandonau de regulă sarcina asamblării imaginii sintetice mecanismelor cunoașterii comune. Și ca orice tip de cunoaștere comună și sinteza faptelor într-o narațiune coerentă părea a se desfășura "natural", fiind mai mult rezultatul talentului, intuiției, refuzându-se oricărei analize epistemologice care să-i justifice demersurile. O analiză a acestei practici este de natură a scoate în evidență faptul că în practica istorică tradițională operația de asamblare a faptelor este realizată exclusiv cu ajutorul mijloacelor bunului simț al istoricului, a cunoașterii sale comune, e drept, cultivată. Din această cauză, în ceea ce privește asamblarea propriu-zisă a faptelor, istoria nu a cunoscut un progres cât de cât sensibil. Herodot sau Titus Liviu nu se deosebesc, din acest punct de vedere, cu nimic de mulți istorici din secolul XX. Diferența dintre ei provine doar din faptele de care dispun, de metodele utilizate în stabilirea și validarea faptelor. Metodele de stabilire a faptelor au reprezentat, mult timp, unica sferă în care istoria s-a manifestat efectiv ca o disciplină de tip științific. Descrierea, adică recompunerea imaginii de ansamblu, rămânea o narațiune, realizată la nivelul bunului simț, și care nu are nimic de-a face cu știința propriu-zisă.

Această mentalitate este clar exprimată într-un deziderat foarte des întâlnit în reflexiile istoricilor, exprimat în următorii termeni: "idealul oricărui istoric este de a descrie realitatea trecută exact așa cum ar fi descris-o un martor ocular." Este interesant să analizăm mai îndeaproape această năzuință, de care puțini istorici s-ar desolidariza. Este clar exprimată aici opțiunea pentru utilizarea mijloacelor cunoașterii comune. Singura deosebire dintre istoric și un observator oarecare al unui eveniment este că primul nu este la fața locului. Este însă justificat să ne întrebăm ce capacități deține cunoașterea comună de a asambla imagini coerente a unor evenimente complexe și chiar a unor epoci întregi, pornind de la fapte disparate. Cunoașterea comună este dezvoltată pentru a descrie în mod special un anumit tip de fenomene. În mod deosebit acțiuni individuale și interacțiunea dintre mai multe persoane. Este ceea ce în literatură este desemnat prin termenul de conflict. Biografia lui Ionescu, dacă cercetătorul deține suficiente date, o poate reconstitui sintetic fără probleme. Dacă are și talent de povestitor, descrierea va fi nu numai acceptabilă, dar va fi și citită cu multă plăcere. Istoricul s-a aflat în aceeași situație. El trebuie să povestească evenimente în maniera în care orice om cu simțul observației ar fi putut să o facă: viețile domnitorilor, certurile dintre ei și diferitele grupuri de boieri, planurile lor politice, războaiele pe care le-au purtat. Pentru a realiza această descriere, istoricul avea nevoie doar de fapte. Același gen de fapte de care orice povestitor ar avea nevoie. Atâta timp cât istoria are ca obiectiv descrierea realității trecute "așa cum ar putea-o face un martor ocular", asamblarea faptelor nu era dificilă, după cum cunoașterea comună nu este, în ceea ce privește strategiile sale fundamentale, problematică. Această operație devine o problemă de îndată ce istoricul își pune ca obiectiv să descrie realitatea trecută "așa

cum un observator om de știință ar fi făcut-o". Un exemplu ar putea mai clar ilustra această deosebire. Un martor ocular oarecare ar descrie nivelul de viață al unei categorii sociale în termenii cunoașterii comune: erau săraci, nu aveau uneori nici ce mânca, se îmbrăcau în haine simple, de cânepă, cusute în casă, zdrențuite. Un om de știință ar utiliza pentru a descrie nivelul de trai al aceleiași categorii o serie de concepte și indicatori specifici, asamblându-i într-un mod care nu este propriu simțului comun. El, de exemplu, ar putea spune că respectiva categorie socială își însușea o proporție de 5% din produsul global al comunității, în timp ce ea reprezenta 50% din întreaga populație; o parte din necesitățile de hrană, îmbrăcăminte și locuință erau satisfăcute prin activitatea individuală la un nivel rudimentar; structura consumului respectiv este de un anumit tip, spre deosebire de structura consumului altor grupuri care compuneau respectiva comunitate. Dacă este vorba de evenimentele politice dintr-o anumită perioadă, istoricul tradițional ar vorbi în termeni ca: ambițiile politice ale domnitorului, urzelile unor familii de boieri împotriva acestuia etc. Un istoric care utilizează perspectiva științelor politice va utiliza o cu totul altă terminologie și prin aceasta va avea o cu totul altă perspectivă: lupta între tendințele de centralizare dusă de instituția domniei, susținută de o serie de grupuri sociale, împotriva tendințelor de descentralizare și de lărgire a privilegiilor dusă de feudali. Este evident însă că cei doi istorici vorbesc despre aceeași realitate, dar limbajul lor diferă fundamental. Primul, face observații în termenii cunoașterii comune (oamenii nu au ce mânca, îmbrăcămintea este zdrențuroasă, fabricată în casă, boierii haini complotează împotriva domnitorului), în timp ce al doilea face observații în termeni științifici (structura consumului, proporția din producția globală care revine unui grup social, tendințele de centralizare a puterii). Faptele istorice sunt ele însele diferite: îmbrăcăminte zdrențuită, consumul a 5% din venitul global al comunității. Imaginea realității pe care cel de al doilea istoric o oferă nu mai depinde, în primul rând, de talentele sale de povestitor ci de modelul teoretic referitor la modul de trai de la care pornește și, evident, de calitatea datelor pe care le deține în raport cu exigențele acestui model teoretic. Pentru el, problema dificilă este cum să utilizeze informațiile fragmentare de care dispune pentru a ajunge la o imagine articulată asupra nivelului de trai al categoriei sociale în cauză, comparabilă totodată cu descrieri similare realizate în ceea ce privește alte categorii sociale, din aceeași perioadă istorică sau din alte perioade. O asemenea descriere este prin natura sa tipologizantă. Ea face abstracții, reduce la trăsături mai generale, condensează numărul mare de informații în scheme generale. Faptele istorice reprezintă aici indicatori empirici ai unor concepte teoretice (nivel de trai, centralizarea puterii etc.). Prin aceasta, se trece în fapt la un nou tip de istorie.

Tipuri de istorie

În ultimul timp devine tot mai clară o deplasare profundă în practica istorică. Tipul tradițional de practică istorică poate fi desemnat prin termenul de istorie evenimentțială. Noul tip de practică istorică ar putea fi desemnat prin termenul de istorie socială.

Istoria evenimentțială se fundează pe ideea că dinamica în timp a societății umane este dominată de evenimente discrete, creatoare de sens și de direcții. Istoria

arată, în această perspectivă, ca o succesiune de acte distincte: războaie, revoluții, domnii, întemeieri de imperii, reforme. În practica istoriei evenimentiale este implicată o teorie generală asupra societății și a istoriei, caracterizată prin atomism și, în ultimă instanță, printr-o viziune idealistă. Această teorie ar putea fi rezumată în următorul fel: societatea este compusă din indivizi și din actele lor. Unele poziții individuale sunt mai importante decât altele. De exemplu, pozițiile conducătorilor politici. Acțiunile acestora influențează destinele colectivității într-o măsură infinit mai mare decât, să zicem, acțiunile cotidiene ale unui croitor sau cizmar. De aceea, istoria evenimentială este interesată, în primul rând, de acțiunile care au o importanță istorică deosebită și de personalitățile istorice, adică acele persoane care prin acțiunile lor se presupune că au influențat în mod substanțial cursul evenimentelor. Combinația dintre personalități și acțiuni generează evenimentele istorice. Un eveniment istoric reprezintă un punct nodal, care schimbă cursul vieții oamenilor, modifică raporturile dintre comunități, dintre clasele și grupurile sociale, deschizând noi perspective istorice. El este considerat ca un produs al acțiunii oamenilor, al deciziilor lor unice. Întemeierea Țării Românești și a Moldovei au reprezentat asemenea evenimente deosebit de importante, rezultate ale acțiunii energice ale primilor domni. Războiul de independență a fost un alt eveniment crucial. Atenția istoricului cade asupra evenimentului, ca fapt unic, de o importanță hotărâtoare. Constituirea sa reprezintă obiectul explicației. Istoriile tradiționale s-au concentrat asupra marilor personalități și a acțiunilor lor: Napoleon, Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș, războaie, revoluții, rivalități.

Istoria socială își concentrează atenția asupra formelor de organizare socială: producția economică (ce se produce, cum se produce, în ce forme sociale), schimburile economice, organizarea familiei, sistemul juridic, morala, arta, religia comunității date, sistemul politic. O cu totul altă viziune teoretică fundează această perspectivă asupra istoriei: societatea este compusă din acțiuni umane discrete, dar acestea sunt modelate de formele de organizare socială, sunt structurate. Ele compun sisteme care au legile lor de organizare și funcționare. Obiectivul analizei istorice îl constituie punerea în evidență a tipurilor de organizare socială, a sistemului de relații sociale, cu logica sa specifică. Astfel, domnii dispar în spatele sistemului politic feudal. Încăunarea unui domn devine un caz particular al sistemului de succesiune la domnie. Generalizarea trăsăturilor, constanța lor în timp, analiza pozițiilor sociale, a rolurilor, a structurilor reprezintă operațiile caracteristice. Nu indivizii sunt actorii acestei istorii, ci instituțiile, comunitățile, grupurile și clasele sociale. Atenția cade pe raporturile structurale din cadrul societății, pe tipurile de activități și conexiunea lor. Să luăm ca exemplu istoria feudalismului românesc. Istoria evenimentială a acestuia se prezenta sub forma înșiruirii a marilor personalități istorice și a actelor lor: înscăunări de domni, lupte cu tătarii, cu turcii, raporturile fiecăruia cu vecinii, cu diferitele grupuri de boieri, ctitoriile sale. O istorie socială a feudalismului românesc va arăta în cu totul alt fel. Întemeierea Moldovei nu mai apare ca un act magnific realizat de Bogdan Vodă. Ea reprezintă un proces economic, social și politic care a dus treptat la crearea premiselor centralizării politice. Faptul că Bogdan a venit din Maramureș apare ca un aspect mai puțin important. Reconstituirea întregului proces pune în evidență necesitatea actului de centralizare politică care se va fi realizat într-o formă sau alta, într-un moment de timp sau altul, de către o persoană sau alta.

Să luăm un alt exemplu. Istoria relațiilor țărilor române cu turcii. O istorie evenimentială va pune accentul pe bătălii, pe tratate, pe intrigi de curte. Într-o istorie

socială, evenimentele trec în umbră, accentul punându-se pe forma generală a relațiilor dintre cele două comunități, pe condițiile generale care îi afectează dinamica.

Istoria socială este puternic orientată spre tipologizare și esențializare. Dacă un istoric evenimentialist analizează de exemplu fiecare război al Imperiului roman, un istoric social va încerca să tipologizeze aceste războaie, punând în evidență structura lor internă și semnificația lor în contextul general al relațiilor dintre sistemul social al Imperiului roman și comunitățile învecinate: războaie de extindere a influenței romane asupra populațiilor învecinate, de cucerire a noi teritorii în vederea lărgirii resurselor economice, războaie împotriva populațiilor războinice care amenințau granițele imperiului. Interesul nu va fi orientat spre motivațiile lui Cezar sau Traian în declanșarea unui război sau a altuia, ci pe resorturile economice și politice generale ale războaielor duse de Imperiu.

Trecerea de la istoria evenimentială la istoria socială reprezintă o schimbare substanțială a centrului de interes al analizei. Istoria evenimentială este obsedată de evenimentul politic. Evenimentele politice sunt acelea care domină analiza istoricului tradițional. Istoria socială își extinde interesul asupra tuturor sferelor societății și prin aceasta devine mult mai sensibilă la analiza relațiilor lor reciproce. Sistemul politic, mai ales în structurile sale tradiționale, era dominat de personalități și de acte individuale. Istoria politică în sine - în mod special cea antică și feudală - se suprapunea vieții câtorva persoane și relațiilor dintre ele. Evenimentele politice puteau fi înțelese în termenii acțiunilor individuale, a relațiilor dintre persoane, a afectivității acestora, a caracteristicilor lor individuale - ură, dragoste, curaj, lașitate. Descrierea organizării sociale modifică radical, obiectul: de la individ la grupuri sociale și clase, de la acțiuni și relații interpersonale la acțiuni colective, și la relații dintre grupuri și clase, dintre instituții. Limbajul comun care servea drept limbaj de bază în descrierea realizată de istoricul tradițional devine insuficient. Noi termeni sunt necesari care să descrie realități inaccesibile cunoașterii cotidiene. Istoria socială, din această cauză se apropie tot mai mult de științele sociale: sociologie, antropologie socială și culturală. În aceste științe, istoricul găsește concepte și tehnici de analiză care îl ajută la analiza unor realități inaccesibile direct simțului comun. Datorită faptului că istoria socială se află încă la începuturile sale, științele sociale generale sunt într-un anumit avans față de ea din punctul de vedere al conceptualizării și al metodelor de tipologizare, de generalizare și abstractizare. Procesul de apropiere este încă la începuturile sale și prezintă dificultăți din ambele sensuri. Istoria, de pildă, manifestă încă o tentație de a prelua necritic o serie de conceptualizări realizate de către sociologie. Acestea, fiind fondate mai ales în legătură cu realitățile sociale contemporane, nu sunt complet adecvate trebuințelor istoricului de a descrie realități trecute. Apariția istoriei sociale tinde să sporească în mod substanțial orientarea teoretică a istoriei, punând bazele unor elaborări teoretice proprii. Istoria are nevoie de conceptualizări adecvate descrierii realității sociale atât de variate pe care timpul și spațiul o generează și pe care nici o altă disciplină socială nu le poate pune la dispoziție. Din acest punct de vedere, istoria pare să joace un rol teoretic extrem de important în dezvoltarea viitoare a științelor sociale. Ea este capabilă să ofere un material empiric enorm, relativ la organizarea socială cristalizată în diferite condiții, în raport cu cel pe care prezentul îl pune la dispoziția sociologiei. Din acest motiv, putem considera că științele sociale pot, la rândul lor, beneficia substanțial de experiența istoricului, de conceptualizările pe care acesta le face. Ele se pot astfel desprinde de particularitățile societăților prezente,

cuprinzând în generalizările lor o gamă largă de realități pe care istoria i le pune la dispoziție.

Teoria marxistă a societății a avut din acest punct de vedere o influență revoluționară asupra practicii istorice. Ea a deschis perspectivele unei istorii sociale, subliniind neajunsurile istoriei evenimentiale. Se poate spune că practica istorică de inspirație marxistă are o puternică orientare spre istoria socială. În acest sens, materialismul istoric, ca teorie generală a societății, a reprezentat un cadru teoretic și metodologic esențial pentru constituirea noii modalități de studiere a istoriei. El a oferit acesteia concepte fundamentale, metode de tipologizare și de generalizare.

Până acum am căutat să pun în evidență elementele distinctive ale celor două tipuri de abordări ale istoriei - evenimentială și socială. Există, după cum s-a văzut, o diferență esențială între ele din punctul de vedere al teoriilor generale pe care se fundează. Trebuie însă să avem clar în minte faptul că linia de demarcație dintre ele nu este chiar atât de netă. Istoria evenimentială tradițională a intrat într-o profundă criză. Următorii ani vor fi caracterizați, în mod predictibil, printr-un avans substanțial al istoriei sociale. Se va continua în mod rapid profunda deplasare, începută deja în mod special în cadrul practicii marxiste a istoriei, în modul de a gândi și analiza fenomenele istorice, spre o manieră mai structurală. Anticipând într-o oarecare măsură concluziile analizelor ulterioare, consider necesar a avansa în acest moment o poziție de principiu. Nu cred că se poate prevedea o înlocuire completă a istoriei evenimentiale printr-o istorie socială. Că, din punct de vedere teoretic, istoria evenimentială este principial depășită, mi se pare a fi o poziție mai presus de orice îndoială. De asemenea, se prefigurează foarte clar posibilitatea constituirii autonome a unei istorii sociale, realizată în stilul sociologiei și antropologiei culturale. Problema care se pune este însă dacă această din urmă perspectivă este suficientă; dacă în ea pot fi satisfăcute integral interesele istoricului. Răspunsul la această întrebare poate fi dat numai prin soluționarea unei probleme de principiu: raportul dintre structură și eveniment. Așa cum am văzut, istoria evenimentială subliniază rolul evenimentului în procesul istoric, capacitatea sa de a orienta cursul istoriei pe căi noi. Istoria socială subliniază rolul structurii și, așa cum voi încerca să argumentez într-un capitol viitor, tinde să atribuie evenimentului mai mult semnificația de manifestare a structurii, neavând în sine o forță cauzativă. Structuralismul a subliniat în mod dramatic subordonarea evenimentului structurii. Dacă evenimentul reprezintă doar o manifestare a structurii, atunci am putea afirma cu certitudine că perspectiva evenimentialistă este complet condamnată. Dacă totuși se poate atribui evenimentului un anumit rol cauzativ, rămâne o bază puternică pentru acceptarea legitimității și a perspectivei evenimentiale asupra istoriei. S-ar putea ca istoria evenimentială să supraviețuiască ca perspectivă distinctă de istoria Socială, însușindu-și însă cadrul general oferit de aceasta din urmă.

Istoria socială este și ea o știință a individualului, iar nu a generalului. Ea încearcă să pună în evidență dinamica în timp a formelor de organizare socială ale unei comunități individuale. Analiza instituției domniei în Moldova, sau a genezei și specificului capitalismului în țările române, reprezintă demersuri tipice pentru o istorie socială. Aceasta are însă o tentă generalizatoare prin faptul că în cadrul obiectului individual de care se ocupă caută să tipologizeze, să generalizeze. Din analiza mulțimii relațiilor și comportamentelor individuale ale țăranilor, boierilor și domnilor este extrasă o formă de organizare socială - feudalismul din Moldova. A pune în evidență diferitele instituții, specifice unei comunități la un moment dat, este un act de

generalizare, dar în cadrul unui obiect individual. Deși o știință a individualului, ea nu mai se ocupă de evenimente strict determinate. Din acest punct de vedere s-ar putea spune că istoria socială este o știință generalizatoare a dinamicii în timp a unei comunități individuale. În acest sens, vor exista istorii sociale ale României, Franței, Marii Britanii. Ele sunt însă distincte de ceea ce s-ar putea numi teoria generală a evoluției sociale. Dacă, de exemplu, materialismul istoric este o teorie generală a evoluției societății, istoria socială a României sau a Bulgariei reprezintă abordări ale unor obiecte individuale. O teorie a feudalismului în general, ca tip de formațiune socială se plasează la un alt nivel decât o teorie a feudalismului românesc. Este clar însă că există o relație strânsă între teoria generală a evoluției societății umane și istoriile sociale.

Istoriile sociale sunt orientate spre a determina etapele mari ale dinamicii în timp ale unei comunități, făcând abstracție de mulțimea evenimentelor care pot fi desigur, importante din alte puncte de vedere. Din această cauză ele sunt apropiate ca manieră de lucru de teoriile generale ale evoluției. Nu este întâmplător faptul că, din această cauză, adesea istoria socială este asociată cu conceptul de evoluție. În acest caz, prin evoluție nu se înțelege numai dinamica în timp a unei clase generale de obiecte, cum termenul a fost definit în capitolul 1, ci și dinamica în timp a unui obiect individual, dar scoțându-se în evidență doar etapele mari parcurse, formele structurate și stabile care au corespuns acestora.

Nu este numai cazul istoriilor sociale, Și alte obiecte individuale comportă istorii mai generale, de tipul evoluției. Astfel, nu există o istorie de tip evenimential a Pământului. Ar fi imposibilă și inutilă totodată. Există însă o știință a evoluției planetei noastre, al cărui obiectiv este determinarea stadiilor mari prin care ea a trecut.

Istoria socială, prin natura orientării sale, împrumută de la teoria generală a evoluției concepte și metode. Adesea, împărtășește și erorile acesteia. Câteva exemple ar fi ilustrative în acest sens. Pornind de la o serie de analize din antropologia culturală contemporană lui, Fr. Engels a preluat o schemă, destul de frecventă în acea perioadă, în legătură cu evoluția, formelor de familie: de la promiscuitatea sexuală, la familia pe grupuri și apoi la monogamie. Familia monogamă, la rândul său, era considerată a fi parcurs în mod universal două faze: matriarhatul și patriarhatul. Teoria lui Fr. Engels are forma unei teorii generale asupra evoluției societății omenеști. Istoricii marxiști au preluat-o, împreună cu alte teze, concepte și metode generale, aplicând-o la diferite istorii particulare. Astfel, în multe dintre lucrările consacrate istoriei României se găsește afirmată ideea că inițial societatea traco-getică a cunoscut o formă matriarhală de organizare, după care ea a trecut la patriarhat. Aceste afirmații nu sunt fondate pe fapte relevante, ci reprezintă aplicarea schemei evoluționiste elaborată de Fr. Engels la istoria comunităților traco-getice. Cel mult sunt invocate o serie de fapte care, prin ele însele nu spun nimic în legătură cu un presupus matriarhat - figurine reprezentând zeități feminine, în special ale zeității fertilității. Studii mai recente au scos în evidență că schema evoluționistă a succesiunii necesare și universale matriarhat/patriarhat pusă în circulație de evoluționismul secolului al XIX-lea nu se susține. Matriarhatul reprezintă o formă de organizare particulară, legată de anumite condiții și a putut exista sau nu în istoria unei comunități. Comunitățile traco-getice au putut sau nu cunoaște o fază matriarhală. Acest lucru rămâne de dovedit. Teza curent enunțată în tratatele de istorie cu privire la faza matriarhală a comunităților traco-getice își are clar sursa în asimilarea necritică a unei teze din teoria evoluției sociale. Același lucru se pare că s-a

întâmpat și cu teoria feudalismului românesc. H. H. Stahl demonstrează că teoria lui K. Marx și Fr. Engels asupra feudalismului a fost influențată în foarte mare măsură de cazul particular al feudalismului european occidental. Mult timp, istoricii noștri au fost influențați în tratarea feudalismului din țara noastră de această schemă generală.

Istoria socială oferă însă, la rândul său, un material empiric deja prelucrat teoretic - sub formă de tipologii - științei generale a evoluției. Este clar că, în acest sens, cele două discipline nu este necesar a fi gândite în mod distinct, dogmatic. Un om de știință poate fi specialist doar în Istoria socială a României, având o cultură științifică generală din sociologie, antropologie culturală, teoria evoluției societății umane. Un altul poate fi simultan specialist într-o istorie socială și în teoria evoluției societății.

În încheierea acestui paragraf este necesară încă o nouă precizare. Există puncte de vedere conform cărora istoria socială nu reprezintă o disciplină autonomă, mai corect spus un set de discipline, pentru că vor exista atâtea istorii sociale, câte comunități sociale există, cel puțin în principiu, ci o simplă aplicare a sociologiei sau antropologiei culturale la domeniul istoriei. Pe linia argumentării aduse în capitolul anterior, poziția acestei lucrări este că, dimpotrivă, există necesitatea existenței unor discipline speciale - istorii sociale, care înglobează preocupări specializate. În fapt, criteriul existenței unei discipline autonome îl reprezintă necesitatea specializării unor oameni de știință exclusiv în domeniul respectiv; existența unui volum de cercetare suficient de mare încât un întreg grup de cercetători să se dedice cu precădere investigărilor din acest perimetru.

Cu cât ne îndepărtăm în timp de un obiect, cu atât este mai puțin necesară cunoașterea istoriei sale în toate amănuntele. Îndepărtarea în timp înseamnă în mare măsură și scădere a interesului pentru forma concretă a evoluției. Ceea ce este important este forma generală a acesteia. Perspectiva mai generalizatoare a evoluției devine preferabilă perspectivei istoriei evenimentiale care acordă o importanță mult prea mare amănuntului. Pe lângă gradul propriu-zis de interes, care poate varia și în funcție de alți factori, trebuie luată în considerație și posibilitatea efectivă a reconstituirii trecutului îndepărtat. O istorie evenimentială presupune surse ample de informație. Din această cauză, vrând, nevrând, istoria perioadelor îndepărtate, pentru care informația este insuficientă, a trebuit să adopte un punct de vedere mai general, apropiat de perspectiva istoriei sociale. Astfel, istoria comunei primitive, în măsura în care nu este pură colecție de izvoare istorice, tinde să aibă un pronunțat caracter de generalizare, fiind mai mult de tipul istoriei sociale decât al celei evenimentiale. Este, printre altele, și cazul cercetării genezei speciei umane. Această cercetare nu are un caracter strict istoric. Îi lipsesc complet datele pentru o asemenea abordare. Evenimentele care au afectat, în diferite zone, evoluția, pe generații, a speciei de maimuțe care a dus treptat la apariția speciei umane sunt aproape fără excepție iremediabil pierdute. Datele fragmentare de care dispunem fac posibilă doar o determinare foarte generală a stadiilor mari prin, care a trecut specia umană în cursul genezei sale biologice. Nu este întâmplător că disciplina care se ocupă cu această reconstituire se înscrie mai curând sub denumirea de "evoluție a speciei umane", iar nu sub aceea de "istorie a speciei umane".

În ultimă instanță însă, se poate considera că interesul de cunoaștere reprezintă factorul fundamental. Un grad ridicat de interes implică o reconstituire amănunțită, inclusiv la nivelul evenimentului concret; un interes mai general se

satisfacă cu o reconstituire a etapelor mari prin care respectivul obiect individual a trecut (o istorie de tip evoluționist sau social), în timp ce un interes și mai redus se mulțumește cu reconstituirea evoluției prin care a trecut clasa de obiecte din care respectivul caz face parte.

Este istoria o știință?

Deși cititorul se poate aștepta la un răspuns pozitiv, aceasta nu este o întrebare pur retorică. Multe argumente au fost și chiar sunt aduse pentru a susține răspunsul contrar. Aceste argumente sunt de regulă de două tipuri: a) unicitatea obiectului și b) caracterul intuitiv al reconstituirii imaginii de ansamblu a trecutului.

În legătură cu primul tip de obiecții - unicitatea obiectului -, după cum am argumentat pe larg în capitolul precedent, nu este de natură a pune sub semnul întrebării caracterul științific al analizei istorice. Este vorba însă de un alt tip de științificitate.

Cel de-al doilea argument este însă mai serios. Asamblarea imaginii globale era practică în istoria tradițională exclusiv cu mijloacele simțului comun. Esențial era talentul de narator al istoricului. Istoria era și este chiar desemnată de către unii cu termenul de "narațiuni". Nu este o excepție nici cel de "povestire". Pe această linie istoria a fost considerată a fi mai mult o "artă", decât o "știință". Produsele unui asemenea talent sunt, evident, foarte variate. Doi istorici, scriind despre același eveniment, vor produce texte distincte.

În primul rând, este nevoie să vedem dacă istoria poate sau nu principial să fie o știință. În al doilea rând, este nevoie să analizăm, din punctul de vedere al standardelor de științificitate, diferențele ei operații. În fine, este nevoie să reconsiderăm ce se înțelege prin știință. Dacă prin știință se înțelege o cercetare sistematică, controlată și obiectivă, atunci trebuie să abandonăm ideea unui model unic și să acceptăm tipuri distincte de științificitate. Să analizăm, pe scurt, "caracterul științific" al diferitelor operații pe care analiza istorică le are de realizat.

Culegerea faptelor istorice. În legătură cu acest tip de operație, nimeni nu are nici o îndoială în ceea ce privește caracterul de știință al istoriei. Istoricul utilizează metode sistematice și critice de obținere a faptelor. Pornind de la izvoarele existente, o foarte sofisticată metodologie de critică și de reconstituire a fost pusă la punct. Metodele sunt cele mai variate: datarea unor obiecte materiale, metode de identificare a autenticității unor izvoare, analiză lingvistică, analiză sociologică etc. În această privință metodologia istoriei, având deja un nivel înalt de elaborare, de utilizare a unor tehnici provenite din cele mai variate științe, susține în mod evident caracterul științific al practicii istoricului.

Asamblarea imaginii trecutului. Dacă ne referim la procedeele istoriei evenimentiale tradiționale, modalitatea în care se realizează asamblarea diferitelor fapte într-o imagine generală a trecutului este în mod clar preștiințifică. Intuiția, mijloacele cunoașterii comune sunt utilizate în mod precumpănitor. Nu există tehnici sistematice și controlate de reconstrucție a ansamblului. Așa după cum se va demonstra ulterior, o istorie pur evenimentială nu se poate ridica la rangul de știință în ceea ce privește realizarea imaginii de ansamblu. Dezvoltarea istoriei sociale introduce însă și aici metode sistematice și controlate, de tip științific. Detașarea formelor generale de organizare, a mecanismelor lor de funcționare constituie în fapt modalități de asam-

blare a faptelor disparate în ansambluri ordonate. Economia unei comunități este descrisă în termeni generali și sintetici. Ea este conectată apoi cu sistemul politic, cu cel juridic etc., imaginea de ansamblu a epocii reieșind pe această cale.

3. Explicația. La nivelul istoriei evenimentiale tentativele de explicație sunt nesistematice, intuitive, de regulă realizate cu mijloacele cunoașterii comune. Ele nu puteau, de asemenea, ridica pretenția de științificitate. Introducerea perspectivei istoriei sociale, utilizarea mijloacelor explicative ale științelor sociale generale (sociologie, antropologie culturală, psihologie) modifică substanțial situația, asigurând explicației istorice un caracter științific.

Imaginea istoriei este deci a unei discipline care se află într-un proces rapid de științificizare. În unele operații, acest proces este foarte avansat, în altele el se află în faze de început. Este necesar însă a judeca mereu istoria nu prin prisma unor modele de științificitate străine, ci specifice.

În fine, criteriul suprem al caracterului științific al unei discipline este cel al obiectivității. Obiectivitatea se definește prin constanța rezultatelor. Cercetători diferiți, utilizând aceleași tehnici de cercetare, ajung la rezultate similare. Existența unor tehnici sistematice de verificare a enunțurilor formulate de către istoric reprezintă un mijloc esențial de asigurare a obiectivității. Putem considera că istoria este obiectivă în acest sens? În mod cert putem spune că obiectivitatea există ca ideal al practicii istorice, și nu este vorba despre un ideal abstract, ci de un ideal practic, care orientează dezvoltarea cercetării istorice. Se fac eforturi constante de a se spori gradul de obiectivitate al demersului istoric, de a se îmbogăți setul de tehnici de analiză care să asigure o înaltă validitate a produselor istoricului. Există încă mulți factori generatori de diversitate. Caracterul ideologic explicit al istoriei este fără doar și poate cel mai important. Sfera obiectivității se lărgeste însă continuu.

O obiecție curentă la adresa obiectivității istorice este adusă de orientarea numită în mod curent "prezenteism" (P.Nichitelea, 3/1976). Prezenteismul pornește de la o observație reală. Istoria, cel puțin până acum, a fost scrisă și rescrisă mereu altfel. Nu este vorba aici doar de o variație normală, care apare în orice disciplină științifică datorită perfecționării ei. Și această sursă este de luat în considerație, dar ea nu afectează câtuși de puțin caracterul ei de știință. Mai există însă o sursă foarte importantă de variație și care, să ne amintim, era clar exprimată în formula lui Burkhard: istoria este ceea ce o epocă consideră demn de reținut dintr-o altă epocă. Istoria este produsul nu al unui subiect științific invariabil în timp, ci al unui istoric determinat. Istoricul reprezintă epoca sa. Din perspectiva acestei epoci el caută să descrie trecutul. Prezentul, deci, este mereu activ în practica istorică, dându-i acesteia o orientare specifică. Schimbarea societății duce în mod necesar la schimbarea opticii istoricilor asupra aceluiași trecut și, deci, o scriere a istoriei mereu într-altfel. Pe scurt, acesta este argumentul "prezenteismului". Dacă am merge mai departe pe linia acestui mod de raționare, am putea concluda că există atâtea istorii câte "prezenturi" interesate în istorie există. În ceea ce privește istoria practicii istorice, punctul de vedere prezenteist are o justificare substanțială. Rescrierea istoriilor a variat semnificativ și datorită variației perspectivei societății din care istoricul făcea parte asupra trecutului. Caracterul ideologic al istoriei, subliniat de teoria marxistă, pune în evidență tocmai mecanismele prin care prezentul influențează scrierea istoriei. Trebuie însă să luăm în considerație și celălalt pol al problemei: obiectivitatea practicii istorice. Ca orice disciplină științifică, istoria își are în ea însăși forțe active care acționează în sensul

sporirii caracterului obiectiv al cunoașterii. Ar fi dificil de contestat creșterea continuă în obiectivitate a descrierii istorice. Știința prin ea însăși are capacitatea de a crea o perspectivă invariantă cultural, social și psihologic. Ea reprezintă instrumentul eficient prin care o cultură reușește să înțeleagă celelalte culturi în termeni "obiectivi", neinfluențați de propria perspectivă.

În plus, trebuie să considerăm și teza marxistă a raportului dintre "partinitate" și "obiectivitate". În anumite condiții sociale, caracterul ideologic al cunoașterii nu mai este divergent în raport cu caracterul ei obiectiv, științific. Perspectiva noii societăți socialiste, a materialismului istoric face posibilă realizarea unei istorii strict obiective, independente ideologic de perspectiva prezentului.

STRUCTURA EXPLICAȚIEI ȘTIINȚIFICE A FENOMENELOR ISTORICE

În capitolul precedent s-a argumentat că metoda comprehensivă este un tip primitiv de explicație, realizat la nivelul și cu mijloacele cunoașterii comune.

Explicația este legată de principiul determinismului. Ea pornește de la ideea că fenomenele istorice nu sunt întâmplătoare, adică ele nu sunt reciproc independente. Dacă fenomenele istorice ar fi independente unele în raport cu celelalte, nici o explicație a lor nu ar putea fi posibilă. Să presupunem că fenomenul X este independent de fenomenele contextuale a, b, c, d. În acest caz, în condițiile a, b, c, d este posibil să se întâmple X, după cum este egal posibil să se întâmple non-X. Independența reciprocă a fenomenelor este sursa întâmplătorului. Nu există nici o constrângere din partea unora asupra celorlalte. A explica înseamnă a pune în evidență tocmai legăturile dintre fenomene, dependența lor reciprocă.

Două operații distincte sunt incluse în actul explicației:

Identificarea clasei fenomenelor determinante: acea clasă $C_1 C_2 \dots C_n$ de fenomene care determină, cauzează, fenomenul de explicat.

A pune în evidență tipul de relație (eventual mecanisme) dintre clasa fenomenelor cauză și fenomenul efect. De exemplu, am putea considera că există o relație de determinare (explicativă) între productivitatea muncii, pe de o parte, și stratificarea socială, pe de altă parte. Este necesar însă să înțelegem și conținutul acestei relații, mecanismele sale, "de ce-ul" său.

Principiul determinismului în ceea ce privește istoria nu este cătuși de puțin general acceptat. Mulți istorici împărtășesc părerea lui Frederic cel Mare, care se exprima, relativ la istorie, în următorul fel: "Cu cât îmbătrânești cu atât îți dai mai bine seama că Regele Hazard domnește asupra a trei sferturi din evenimentele petrecute în această lume nenorocită". Sau după cum se exprima Paul Veyne, istoria este făcută din multe accidente, doar cu câțiva sămburi de necesar (P.Veyne, 1974).

Explicația fenomenelor istorice depinde, deci, de o decizie de principiu. Este

ceva de explicat? Sunt faptele istorice determinate sau ele sunt doar rodul hazardului? În ce măsură și până la ce punct putem împinge explicația? Aceste întrebări sunt extrem de importante atunci când încercăm să determinăm dacă explicația unui fenomen oarecare istoric este sau nu satisfăcătoare, și cu atât mai mult dacă ne interesează completitudinea acesteia.

Înainte de a intra în analiza structurii explicației, mai este nevoie de făcut o precizare în legătură cu obiectul propriu-zis al explicației. Există trei tipuri distincte de fenomene istorice, explicarea cărora este, prin forța lucrurilor, structural diferită:

- a. Evenimente istorice: Bătălia de la Waterloo, sau Războiul de independență de la 1877-1878, sau Unificarea de către Mihai Viteazul a țărilor române.
- b. Forme de organizare socială concrete: feudalismul românesc, instituția "dării calului", ceata de flăcăi din zona Făgărașului.
- c. Forme de organizare generale - feudalismul în general, ca tip de societate, familia monogamă sau familia poligamă, instituția democrației.

Cele trei tipuri de fenomene istorice fac parte, după cum am văzut, din discipline diferite. Evenimentele istorice sunt obiectul de cercetare al istoriei evenimentiale. Formele de organizare socială concrete ale unei anumite comunități fac obiectul istoriei sociale, în timp ce formele generale de organizare, fac obiectul unei teorii generale a evoluției sociale. Fiecare dintre ele ridică probleme specifice în ceea ce privește explicația. De regulă, în analizele de filozofie a istoriei s-a pus, în primul rând, accentul pe explicarea evenimentului istoric. Aici voi încerca să analizez specificul explicației în fiecare caz în parte: explicația evenimentului, a formei de organizare concrete, cât și a formelor generale de organizare. Este necesar, de asemenea, a considera și raportul dintre cele trei niveluri: raportul dintre eveniment, formă de organizare particulară, formă generală de organizare.

Structura explicației științifice

După cum am văzut, a explica, un eveniment oarecare înseamnă a formula o relație dintre un alt eveniment, considerat drept cauză, și evenimentul de explicat, considerat drept efect. Explicăm, de exemplu, răscoala de la 1907 prin intensificarea exploatarea țăranimii, sau formarea statului feudal al Țării Românești prin dezvoltarea internă economică și socială sau prin apariția unui conducător, cum a fost Basarab, capabil a iniția și dezvolta un asemenea proces complex. Ne putem întreba însă ce anume conferă certitudine unor asemenea explicații? De ce alegem tocmai pe C_1 drept cauză a lui E , și nu alegem un alt eveniment oarecare A_1 care a precedat și el pe E ? Ce condiții trebuie să îndeplinească o explicație pentru a fi științifică? Are ea o structură specială?

O formulare clară a structurii explicației științifice se datorează lui K. Popper (în lucrările Logica cercetării (1935) și Societatea deschisă și dușmanii săi (1945) și lui C. G. Hempel (Funcția legilor generale în istorie (1949).

Popper definea în următorul fel specificul explicației științifice: "A da o explicație cauzală unui anumit eveniment înseamnă a deriva deductiv o propoziție (aceasta va fi numită o prognoză) care descrie acel eveniment, utilizând ca premise ale deducției legi universale împreună cu propoziții singulare sau specifice pe care le

putem numi condiții inițiale... Condițiile inițiale (sau, mai precis, situația descrisă de ele) sunt în mod curent denumite cauză a evenimentului în chestiune, iar prognoza (sau mai degrabă evenimentul descris de prognoză) este denumit efect."

Hempel dă o caracterizare și mai clară:

"Explicarea întâmplării unui eveniment de un tip specific E într-un anumit moment de timp și loc constă, așa cum se consideră de obicei, indicând cauzele sau factorii determinanți ai lui E. Afirmarea că un set de evenimente - să zicem de tipul C_1, C_2, \dots, C_n - au cauzat evenimentul de explicat echivalează cu afirmația că, în acord cu anumite legi generale, un set de evenimente de tipul menționat este în mod regulat însoțit de evenimentul de tipul E. Astfel, explicația științifică a evenimentului în chestiune constă din:

un set de propoziții care afirmă întâmplarea unor anumite evenimente C_1, C_2, \dots, C_n într-un anumit loc și timp;

un set de ipoteze universale, sau legi teoretice, suficient de bine verificate empiric;

din cele două grupuri de propoziții este dedusă logic propoziția care afirmă întâmplarea evenimentului E." (C.G.Hempel, 1959).

Am dat pe larg aceste caracterizări asupra explicației științifice, deoarece ele exprimă o idee esențială. Punerea împreună a două evenimente particulare nu înseamnă încă o explicație prin ea însăși. A spune de exemplu că Revoluția de la 1848 din țările Române a fost cauzată de dezvoltarea contradicției, tot mai ascuțită, dintre vechea orânduire feudală și modul de producție capitalist aflat în rapidă dezvoltare are nevoie de o precizare suplimentară. Și anume, în virtutea a ce se afirmă existența unei asemenea relații? O asemenea precizare suplimentară are în vedere natura generală a fenomenului de explicat, posibilitățile de principiu de generare cauzală a sa. Să luăm o explicație alternativă: Revoluția de la 1848 din țările române a fost determinată de răspândirea ideologiei revoluționare, provenită din țările occidentale. Făcând abstracție de faptul că pentru o asemenea explicație este nevoie de a considera un complex cauzal mai larg și simplificând foarte mult problema, putem accepta, validitatea unei asemenea explicații? Ea depinde de răspunsul la întrebarea mai generală: care sunt cauzele care declanșează în general revoluțiile? Putem considera că răspândirea unei ideologii revoluționare este o cauză primară a revoluțiilor?

În teoria marxistă o asemenea teză nu este acceptată. Existența unei ideologii nu este un fenomen independent, ea fiind o consecință a unei anumite configurații sociale. Cauzele unei revoluții trebuie căutate în structura societății însăși, răspândirea ideologiei revoluționare nefiind decât un fenomen la rândul său determinat de alte fenomene mai importante.

Existența în orice explicație a unei teze teoretice generale (a unei legi) este o exigență obligatorie. Ea garantează că între evenimentul C_1 și evenimentul E_1 există o relație de determinare. Fără această presuposiție, nu putem afirma decât simpla coexistență sau succesiune a evenimentelor, iar nu determinarea lor reciprocă. Cu alte cuvinte, dacă vrea să fie o disciplină științifică, istoria trebuie, în mod necesar, să utilizeze legi generale, enunțuri teoretice. Pentru a avea legi este însă nevoie ca o altă condiție să fie realizată: formularea de caracteristici sau clase de evenimente generale. O lege înseamnă, simplificând foarte mult, afirmarea unei relații universale între două clase de evenimente. Enunțurile de tipul legii teoretice nu conțin termeni singulari, ci doar termeni generali: revoluție (sau revoluție burgheză), exploatare, război, putere economică, ideologie revoluționară.

Procesul elaborării explicației constă în următoarele faze:
identificarea fenomenului (evenimentului) de explicat, clasificarea sa (introducerea sa într-o clasă generală de obiecte) - revoluție burgheză, război de independență etc.;
identificarea altor clase de obiecte care în principiu (adică conform așteptărilor teoretice, derivate din legi) pot constitui factori determinanți;
identificarea reprezentanților acestor clase de factori determinanți în situația istorică empirică a evenimentului de explicat.

Iată, de exemplu, schematic, calea descoperirii explicației răscoalei de la 1907:

1) Tipologizarea evenimentului de explicat: în 1907 au avut loc o serie de evenimente particulare simultane și interdependente ca: țărani din diferite sate au izgonit pe boieri, au împărțit pământul etc. Aceste evenimente care nu au fost independente, ci legate între ele în forma unei mișcări generale, pornite dintr-un punct și apoi difuzată larg în întreaga țară, sunt tipologizate în categoria răscoalelor țărănești. De făcut aici o observație în legătură cu această operație. De multe ori istoricul găsește evenimentele gata tipologizate la nivelul conștiinței comune a epocii. Cu alte cuvinte, conștiința comună a colectivităților elaborează concepte generale, tipuri universale de evenimente: răscoale, revoluții, stat, religie, națiune, popor. Aceste tipuri generale nu trebuie preluate necritic. Cercetătorul trebuie în fiecare caz în parte să judece justificarea unui tip sau a altuia, să precizeze criteriile pe care tipologia în cauză se fundează. De exemplu, conceptul de revoluție. El nu a fost elaborat de către teoreticieni, ci este un concept cu care conștiința colectivităților operează. La nivelul conștiinței comune, el are un sens destul de vag. În general, se referă la orice schimbare politică și socială mai importantă. Teoria marxistă a societății, de exemplu, consideră că acest concept nu este satisfăcător la nivelul conștiinței comune. Ea propune o serie de criterii mai clare de tipologizare. În primul rând, revoluția este definită ca o schimbare a formațiunii sociale (a unui tip de societate în altul). În acest sens, o lovitură politică care transferă puterea politică de la un grup social la un altul, sau care schimbă structura instituțională a statului, fără a modifica semnificativ distribuția puterii politice între clase, și, deci, fără a avea consecințe asupra organizării societății, nu este o revoluție nici măcar politică. Se distinge mai departe, în cadrul teoriei marxiste, între diferitele niveluri ale revoluției sociale: revoluție politică, revoluție social-economică etc. Nu întotdeauna istoricul găsește în conștiința comună tipuri generale și evenimente gata tipologizate în mod convenabil. El are nevoie de conceptualizări elaborate la nivel teoretic pentru a scoate în evidență caracteristici și tipuri de fenomene pe care conștiința comună nu le "observă". Pe acestea el le poate împrumuta din diferite discipline științifice sau le formulează el însuși. Asemenea concepte pot fi formațiune socială "asiatică", societate post-industrială, productivitate a muncii etc.

2) Identificarea în teoria generală, în care clasa de evenimente în cauză este inclusă, a unor altor categorii de fenomene care pot fi cauzale, factorii determinanți ai evenimentelor din categoria respectivă. În cazul răscoalei, fie la nivelul mentalității comune, fie la nivelul unei teorii sociale generale, pot fi identificate cauze posibile de cele mai diferite tipuri: exploatarea care a atins un nivel de vârf, factori naturali care agravează starea economică a unor grupuri sociale, ca de exemplu secetă, dezorganizări ale aparatului politico-administrativ (crize politice, războaie) care pot favoriza izbucnirea răscoalelor; reaua voință a oamenilor, decăderea moravurilor, a

religiozității; tensiuni între naționalități. O teorie poate pune accent pe anumiți factori, în timp ce o alta, pe alți factori. Teoria marxistă a societății accentuează factorii obiectivi, economico-sociali. Alte teorii pot accentua factorii spirituali: decăderea stării de religiozitate, necredința, răutatea oamenilor, decăderea moravurilor sau tensiunile dintre diferitele naționalități. Istoricul, optând pentru o anumită teorie, optează pentru identificarea unui anumit tip de cauze. Un cercetător marxist al crizei economice din 1929-1933 ar considera cauzele economice imanente în sistemul producției capitaliste. Un alt sociolog, dacă ar trata acest fenomen ca unul de contagiune psihologică colectivă, ar căuta în altă parte cauzele. Fără a afirma că R. K. Merton consideră că astfel de cauze sunt cele care explică criza, analizând anumite mecanisme psihologice colective, el sugerează cel puțin ca având o contribuție independentă, următorul: "profeția-care-se-autorealizează". Omul acționează, spune Merton, nu în situația obiectivă, ci în situația așa cum a definit-o el subiectiv. Acționând conform înțelegerii sale subiective, prin consecințele acțiunii sale, definiția pe care a dat-o inițial situației, presupunem eronată, devine reală. (R.K.Merton, 1965). Așa s-ar putea explica celebra "vineri neagră" a crizei americane. Cineva definește în mod eronat situația financiară a băncii la care a depus banii, ca fiind alarmantă. Gândind astfel, el va acționa în consecință. Se duce la bancă și scoate banii depuși. De asemenea, sfătuiește și pe alții s-o facă. Aprecierea asupra situației dificile a băncii, care inițial era individuală, se transformă în zvon, devenind o definiție (tot incorectă) colectivă a situației financiare. Oamenii se îmbulzesc să-și scoată depunerile. În acest moment, situația financiară a băncilor devine realmente critică. Este, deci, cazul unei profeții care s-a autorealizat. Nu cumva acesta a fost mecanismul care a declanșat criza economică? Un asemenea mecanism de profeție care se autorealizează poate fi acceptat ca fiind posibil. Problema este doar dacă putem considera că el ar putea fi realmente cauza unei crize economice. Teoria marxistă și, alături de ea, multe teorii economice actuale exclud un asemenea factor determinant. Dacă l-am acceptat însă, atunci când vrem să explodăm o criză economică ar trebui să luăm în considerație și posibilitatea ca aceasta să fi fost declanșată pur și simplu datorită unui zvon.

3) După ce, cu ajutorul teoriei la care cercetătorul a aderat, într-un mod conștient sau nu, au fost indicate tipurile majore de fenomene care pot fi cauzale, analiza empirică a situației istorice în care evenimentul în discuție s-a petrecut duce la identificarea evenimentelor care fac parte din clasele generale considerate drept având acțiune cauzală. Dacă un istoric ar adera la teoria conform căreia revoluțiile și războaiele sunt produse de factori naturali care perturbă și agită spiritele, ca de exemplu, apariția petelor solare, el ar trebui să caute a identifica în perioada imediat premergătoare unei revoluții sau războaie, apariția în soare a unor importante modificări.

După parcurgerea acestor trei faze, explicația este încheiată. Doar în aparență invocarea unor evenimente singulare oferă de la sine explicația unui eveniment în fapt, legea generală de la care s-a pornit este aceea care susține relația de determinare dintre evenimente.

Obiecții la aplicabilitatea explicației de tip științific la evenimentele istorice

În discuțiile epistemologice asupra istoriei s-au exprimat puncte de vedere

foarte diferite în legătură cu aplicabilitatea în principiu a unui asemenea model de explicație. În general, următoarele tipuri mari de obiecții au fost aduse:

1) Evenimentele istorice sunt unice și, ca atare, inclasificabile. Unicitatea evenimentelor istorice le-ar face în mod inevitabil imposibile de judecat din perspectiva vreunei legi generale. Revoluția din Rusia poate că a fost declanșată de cauze economice, dar Revoluția franceză de la 1789 a avut cu totul alte cauze, să zicem, mânia populară împotriva nobilimii și a regalității corupte. Fiecare revoluție are cauzele sale absolut unice care nu sunt repetabile. Ideea unicității faptelor istorice era destul de răspândită în secolul trecut. Ea are o componentă filozofică certă. În mod special, a fost generată de filozofia germană neokantiană. Are însă și o sursă în practica tradițională a istoricului. Concentrându-se asupra evenimentelor singulare pentru a le descrie, el a făcut foarte puțin pentru a descoperi și formula în mod explicit regularități. Se știe că în general o știință începe prin a formula o serie de regularități empirice. Acestea reprezintă în fapt obiectul explicării. Istoricii au făcut foarte puțin pentru a descoperi asemenea regularități. Studiile comparative sunt încă la începuturile lor. Descoperirea însă a "pattern-urilor" a regularităților reprezintă un pas esențial. Exemplul clasic al astronomiei este relevant pentru această afirmație: mai întâi Kepler a descoperit faptul că fiecare planetă este localizată pe o elipsă, având în unul dintre centruri săi Soarele; apoi Newton a explicat acest pattern. Istoria este tot mai mult împinsă spre tipologizarea fenomenelor. Pe această bază devine posibilă evidențierea regularităților lor și a relațiilor dintre ele. În acest fel elaborarea de generalizări empirice sau legi empirice devine un obiectiv deosebit de important. În fapt, așa cum mulți analiști au pus în evidență, oricât de empiristă și descriptivistă ar fi practica istoricului, acesta nu se poate dispensa complet de tipologii. El este obligat pentru a descrie obiectul său să utilizeze termeni generali: război, revoluție, familie domnească, rudenie, castă etc.

2) Evenimentele istorice implică intenții, idei, scopuri, și acestea, prin definiție nu pot fi explicate prin legi generale. Este vorba de poziția antideterministă a idealismului despre care am mai vorbit. Cum putem explica un eveniment produs de un om, printr-un alt eveniment, când între ele se interpune subiectivitatea agentului? Subiectivitatea înseamnă în fapt hazard și deci nimic nu este de explicat. Am adus mai înainte suficiente argumente în sprijinul ideii că subiectivitatea, deși implicată în geneza evenimentelor istorice, nu este imprevizibilă și inexplicabilă. Prin excelență, teoria marxistă a demonstrat că ea este determinată de factori obiectivi. Teoria ideologiei reprezintă un cadru general pentru a pune în evidență relația de determinare dintre factorii obiectivi și subiectivitatea agenților. Acest caracter determinat al subiectivității ne dă posibilitatea de a o "pune între paranteze", considerând direct relația dintre fenomenele reale.

3) În fine, un al treilea tip de obiecții se referă nu la aspecte de principiu, ci la practica istorică. Practica istorică, estimează oponenții explicației științifice, nu prezintă în fapt caracteristicile postulate de modelul "științific" de explicație. Ea nu recurge la legi generale. Adesea, istoricul nici nu intenționează să explice evenimentele, ci doar să le reconstituie și să le redea într-o imagine de ansamblu. Dacă teoretic această obiecție este mai puțin interesantă (pentru că istoria nu a utilizat până nu demult explicația de tip științific, nu există nici un motiv pentru a crede că nici nu ar trebui să o facă), ea deschide o problemă interesantă dintr-un alt punct de vedere. Care sunt caracteristicile explicației pe care istoricii o utilizează în mod real, dacă utilizează

vreuna, bineînțeles? Înainte de a trece la examinarea acestui aspect, este nevoie de subliniat că obiecția consemnată aici se referă la ceea ce am numit până acum "istoria tradițională". În istoria tradițională, în mod real, nu se prea pot găsi legi teoretice ca premise explicative. Istoria, contemporană începe tot mai mult să se deschidă spre o practică nouă. În mod special, istoria marxistă se fundează explicativ pe teze generale preluate din teoria generală a societății. Practica tradițională a istoriei este însă departe de a fi depășită. Ea se întrepătrunde încă cu noile tendințe. Din această cauză nu este deloc lipsit de interes a o analiza din punctul de vedere al tipului de explicație pe care îl utilizează.

4) O a patra obiecție se referă la însăși probabilitatea de a descoperi legi generale ale istoriei. Istoricii au observat faptul că există o mare variație a comportamentelor și a reacțiilor lor de la o societate la alta, de la o epocă la alta. Pot fi formulate, în aceste condiții, legi generale, valabile pentru orice societate, în orice timp și loc? Și în sociologie există rezerve în legătură cu o asemenea posibilitate. În ultimul timp două aspecte ale acestei probleme au fost puse în evidență. În primul rând, diferitele discipline sociale au reușit să formuleze o serie de legi care par cel puțin a avea o aplicabilitate universală. Să luăm câteva exemple de asemenea legi: "un pericol extern tinde să mărească coeziunea internă la orice comunitate umană"; "în condiții de ridicată incertitudine, un sistem social tinde să se orienteze spre o conducere centralizată și puternică" etc. Există discipline în care asemenea formulări sunt din ce în ce mai frecvente (psihologia socială este un asemenea exemplu). În al doilea rând, însăși ideea de lege generală trebuie specificată. Dacă este greu de a formula legi valabile pentru toate societățile, există posibilitatea de a formula legi valabile pentru anumite tipuri de societăți. În mod special, teoria marxistă atrage atenția asupra acestui aspect, legile care acționează în societatea capitalistă, de exemplu, sunt diferite de cele din societatea socialistă. De cele mai multe ori, datorită complexității umane, rar găsim legi care enunță, fără nici o specificare, relația dintre două caracteristici. De regulă, un anumit tip de condiții este nevoie a fi specificat. Să luăm un exemplu. În antropologia culturală există o cunoscută teorie a religiei datorată lui Malinowski. Acesta consideră că religia este cauzată de existența unui grad ridicat de incertitudine, de anxietate la nivelul colectivității. Teoria lui Malinowski nu specifică nici o restricție în legătură cu această cauză posibilă a religiei. O teză însă de genul: "Oridecâte ori o colectivitate este caracterizată printr-un grad ridicat de incertitudine (de anxietate provenită din aceasta), o activitate religioasă cu funcția de a reduce din anxietate va tinde să se constituie" nu poate fi acceptată. Este nevoie de specificarea unor condiții particulare în care religia, având o asemenea funcție, se poate constitui: un anumit nivel general de cunoaștere reprezintă o asemenea condiție. Să ne imaginăm o societate extrem de dezvoltată din punctul de vedere al cunoștințelor sale științifice. La un moment dat, cercetările scot în evidență existența unei amenințări posibile datorată unor catastrofe cosmice asupra cărora, respectiva societate nu are decât un control parțial. Aceasta este o situație de amenințare, generatoare de anxietate extrem de puternică. Este clar însă că în aceste condiții nu este predictibilă o tendință de cristalizare a unei mentalități religioase. Din această cauză, cele mai multe legi sociale sunt caracterizate prin enunțarea unor condiții specificate, în limitele cărora ele sunt valabile. Prin aceasta, ele nu încetează a mai fi legi generale, având în limitele unor condiții date o valabilitate universală. Forma acestor enunțuri este următoarea: "oridecâte ori avem condițiile x , y și z , C_1 va produce E_1 ".

Caracteristici ale explicației în practica tradițională a istoriei

1) Legi explicite și legi implicite. Deseori în analiza istoricilor marxiști se pot găsi explicații de tipul celor cerute de Popper și Hempel. De exemplu, atunci când va analiza constituirea națiunii române, istoricul o va lega de procesul generalizării relațiilor de producție capitaliste în România, în virtutea tezei generale explicit formulată că "Națiunea este produsul dezvoltării societății capitaliste". De cele mai multe ori însă istoricul, deși încearcă să formuleze explicații, nu utilizează o lege pe care să sprijine explicația, ci afirmă direct o relație între mai multe evenimente singulare: "Atentatul de la Sarajevo a constituit cauza primului război mondial" sau "Formarea Țării Românești ca stat feudal a fost determinată de dezvoltarea economică internă, de o anumită conjunctură externă favorabilă și de apariția unei personalități puternice ca cea a lui Basarab". Structura acestor explicații este următoarea:

"Evenimentele C_1, C_2, \dots sunt cauzele evenimentului E ". Neformularea unei legi generale nu înseamnă inexistența sa în structura propriu-zisă a explicației. Atunci când istoricul propune o asemenea explicație și când cititorul o acceptă ca verosimilă, ambii au în minte, fără însă a formula clar, o anumită lege generală. Dacă explicația ar fi "neobișnuită", deci nu în prelungirea unor așteptări teoretice, lipsa unei explicite explicative s-ar simți imediat. Să luăm un caz de asemenea explicație mai puțin obișnuită: "Ford a pierdut alegerile prezidențiale pentru că în acel an în SUA a fost secetă". Cititorul este evident șocat în fața unei asemenea explicații. Problema nu este dacă în acel an a fost sau nu secetă în SUA, ci ce legătură poate fi între aceste două evenimente. El se așteaptă la o explicație, care ia forma unei teze generale. Dacă istoricul ar funda o asemenea explicație pe o teorie care afirmă că procesele economice sunt în funcție de condițiile naturale (agricultura, evident, și prin ea și alte aspecte economice) și că orientarea votului este dată de performanțele economiei naționale, asociate în mintea alegătorilor cu eficiența fostului președinte (teorie susținută pe baza unei analize statistice care a pus în evidență că ori de câte ori a fost secetă și un președinte în SUA a candidat pentru a doua oară, el a pierdut alegerile), atunci cititorul ar putea eventual să o accepte ca posibilă. Fără o asemenea justificare, explicația empirică sugerată de istoric părea să nu aibă nici un sens.

Să luăm un alt exemplu de explicație: "Primul război mondial a fost cauzat de atentatul de la Sarajevo". Această explicație nu este însă sprijinită pe vreo lege generală. Și totuși ea a fost destul de populară. Mulți nu simțeau nevoia unei justificări mai profunde a acestei afirmații, deoarece ea era în consonanță cu o schemă explicativă a războaielor cu care Homer ne-a obișnuit: războiul Troiei din cauza frumoasei Elena. Adesea în istorie, unele incidente care vizau persoanele din vârful ierarhiei politice au fost cauze ale izbucnirii războaielor. Dacă cititorul acceptă o asemenea propoziție generală, atunci el ar accepta, cel puțin ca posibilă, și explicația din cazul de față. Dacă însă el are „în minte” o altă teorie - evenimente atât de importante pentru viața comunităților, cum sunt războaiele, nu pot fi cauzate de incidente de acest gen, ci de cauze mult mai profunde, incidentele de genul amintit pot constitui doar pretexte -, atunci, pe acest temei, explicația noastră va fi respinsă ca nefundată. Dacă vom afirma însă "Sărăcia cruntă, exploatarea sălbatică au fost cauze ale răscoalei din 1907", cititorul probabil că va accepta o asemenea explicație în virtutea unei teorii pe care o împărtășește cu istoricul și conform căreia, răscoalele sunt generate de condițiile foarte

grele de viață ale populației.

Există mai multe motive pentru care de multe ori, legile generale sunt doar implicate în explicația evenimentelor istorice.

Popper consideră că istoricul nu este în general interesat în formularea de legi generale, ci doar în explicarea evenimentelor istorice particulare. Dat fiind această orientare specifică a istoricului, nu este de mirare de ce el doar asumă legile generale, fără a le explica.

Totodată însă legile cele mai multe (Hempel), toate (Popper) pe care istoricul le utilizează sunt adevăruri general cunoscute, adesea chiar triviale, încât efectiv nu merită a fi luate în considerație. (W. Dray, 1957). Exemplul dat de Popper este ilustrativ pentru asemenea cazuri. Explicarea împărțirii Poloniei în 1772: Polonia nu ar fi putut rezista puterii combinate a Prusiei, Austriei și Rusiei, de aceea ea a cedat. Este implicată aici o lege "de sociologie a puterii militare", atât de trivială încât istoricul nu numai că nu consideră necesar a o formula explicit în analizele sale, dar probabil că nici el nu a avut-o explicit în minte, atunci când a analizat evenimentul:

"Dacă dintre două armate, egale aproximativ din punctul de vedere al armamentului și al conducerii, una este mult superioară din punct de vedere numeric, cealaltă niciodată nu va câștiga". Este evident că în explicația istorică sunt incluse o mulțime de legi chimice, fizice, astronomice etc. care, fiind atât de cunoscute și larg acceptate, nu mai sunt formulate în mod explicit, ci sunt considerate ca de la sine înțelese.

Nu toate legile implicate în explicarea istorică sunt însă legi banale, triviale, evidente prin ele însele. Multe dintre ele sunt veritabile enunțuri teoretice despre comportarea și funcționarea sistemelor; sociale și a persoanelor umane în general în diferite poziții sociale. Acestea, de regulă sunt generalizări ale simțului comun, sau generalizări ale unor gânditori care au intrat, prin frecventarea literaturii istorice, în conștiința fiecărui istoric ca fiind de la sine înțelese. Este cazul generalizărilor despre natura umană. De exemplu, "X fiind de familie domnească uneltea pentru a ocupa tronul". O asemenea explicație ni se pare rezonabilă, pe baza unei generalizări asupra naturii umane: "Atunci când au vreo șansă, oamenii tind să acționeze pentru obținerea unei poziții sociale avantajoase". Această generalizare se aplică la X: el avea un temei (un motiv) de a revendica tronul (aparținea unei familii domnești) și tronul era o poziție foarte avantajoasă. X se comportă, deci, în sensul așteptărilor noastre. Sau, "Pentru a apăra pământul strămoșesc, moldovenii s-au unit în jurul lui Ștefan cel Mare pentru a ține piept turcilor". Și aici este presupusă o generalizare asupra naturii umane. Omul este înclinat să țină la teritoriul pe care comunitatea sa trăiește, va tinde să lupte, până la jertfa de sine pentru apărarea comunității, împotriva forțelor crotopitoare. Nimeni nu se miră că moldovenii au participat activ, cu curaj, cu mult eroism la lupta împotriva turcilor. Ar fi fost de mirare comportamentul contrar. Acesta ar fi avut nevoie de o explicație specială.

Există însă și cazuri în care, după cum remarcă Hempel, istoricul nu dispune decât de "schite explicative". Se întâmplă adesea că este foarte dificil a formula anumite legi, cu precizie suficientă și, în același timp, într-un asemenea mod încât ele să fie în acord cu întreaga evidență empirică existentă. Mai degrabă, pe baza cunoștințelor noastre, intuitiv, suntem tentați să considerăm un anumit tip de cauze ca fiind posibile. Desigur că există situații în care așteptările noastre, deși nu definitiv contrazise, par mai puțin aplicabile. În această situație, asemenea generalizări sunt doar

indicative. Ele îndrumă cercetarea. Dacă însă ele par a fi confirmate de evenimentele pe care istoricul le găsește în analiza sa particulară, atunci însăși ipoteza sa inițială este întărită. Explicația formulată este deci rezultatul unei ipoteze destul de nesigure, pe care nici istoricul nu îndrăznește să o prezinte ca generală, care este întărită în cazul analizat de date, fără însă ca prin aceasta să fie confirmată ca lege generală. Presupunem că un istoric, în analiza unei revoluții oarecare, pornește de la o imagine generală pe care o are în minte despre revoluție: ea este cauzată de faptul că un mare segment din populație trăiește în condiții foarte proaste, agravate de regulă de un eveniment oarecare - război, secetă etc. Aceasta este o impresie generală a lui, pe care însă nu îndrăznește să o formuleze ca o lege generală. Intuitiv, i se pare că toate revoluțiile pe care el le cunoaște s-au caracterizat prin asemenea condiții. De aceea, el este înclinat să investigheze condițiile de viață ale comunității, cu intenția de a detecta o situație economică foarte dezavantajată pentru o majoritate a populației; de asemenea, el caută un eveniment care ar fi putut agrava brusc această situație care era și așa greu de suportat. Dacă în condițiile reale ale Revoluției mexicane, să zicem, el reușește să identifice prezența acestor doi factori și dacă, din analiză nu reies și alți factori care să pară mai importanți, așteptarea sa teoretică a fost confirmată și în acest caz. El nu poate să facă o generalizare, dar în cazul analizat i se pare că a găsit explicația. Mișcarea studențească din țările occidentale din anul 1968 a fast surprinzătoare pentru că ea nu corespundea nici uneia dintre așteptările teoretice existente. Era neașteptată, de neînțeles. Violența studenților nu părea a fi explicată prin condiții mizere de viață. Atunci care au fost cauzele? Noi ipoteze trebuiau fi formulate.

O asemenea strategie are și riscurile sale foarte mari. Ea tinde să se autoconfirme. Istoricul găsește în situațiile istorice pe care le analizează argumente pentru a justifica cele mai multe dintre așteptările sale. Dacă el, de exemplu, pornește de la ideea că revoluțiile sunt opera unor oameni ambițioși, avizi după putere, care pentru a-și atinge scopurile lor egoiste incită masele ușor influențabile, poate găsi, în toate revoluțiile, și oameni ambițioși și mase "incitate". El poate, deci, fi liniștit, perspectiva sa generală fiind confirmată de ceea ce a găsit. În fapt însă, explicația sa este complet falsă.

Evoluția practicii istorice a cunoscut modificări încete dar clare în privința tipurilor de explicație utilizate. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea istoria era încă orientată de o viziune dominată de hazard, de accidentul pur. Butada lui Blaise Pascal "Dacă nasul Cleopatrei ar fi fost mai scurt, întreaga față a pământului ar fi arătat altfel" era unul din principiile fundamentale implicate în actul istoricului. Cercetând un eveniment oarecare, el era sensibil la accidente de acest gen care ar fi putut duce istoria într-un sens și nu în altul. Și realmente, nasul Cleopatrei a fost tocmai atât de lung cât era necesar ca să-l farmece pe Antoniu. Istoria era privită ca o înlănțuire de evenimente particulare, adesea dintre cele mai bizare, considerate ca fiind reciproc cauzative. Un tip de teorie era implicat aici: evenimentele istorice fac parte dintr-o rețea de evenimente de natură individual-personală. Pentru istoricul din secolul XX (și nu este vorba numai de cel marxist) o asemenea strategie de explicație nu mai este caracterizantă, cu toate că mulți n-ar putea chiar să jure că dacă nasul Cleopatrei ar fi fost disgrațios de lung, multe dintre evenimentele ulterioare nu s-ar fi întâmplat într-un mod diferit. El este orientat spre altă categorie de cauze potențiale - de tip economic, de pildă.

Utilizarea unor generalizări ale căror limite nu sunt clar stabilite este foarte

eficace, atât pentru explicarea unor evenimente istorice, cât și pentru dezvoltarea teoriei societății în general. Presupunem că, pe baza frecventării evenimentelor x, y, și z, istoricul tinde să fie înclinat spre o anumită explicație (mizeria drept cauză a revoluției, de exemplu). Ne putem însă întreba dacă o teză generală de tipul "Orice revoluție este cauzată de mizeria absolută a celei mai mari părți a populației" este valabilă. Nimeni nu a făcut un studiu sistematic asupra tuturor revoluțiilor care au existat, pentru a o verifica. Cu certitudine putem spune însă că, pentru cele mai multe revoluții care au fost până acum, această teză este valabilă. Ea este utilă ca ghid al cercetării noastre în legătură cu orice revoluție de explicat. Dar dacă o nouă revoluție nu confirmă această teză generală? Înseamnă că este teza de la care am pornit cu totul falsă? Nicidecum. Ea se poate dovedi adevărată pentru un anumit tip de revoluții. Este deci nevoie să acceptăm că unele tipuri de revoluții pot avea alte cauze. Analiza noastră se precizează singură, tinzând, printr-un proces îndelungat, de acumulare, de încercări și erori, să formuleze așteptări teoretice din ce în ce mai precise.

Punctul critic al acestei evoluții este atunci când simțul comun este abandonat. Mult timp istoria a fost realizată aproape exclusiv la nivelul bunului simț, pe baza teoriilor produse de acesta. Și bunul simț a evoluat treptat, dar această evoluție era aproape imperceptibilă. Atunci însă când activitatea de cercetare istorică se intensifică, atunci când sfera ei se lărgeste rapid, istoricul este nevoit să abandoneze teoretizările cuprinse în simțul său comun, să le analizeze critic, să încerce să formuleze alte așteptări, conforme cu noua sa experiență. În acest moment, practica istorică încetează a mai aplica generalizările făcute de alții, începând tot mai mult să-și elaboreze propriile sale generalizări. Ea devine o disciplină teoretică, în sensul că orientarea sa explicită nu mai este doar aceea de a explica evenimente, ci și de a elabora teorii despre evenimentele istorice, vital necesare în însăși practica sa cotidiană. Întotdeauna istoricul a elaborat ocazional "schite" de legi, sub formă de dictonuri. Un dicton nu este încă o lege teoretică, ci o simplă generalizare care poate fi tulburătoare în raport cu experiența noastră cotidiană. El poate da unele indicații în legătură cu explicarea evenimentelor din anumite epoci. Este însă foarte vagă și greu de pus în forma unei legi teoretice, propriu-zise. Cultura "teoretică" a istoricului tradițional era aproape exclusiv formată din produsele simțului comun și asemenea dictonuri pe care le învăța cu sfințenie, dar pe care le aplica doar atunci când i se părea că ele sunt potrivite, ignorându-le pur și simplu, atunci când se dovedeau a fi nerelevante.

În concluzie, se poate spune, deci, că orice explicație pe care istoricul părea a o furniza la nivel strict empiric și particular conține în ea un set de enunțuri teoretice ne-explicitate, care constituie concepția generală a acestuia asupra naturii fenomenelor istorice pe care le cercetează. Cel care explică evenimentele istorice prin intențiile, atitudinile, opiniile personalităților politice și evenimentele care îi afectează personal pe aceștia au o concepție teoretică diferită de cei care investighează cauze de ordin economic, social-general. Împărtășind concluziile simțului comun, cu toate intuițiile, dar și erorile, iluziile și deformările sale ideologice, istoria tradițională a putut să-și împărtășească iluzia empirismului, ca mod specific de a practica istoria. În fapt, empirismul este iluzia epistemologică a practicii istorice care utilizează legi teoretice implicate în explicațiile istorice. Elitismul istoriei tradiționale este o teorie implicită. Evenimentalismul - căutarea unor explicații în accident, în evenimentul neașteptat - reprezintă, de asemenea, un mod general de a privi cauzalitatea în istorie.

2) Explicație implicită și explicație explicită. A spune că un set de evenimente C_1, C_2, \dots reprezintă cauzele unui eveniment E_1 , fie prin invocarea explicită a unei legi teoretice, fie doar implicând-o, înseamnă a oferi o explicație explicită. Intenția mărturisită a istoricului este de a propune cititorului o viziune asupra cauzalității evenimentelor istorice. Există însă foarte multe cazuri de practică istorică în care o asemenea intenție explicativă nu există. Dimpotrivă, obiectivul declarat al istoricului, este acela de a reconstitui evenimentele, de a reface tabloul general al unei epoci, fără a propune nici un fel de explicație. O istorie a Revoluției franceze de la 1789 poate fi o asamblare a principalelor evenimente, fără pretenția de a sugera prin aceasta o explicație sau alta. Cu alte cuvinte, nu există intenția de a afirma că există o legătură anume între evenimente. Obiectivul explicit este doar acela al reconstituirii "pure" a unui eveniment sau a unei epoci în toată complexitatea ei. Intenția este de a prezenta o epocă "exact așa cum a fost ea". Empirismul în istorie de multe ori invocă o asemenea neangajare completă în explicație.

O analiză mai atentă a acestei pretenții, pune însă în evidență faptul că o reconstituire a realității trecute în care demersul explicativ să nu fie de loc implicat este principal imposibilă. Orice reconstituire este selectivă. Realitatea la un moment dat este, din punctul de vedere al cercetătorului, practic infinită. El nu va putea pretinde niciodată că reconstituie un eveniment "așa cum a fost el". Nu este vorba numai de ceea ce a fost iremediabil pierdut, dar, și din faptele rămase, el operează o selecție. Problema este: ce fapte vor fi în mod prioritar evocate și ce fapte vor fi ignorate sau comprimate? Orice selecție operează prin ea însăși, indiferent de intențiile autorului, o anumită ierarhizare din punctul de vedere al importanței. A selecta o categorie de fapte, înseamnă a sugera implicit că ele au o forță explicativă. În mod natural, cititorul va căuta în ele explicarea altor fapte din epocă. Neselectarea altei categorii implică și ea o opțiune explicativă negativă, de data aceasta. Istoricul dă de înțeles că aceste fapte nu sunt importante pentru înțelegerea epocii, sau a unui eveniment luat ca punct de referință. O istorie tradițională a feudalismului selecta în prezentarea sa evenimente ca: domnii, relații de rudenie, lupte pentru tron, comploturi, alianțe, războaie. Chiar presupunând că nu există nici cea mai mică intenție de a explica ceva, ideea că acest tip de fapte este semnificativ pentru epocă și din punct de vedere explicativ, este net implicată. O istorie care ar descrie structurile economice, raporturile juridice și politice etc. ar atrage atenția asupra altor sfere ale existenței sociale ca importante. Invocarea lui Basarab I ca întemeietor al Țării Românești sugerează o teorie explicativă: factorul personalitate este important în explicarea unui asemenea eveniment. Dacă acesta este singurul invocat, atunci încărcătura determinativă a sa este cu atât mai mare. Dimpotrivă, în teoria lui H. H. Stahl asupra genezei feudalismului în România, sunt tratate alte aspecte ale proceselor sociale care au dus la constituirea statului feudal. Stahl nici nu amintește despre Basarab. Este aici inclusă în mod negativ o teorie explicativă. Personalitatea lui Basarab I nu este considerată a fi un factor suficient de important pentru a fi luată în considerație, atunci când sunt descrise condițiile constituirii statului feudal.

Însă și asamblarea imaginii generale este purtătoare a unui tip de explicație. Presupunem că istoricul ar dori, așa cum în reflexia tradițională asupra istorie se declara să realizeze o "fotografie" a unei epoci, exact așa : cum aceasta ar fi putut fi văzută. O asemenea intenție indică clar iluzia unei reconstituirii exacte a istoriei. Un obiect va fi relativ diferit în funcție de unghiul din care îl privești. Profilul este diferit

de o fotografie din față, sau din spate, sau de sus. Apoi, fotografia este doar ceea ce se vede din exterior, cu ochiul liber. Așa cum fotograficul ar fi pus în mare dificultate dacă i s-ar cere să fotografieze un obiect "așa cum este el", istoricul nu ar trebui să aibă nici o pretenție în acest sens. Adesea găsim exprimată următoarea dorință din partea istoricului: "a descrie o epocă sau un eveniment exact așa cum ar face-o un martor ocular". Realizarea unei asemenea performanțe nu ar fi însă nici ea strict lipsită de orice selecție explicativă: în primul rând, efectul poziției - de unde privești un eveniment, din scaunul domnesc sau din coliba țăranului; în al doilea rând, selecția și interpretarea realizată de observator, cu mijloacele de înțelegere ale simțului comun al observatorului, cu perspectiva sa culturală și ideologică.

S-a făcut observația că istoria tradițională tindea a transforma reconstituirea istoriei, după tipicul narațiunii. Commager vorbește despre mania istoricului de a pune ordine în evenimente, sugerând prin aceasta că ordinea gândită de el este o ordine a istoriei însăși. (S.H.Commager, 1966). O asemenea "manie" introduce în fapt o schemă străină istoriei. Evenimentele sunt organizate ca într-o piesă de teatru sau roman: personajele și acțiunile considerate sunt oarecum izolate de "exterior", subliniindu-se interacțiunea dintre ele; acțiunile umane devin transparente pentru observator și chiar și pentru actori; se introduce cel puțin un deznodământ clar al evenimentelor. Relațiile dintre evenimente sunt simplificate la nivelul înțelegerii cotidiene, logica complicată a istoriei tinzând mereu să fie substituită prin logica mai simplă a simțului comun.

Chiar și punerea evenimentelor unul lângă altul reprezintă în fapt un tip de explicație. Evenimentele interacționează între ele. Relația lor, adesea, este evidentă. Un asemenea mod de reconstituire a istoriei sugerează un anumit tip de determinism: determinarea din aproape în aproape. Fiecare eveniment este determinat de cele care imediat îl preced și determină, la rândul său, pe cele care îl succed imediat. Istoria este privită ca un lanț continuu de evenimente, influența transmițându-se de la o verigă la alta. Influența din aproape în aproape este cea mai accesibilă. Influența unor evenimente la distanțe mari în timp este mai greu de sesizat. De asemenea, atenția este acordată în special "marilor evenimente", așa cum au fost ele definite în conștiința epocii însăși. Micile evenimente, rămase neobservate de contemporani, dar care au avut în timp influențe decisive, pot rămâne complet neobservate și de istoric. În cibernetică, multe cicluri evolutive care ajung la diferențe mari pornesc de la diferențe care inițial pot fi chiar greu perceptibile. Cum a pornit revoluția industrială? Este greu de determinat evenimentele care au modificat ciclul feudal productiv, ducând la apariția treptată a unui nou ciclu care se va dovedi revoluționar dar cărora inițial nu li se asocia nici o importanță.

3) Completitudinea explicației. Istoricul austriac O. Lorenz visa la o perioadă când "un Robespierre sau un Napoleon vor putea fi explicați exact așa cum fizicianul explică auditorului său lampa lui Edison". Ideea unei explicații complete nu este câtuși de puțin clară. Ea însă caracterizează o situație și o orientare în analiza istoricului. Senzația că o explicație sau alta este incompletă este foarte larg răspândită. Două semnificații distincte ar putea avea ideea de completitudine a explicației evenimentelor istorice:

a) Identificarea tuturor evenimentelor care contribuie la modelarea evenimentului de explicat. Cel mai adesea istoricul are însă impresia că există o quasi-infinitate de evenimente responsabile cauzal de petrecerea unui alt eveniment,

începând cu cele economice, politice, filozofice și sfârșind cu cele personale, psihologice și chiar fiziologice. De aceea, el se mulțumește adesea cu identificarea câtorva clase mari de evenimente care consideră că sunt mai importante.

De cele mai multe ori, istoricul realizează ceea ce s-ar putea numi o completitudine empirică a explicației. Explorarea tuturor izvoarelor, descrierea pe larg a contextului istoric - evenimentele sociale, politice, economice cunoscute care ar putea într-un fel sau altul să influențeze - dă senzația că tot ceea ce este relevant a fost pus în evidență. Desigur, în limitele permise de izvoarele istorice disponibile. O descriere cât mai completă a unei perioade istorice conține în ea însăși indicații explicative importante. Prin faptul că istoricul adesea se abține să explice explicația, mulțumindu-se doar să descrie mulțimea evenimentelor, cel care ar dori să explice poate găsi în această descriere elementele necesare. Descrierea istorică este sau poate fi completă doar în extensiune, la suprafață, dar nu și în profunzime. Explicația unui eveniment sau a altuia poate să nu stea în ceea ce istoricul vede în mod obișnuit. Să luăm un exemplu. O comunitate de păstori, la un moment dat, începe să se deplaseze și să cucerească alte comunități. De ce se întâmplă o asemenea schimbare în modul de viață al comunității în cauză? Frecventând sursele istorice, eventual, istoricul poate găsi fapte de genul: apariția unei noi orientări religioase și politico-ideologice, expansioniste în esență, apariția unui conducător îndrăzneț și capabil să unifice o populație mai largă și să o organizeze, un potențial militar favorabil. Poate înregistra diferite conflicte cu vecinii, acte care duc la acumularea tensiunilor (refuzul unei căsătorii, încheierea de tratate cu comunități dușmane etc.). Istoricul poate în acest fel să aducă un material extrem de abundent în legătură cu contextul istoric în care comunitatea în cauză își schimbă modul de viață, devenind o forță militară și politică importantă. După epuizarea tuturor izvoarelor istorice existente, istoricul se poate declara mulțumit. Cititorul are o imagine vie a evenimentelor care au dus și care au acompaniat evenimentul de explicat. Senzația istoricului este că a spus tot ceea ce s-ar putea spune. În extensiune, la suprafață, adică la nivelul "observabilului" comun, el poate că realmente a spus tot ceea ce se putea spune. O analiză sociologică ar putea însă să încerce să determine și alte evenimente care nu mai sunt observabile în mod natural. De exemplu, ar putea să analizeze ciclul economic: productivitatea sa și capacitatea sa de a satisface cerințele în creștere ale comunității. De pildă, s-ar putea înregistra tipul de economie și se poate estima limitele productivității muncii, în condițiile date. De asemenea, se pot scoate în evidență tendințele de stratificare socială, apariția claselor dominante și dinamica lor, depășirea producției de cererea în continuă creștere a consumului elitelor neproductive. Schimbarea raportului dintre producție și necesitățile de consum ale elitei politice și militare poate reprezenta factorul determinant al modificării orientării politice și ideologice în ansamblu. Restul nu sunt decât manifestări ale acestei reorientări: o nouă ideologie politică, religioasă; schimbări ale relațiilor cu vecinii, transformarea unor incidente obișnuite în cazuri de război. Descrierea empirică a istoricului se dovedește în această perspectivă a fi prea incompletă. Ea nu a pus în evidență tocmai ceea ce era important. Și prea amănunțită totodată - a explorat prea multe evenimente care nu sunt importante, simple forme de manifestare ale unei cauzalități mai profunde.

Situația dificilă a analizei istorice provine tocmai din conștiința că simpla epuizare empirică a evenimentelor oare par a fi importante nu este adecvată pentru găsirea unei explicații. Tocmai ceea ce era important ar fi putut să scape. De aceea,

analiza istorică actuală se orientează tot mai mult într-o direcție teoretică: pentru fiecare fenomen de explicat se încearcă a se stabili tipurile de factori care realmente pot fi importanți și, apoi, se încearcă identificarea lor empirică, pornind de la sursele istorice. Istoricul învață să vadă lucruri pe care, cu organele mentalității comune, nu le-ar fi putut sesiza.

b) Ierarhizarea factorilor. Datorită incompletitudinii listei cu factori determinanți pe care istoricul o poate realiza, sau dimpotrivă a dimensiunilor prea mari pe care ea o poate lua (factorii determinanți ai unei bătălii pot fi atât de numeroși încât practic ei nu pot fi inventariați - începând cu armamentul, numărul soldaților și sfârșind cu moralul și starea fizică a armatelor) istoricul simte nevoia determinării importanței pe care fiecare factor o poate avea. Ierarhizarea se face întotdeauna pornind de la o anumită înțelegere a fenomenului în cauză. Teoria marxistă asupra societății, de exemplu, servește analizei istorice tocmai pentru realizarea unei asemenea ierarhizări.

Ea sugerează că pentru analiza unui fenomen politic este necesar să pornești de la condițiile economice. Aici se pot găsi cauzele care orientează, în ultimă instanță, evenimentele politice. De asemenea, trebuie luate în considerație și alte aspecte care pot avea, în funcție de împrejurări, importanțe diferite în orientarea sa.

În sociologie s-a dus la un moment dat o dispută aprinsă între monism și pluralism. Aceste două denumiri se referă în fapt la atitudini distincte în ceea ce privește tocmai ierarhizarea factorilor determinanți. Monismul consideră că un tip de factori are o importanță dacă nu exclusivă, cel puțin dominantă, factorul geografic sau rasial, factorul economic sau cel de cunoaștere. Opțiunea monistă este caracterizată prin teza că orice fenomen social poate fi explicat, în primul rând, dar nu neapărat exclusiv, printr-un anumit tip de evenimente. Restul sunt mai mult sau mai puțin condiții sau factori cu o influență parțială, de care se poate face abstracție. În fapt, un monism rezonabil exprimă doar exigența ca orice listă a factorilor explicativi să înceapă cu un factor, care poate fi urmat sau nu de alții.

Pluralismul s-a constituit ca o reacție la monism. Ideea sa este că nu se poate susține că în fiecare caz în parte unul și același tip de factori este cel determinant. Disputa într-un fel era destul de nespecifică, încât cele două opțiuni să nu fie alternative clare. Pluralismul însuși este o poziție destul de vagă. Există două variante ale pluralismului. În primul rând, varianta limită a lui Raymond Aron. El consideră că sociologul trebuie să atribuie tuturor factorilor o influență egală. Nici o discriminare nu este posibilă. Este evident că o asemenea poziție este foarte greu de susținut. Practica istoricului sugerează că, în realitate, un factor este mai important decât altul. Max Weber a avansat o altă variantă a pluralismului: în situații diferite, factorii au contribuții diferite. (M.Harris, 1968). Nu se poate realiza o ierarhizare universală a factorilor determinanți. Și poziția lui Weber este dificil de susținut. Ea depinde pentru a fi operațională de specificarea condițiilor în care importanța factorilor variază.

În aprecierea, disputei dintre monism și pluralism este nevoie a se lua în considerație două niveluri distincte ale explicației. Primul se referă la explicația societății globale. Atunci când se pune problema tipului de organizare al societății în ansamblu, monismul apreciază că este necesar a se lua în considerație un factor care este fundamental, în timp ce pluralismul de tip weberian apreciază că importanța diferiților factori poate varia. Care au fost factorii care determină organizarea societăților capitaliste sau a celor feudale sau sclavagiste? Putem considera că unele dintre ele sunt produsele nivelului de dezvoltare al producției materiale, în timp ce altele, ale

deciziei politice sau ale ideologiilor religioase? În această privință teoria marxistă este fermă în opțiunea sa monistă. Factorul economic este cel responsabil de profilul general al unei societăți. Dacă dorim să explicăm, profilul global al organizării unei societăți putem lua în considerație de multe ori doar factorul economic. Dacă ne interesează și o serie de aspecte mai particulare ale societății în cauză, trebuie să considerăm și alți factori. Al doilea nivel este cel al explicării evenimentelor aparținând diferitelor sfere particulare ale societății: explicația religiei, politicii, moralei etc. Sau, mai mult, a unor evenimente concrete, ca de pildă, separarea bisericii ortodoxe de cea catolică, sau a celei anglicane de cea catolică, sau constituirea unor secte religioase, din bisericile oficiale. În acest caz, poziția monistă devine greu de susținut. În general, fiecare mare sector al vieții sociale este determinat de tipul general de organizare al societății și, prin aceasta, de factorul economic. Nu putem analiza politica, dreptul, morala, religia, și chiar arta și filozofia dacă nu recurgem la încadrarea lor în marile tipuri de organizare socială (formațiunile sociale). Importanța factorului economic însă scade pe măsură ce ne îndepărtăm de baza economică. Mai ales o serie de evenimente nu pot fi explicate prin factorul economic pur și simplu: apariția unui curent artistic poate fi explicat uneori, în primul rând, ca o expresie a unei ideologii (iluminismul, de exemplu), pe când în alt caz factorul determinant cel mai important putând fi o deplasare de mentalitate, de structură estetică sau chiar de tehnică. Diferitele genuri de evenimente sunt explicabile în mod distinct ca orientare generală. Evenimentele politice cer o anumită ierarhizare a factorilor determinanți, diferită de cea necesară explicării evenimentelor religioase, artistice sau științifice. Din acest punct de vedere s-a făcut încă puțin pentru a extrage o serie de concluzii mai generale din "dispozitivele" explicative ale diferitelor tipuri de evenimente. La acest nivel este clar că o strategie pluralistă de genul celei pe care Max Weber o avea în vedere este mai adecvată. Ea este în fapt specifică și teoriei marxiste. Conform acesteia din urmă, fiecare sferă particulară a vieții sociale trebuie înțeleasă în raport cu locul particular pe care îl ocupă în ansamblul organizării sociale.

În istoria tradițională, explicația, atunci când era dată, era mai degrabă nestructurată. De multe ori găsim liste mai lungi sau mai scurte în care sunt enumerați mai mulți factori determinanți, fără a se indica vreo ordine, de importanță. De exemplu, putem găsi explicații de genul: Formarea statului feudal în Țara Românească a fost determinată de o conjunctură externă favorabilă, de dezvoltare social-economică internă, de apariția unei personalități puternice ca cea a lui Basarab I. Deși ordinea înșiruirii acestor factori pare a sugera o ierarhizare a importanței lor, nu există nici o explicitare de acest gen. Istoricul se simte adesea satisfăcut dacă a reușit să alcătuiască o listă rezonabilă cu factori determinanți, ierarhizarea lor părându-i-se a fi, de regulă, o problemă insolubilă. Caracterul nestructurat al listelor cu factori determinanți este o caracteristică a practicii empiriste a istoriei. Doar o teorie suficient de puternică este capabilă să pună în evidență contribuția determinativă specifică a fiecărui factor. Strategia pluralismului, de tipul celei sugerată de Raymond Aron, exprimă în fapt o teoretizare a practicii empiriste a istoriei. Ea este expresia imposibilității de a discrimina mai fin contribuția cauzativă a variațiilor factori care, intuitiv par a fi relevanți.

PUTEREA EXPLICAȚIEI ISTORICE: ALTERNATIVELE ISTORICE

Explicație și predicție

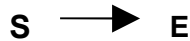
Este destul de răspândită ideea că tăria unei explicații stă în predicție. Teoria care ne ajută să explicăm un fenomen este probată ca fiind satisfăcătoare cu adevărat doar în măsura în care ea este capabilă să facă și predicții eficace. Faptul de a realiza o predicție confirmată reprezintă o garanție că teoria noastră nu este o construcție artificială, *post factum*. Sarcina imaginării, unei explicații este însă mult mai simplă decât aceea de a realiza o predicție. Științele încep, de aceea, prin a căuta explicații pentru fenomenele existente, dând însă examenul lor de maturitate de-abia în

momentul în care reușesc să facă predicții.

Care este situația predicției în științele istorice? Situația standard din istorie este specifică: atât evenimentele-cauză ($C_1, C_2... C_n$), cât și evenimentul de explicat (E) sunt date. Ele s-au "întâmpat". Reconstituirea le scoate la iveală. Sarcina istoricului este aceea de a le explica, iar nu de a le prezice. Din acest motiv, în practica istorică nici nu se pune, de regulă, ca o sarcină reală predicția vreunui eveniment. Ea poate apare mai mult ca un test pentru puterea explicației istorice.

Este necesar însă să ne întrebăm mai întâi dacă *în principiu* disciplinele care se ocupă cu dinamica în timp a fenomenelor (disciplinele istorice și ale evoluției) sunt sau nu capabile de a face predicții. Prin "a fi capabil în principiu" înțeleg aici *predictibilitatea* principială a obiectului lor. Răspunsul la această întrebare poate fi găsit explorând *tipul de determinism* specific acestor fenomene. Atât în filozofia, cât și în științele actuale există mai multe *presupoziții deterministe* fundamentale asupra fenomenelor istorice. Ele variază pe un continuum foarte larg, începând cu determinismul strict al filozofiei secolului al XVIII-lea și sfârșind cu negarea oricărui determinism. Să analizăm pe rând principalele tipuri de determinism avute în vedere.

1) *Determinismul strict, riguros*. Conform acestei viziuni, un eveniment oarecare (E) este strict determinat de complexul de condiții situația în care el s-a constituit (S). Între S și E există o relație univocă, în sensul că lui S îi corespunde cu necesitate E. Schematic, acest determinism poate fi redat în următorul fel:

Există o perfectă simetrie, în acest caz, între explicație și predicție. Prin explicație, pornim de la E și determinăm complet S-ul care l-a produs, iar prin predicție pornim de la S și prezicem riguros E-ul produs de acesta.

În cadrul determinismului strict, există două variante distincte, în funcție de nivelul de abstracție la care evenimentul este considerat: evenimentul în întreaga sa concretitudine, în individualitatea sa singulară sau forma generală, structura, caracteristicile definitorii ale evenimentului.

Prima variantă, specifică concepției deterministe a secolului XVIII, consideră că evenimentul este determinat și, deci, predictibil în întreaga sa specificitate. Dacă avem o cunoaștere completă a lui S și a legilor care guvernează respectivul domeniu al realității, putem prevedea cu precizie absolută pe E. O asemenea viziune duce la o consecință greu de acceptat: evoluția întregului univers, în cele mai mici amănunte, este previzibilă, principial, încă din situația sa inițială. În știința actuală, această problemă apare într-o formă mai particulară: *predictibilitatea evenimentelor singulare, individuale*, în momentul actual, există un acord quasi-general asupra unor limite de principiu ale unei asemenea predicții. Evenimentul concret este rezultatul combinării unui număr extrem de mare de factori, dintre care unii sunt accidentali. Configurația concretă a situației determinative este imposibil de prezis ea însăși. Să luăm cazul bătăliei de la Waterloo. Armatele erau mai mult sau mai puțin egale. Fiecare avea o serie de avantaje sau de dezavantaje. Era rezultatul predictibil? Sunt atât de mulți factori care și-au combinat acțiunea încât, se poate afirma cu siguranță că rezultatul ei nu era predictibil. Napoleon ar fi putut să aibă sau nu o stare fiziologică care l-ar fi făcut mai eficient sau mai puțin eficient. Același

lucru s-ar fi putut petrece cu fiecare dintre conducătorii principali ai oștirii. Ștefan Zweig schițează o întreagă metafizică în jurul soartei acestei bătălii. În *Minutul lumii la Waterloo* el încearcă să demonstreze că soarta întregii bătălii, aflată în punctul în care balanța victoriei, încă nedecisă, putea să încline în oricare dintre direcții, în funcție doar de un simplu eveniment, de o decizie care, la rândul ei era tot atât de "pe muchie de cuțit", a fost decisă involuntar de eroarea mareșalului Grouchy. S-ar fi putut, evident, să fi existat și alte asemenea momente critice în desfășurarea bătăliei. De asemenea, orice ar putea fi prezis numai o eroare nu.

Pe de o parte, mulțimea imensă a factorilor care modelează evenimentul individual, pe de altă parte, rolul subiectivității, al deciziilor individuale și colective, luate în condiții adesea de foarte ridicată incertitudine, supuse erorii, reprezintă cele două argumente esențiale care sunt de regulă invocate împotriva predictibilității evenimentului individual. Sunt unele evenimente individuale care sunt predictibile. Dar doar în anumite condiții speciale. De exemplu, rezistența unui pod poate fi prezisă. Factorii care îl pot dărâma sunt relativ puțini, și acțiunea lor maximă poate fi prezisă și luate măsuri de prevedere. Unele caracteristici ale evenimentelor pot fi prezise. Forma lor concretă însă rămâne impredictibilă. Deja pe baza științelor contemporane - psihologie, psihologie socială, sociologie, antropologie culturală - comportamentul individual și colectiv a devenit, în multe cazuri, înalt predictibil. Predictibilitatea completă a unui eveniment concret pare însă a fi mai mult o limită de care ne putem apropia "asimptotic".

Cea de a doua variantă atenuează într-o oarecare măsură rigiditatea așteptărilor deterministe. Accidentul, întâmplarea nu pot fi prezise, ci doar *forma generală* a evenimentului, caracteristicile sale esențiale. Nu putem, de exemplu, să prezicem în detaliu caracteristicile societății feudale românești pornind de la premisele sale istorice; putem însă prevedea forma sa generală, caracteristicile definitorii. Acesta este tipul de determinism promovat de către Hegel și, se pare, acceptat de către Engels, cel puțin în unele dintre declarațiile sale. Necesitatea își croiește drum prin mulțimea de întâmplări, ca un "fir roșu". Tendința, forma generală este strict determinată. Nu există posibilități alternative. Forma concretă nu poate fi însă prezisă. Impredictibilitatea asociată acestui determinism se referă doar la "culoarea" concretă a evenimentului, iar nu la structura sa. Aceasta este univoc prezisă din situația inițială.

2. *Determinism probabilist strict.* Spre deosebire de determinismul strict, determinismul probabilist consideră că o situație S poate produce nu numai un eveniment determinat, ci mai multe evenimente posibile. Este strict deoarece este posibil a prezice în mod cert mulțimea evenimentelor posibile. Eventual, fiecărui eveniment posibil i se poate asocia și o probabilitate (p). Schematic, acest determinism poate fi redat astfel (Fig. 5).

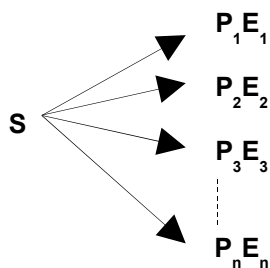

Fig. 5

Să luăm un exemplu. Prin dezvoltarea forțelor de producție, o comunitate primitivă are în fața sa două mari tipuri de căi de evoluție: fie organizându-se pe bazele proprietății private, fie pe cele a unei proprietăți sociale, controlate de elitele administrative, militare și religioase. Există foarte multe situații în care sunt posibile mai multe căi de evoluție. Un simplu accident poate împinge procesul pe o cale sau pe alta.

Predictibilitatea este, și în aceste condiții posibilă, dar alternativă și probabilistă. Se pot prezice alternativele posibile și probabilitatea lor. Cel de al treilea război mondial este o posibilitate a lumii actuale. Desigur că absolut nedorită, dar din nefericire încă posibilă. Un asemenea determinism acceptă accidentul ca având funcții mai profunde: el poate determina, dintre căile posibile, necesare, deci, calea efectivă a evoluției. De asemenea, acceptă rolul deciziei. Fiecare situație poate fi concepută ca o situație-problemă cu mai multe soluții posibile. Actorul, individual sau colectiv, poate alege una dintre ele. Determinismul fixează doar *limitele posibilului* și face mai probabile sau mai puțin probabile diferitele alternative.

3. *Determinism emergent.* Spre deosebire de principiul determinismului probabilist strict, principiul determinismului emergent consideră că, deși evenimentul E este produs efectiv de situația S, el nu putea fi neapărat prezis dinainte. El este ceva nou, impredictibil, dar determinat totuși. În mod special, ideea de *creație* este prezentă într-o asemenea presupuziție. Determinismul emergent face posibilă *doar explicația, excluzând predicția*. Nu putem prevedea evoluția. Odată realizată, însă, o putem explica. Există multe poziții exprimate, într-o formă sau alta, în sensul optării pentru un asemenea principiu. Mai ales în științele istorice se afirmă adesea că explicația nu implică deloc, ci este independentă de predicție (J.N.Deely, op.cit.).

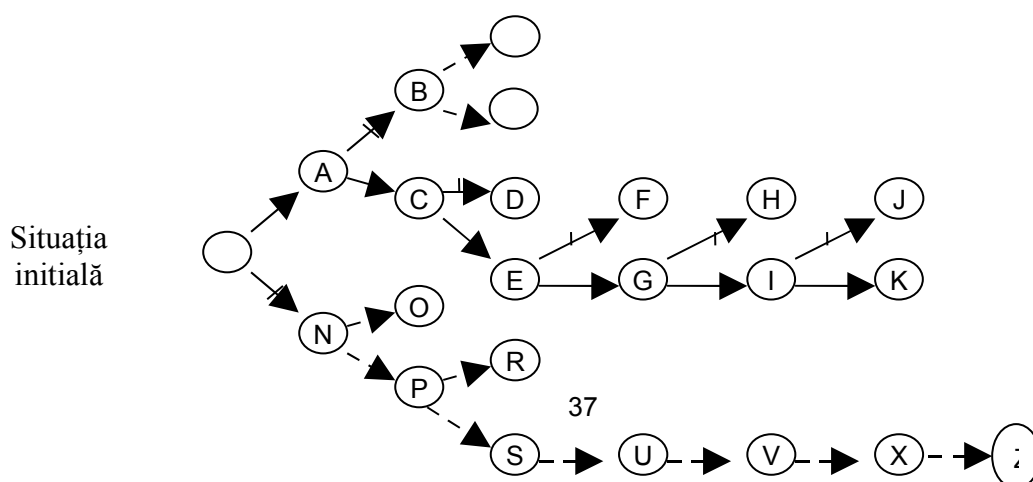
Nu există justificări foarte clare ale determinismului emergent. Cea mai ușor de acceptat este cea de natură cognitivă: doar în cazuri relativ simple pot fi formulate

toate posibilitățile existente de evoluție. Cu cât complexitatea sistemului de cunoscut crește, cu atât este mai dificil a prezice dinainte căile de evoluție.

K. Popper, de exemplu, consideră că acesta este cazul tuturor acțiunilor creative. O creație nu poate fi complet explicată și cu atât mai puțin prezisă. Pentru a explica o creație, istoricul trebuie să procedeze la o *analiză situațională*. Pornind de la evenimentul de explicat (o teorie nouă, sau un nou curent artistic), el poate încerca să imagineze ipotetic situația în care autorul respectivului eveniment s-a aflat. Reconstrucția idealizată a *situației-problemă* face acțiunea "inteligibilă". Relația de determinare dintre situație și eveniment este pusă ca ipoteză. Popper, pare să sugereze faptul că nici o acțiune creativă nu poate fi complet explicată și, deci, cu atât mai puțin, prezisă. În general, o asemenea presupuziție este implicată frecvent în practica explicativă a istoricului. Acesta este satisfăcut când a reușit să reconstruiască într-o măsură satisfăcătoare situația care "explică", "face inteligibil" un eveniment întâmplat, fără a avea pretenția că ar fi putut să-l prezică din această situație.

O asemenea poziție este formulată, de exemplu, cu multă claritate de către Dobzhansky. Raționamentul său este următorul. Pot exista căi diferite de a soluționa problemele adaptării la același mediu; care dintre ele, dacă vreuna totuși, este în fapt adoptată în evoluție scapă predeterminării. Astfel, modul uman de adaptare este unul dintre multele posibile deschise strămoșilor noștri îndepărtați. Omul a fost, din această perspectivă, o invenție a evoluției care nu era nevoie să se întâmple neapărat. Din acest motiv el consideră că este destul de improbabil ca viața după alte planete să ducă la forme similare cu omul. În ceea ce privește evoluția biologică se poate aduce încă un argument destul de convingător în favoarea impredictibilității ei: mecanismul prin care are loc evoluția. Teoria actuală a transformării speciilor a demonstrat că schimbarea biologică are loc prin selecție naturală a mutațiilor întâmplător produse. Există o variație întâmplătoare a organismelor, determinată de mutațiile genetice. Selecția multiplică acele mutații care sunt adaptative. Nu este însă nevoie ca tocmai mutația cea mai bună să fi fost selectată și, de asemenea, nu este de loc necesar ca soluția cea mai bună adaptativ să se fi concretizat în vreo mutație. Situația este, deci, schematizată, următoarea: pornind de la o situație dată, o specie biologică sau o societate umană, aflată în anumite condiții, perfecționarea adaptării (sau a soluționării unor probleme oarecare) poate avea loc nu numai pe o singură cale, ci pe mai multe. Diferitele soluții pot fi inegale din punctul de vedere al valorii lor. Necesari este să se aleagă până la urmă o soluție care să funcționeze, satisfăcătoare, nu neapărat cea optimă. Evoluția arată nu ca o direcție unică, ci ca un arbore. În fiecare punct există mai multe posibilități. Alegerea unora exclude toate liniile originare în alternativele nealese, menținând direcțiile care pornesc din alternativele alese. Acest arbore evolutiv ar putea arăta în următorul fel (Fig. 6).

Fig. 6

Liniile verticale reprezintă "tăieri" ale posibilităților de evoluție eliminate prin nealegerea alternativelor care le originează. Aceste posibilități excluse sunt figurate prin linii punctate.

Nu există nici un motiv să nu aplicăm acest raționament și la evoluția societăților umane. Avem vreun argument să considerăm că în anumite condiții particulare nu există decât o singură modalitate de organizare socială (evident, cu variantele ei) sau în fapt există întotdeauna, sau în unele cazuri, posibilități, alternative structural diferite? Dacă există asemenea posibilități alternative structural diferite, evoluția va alege mereu una dintre ele (nu neapărat pe cea mai bună), excluzând pe celelalte. Există însă aici o particularitate. Organizarea socială existentă nu reprezintă o "cale fără întoarcere" pe care evoluția a pornit-o. Colectivitatea poate decide la un moment dat să-și schimbe complet, modul de organizare, în raport cu condițiile existente, alegând soluția care pare a fi cea mai bună. Într-un anumit fel, deci, evoluția socială (depinde mai puțin decât cea biologică de opțiunile trecute. Popper aduce tocmai în legătură cu acest proces un argument interesant pentru impredictibilitate: *Modificarea situației inițiale prin procesul experimentării*. Evoluția reprezintă un proces continuu de soluționare a unor situații-problemă. Fiecare tentativă de soluționare a unei situații-problemă, fie ea reușită într-un grad mai ridicat sau mai scăzut sau chiar complet nereușită, are ca urmare modificarea într-o anumită măsură a situației-problemă inițială. După fiecare încercare de soluționare a situației-problemă, aceasta însăși este oarecum modificată, următoarea încercare fiind în legătură cu o altă situație-problemă. Să presupunem o criză politică. Se încearcă soluționarea printr-un guvern de alianță centru-stânga. Presupunem că tentativa nu reușește. În acest moment însă noua încercare nu mai are loc în situația-problemă inițială, ci într-una nouă, care reprezintă o modificare a celei inițiale, prin încercarea eșuată. După un șir de încercări ajungi în fine la o soluție care este bună, dar nu la problema inițială, ci la o cu totul altă problemă, rezultată din efectele încercărilor anterioare asupra situației existente. Popper nu face decât să enunțe argumentul. În sine, el nu este deloc lipsit de interes. Totul este însă de a ști dacă tentativele de soluționare a unei probleme produc modificări atât de importante în situația-problemă inițială încât ea să fie de cu totul alt tip decât cea inițială, cerând, deci, alte soluții. Este dificil însă a judeca acest argument. Sunt multe situații în care variatele încercări nu duc la modificări substanțiale în situația-problemă, după cum putem accepta că există și asemenea situații.

În ultimul timp, problema predicției a început să fie pusă cu tot mai multă forță și în sfera disciplinelor istorice. Două evenimente distincte sunt responsabile, în mod special, de acest reviriment al interesului: dezvoltarea teoriilor sociale și intensificarea preocupărilor de explorare a viitorului.

Dezvoltarea teoriilor asupra fenomenelor sociale a pus problema explicației și predicției în termenii obișnuiți ai științei. O bună teorie este aceea care explică toate fenomenele din sfera sa de aplicație: atât a celor care au existat (funcția explicativă), cât și de a explica pe cele care nu s-au întâmplat, dar care se pot întâmpla, sau se vor întâmpla (funcția predictivă). În disciplinele teoretice se practică destul de adesea *retrodictia*, adică predicția unor fenomene care s-au petrecut, dar pe care nu le cunoaștem în momentul în care elaborăm teoria și vrem s-o testăm. Și în științele sociale generale explicația este încă funcția cea mai curentă realizată de cercetător. Predicția sau retrodictia reprezintă operații mai mult excepționale. În mod curent, ea s-a realizat în cazurile în care obiectele sociale au putut fi modelate în condiții de

laborator. Psihologia socială s-a dezvoltat foarte rapid tocmai datorită faptului că a putut izola obiecte relativ mai simple de studiu și le-a putut simula experimental. Aici, elaborarea de teorii și supunerea lor la testul predicției este curentă. Predicții sunt făcute în vederea testării și în unele cercetări sociologice empirice. De exemplu, din punct de vedere teoretic ne putem aștepta că în condițiile societății noastre, există o corelație pozitivă între competența profesională și stilul de conducere colectiv, democratic. Aceasta este o ipoteză. Conform ei, ne așteptăm că incompetența profesională este asociată cu practici de conducere necollective, nedemocratice, iar competența cu practici de conducere colective. O asemenea predicție este valabilă doar *tendențial*, în sensul că pot exista și alți factori care să acționeze în sensuri diferite decât cel al ipotezei noastre. Dar dacă ea este adevărată, la nivelul unei mase suficient de mari de cazuri, corelația va fi statistic semnificativă. Predicțiile realizate de către științele sociale sunt aproape în totalitatea lor statistice, fără a avea pretenția că se vor realiza cu necesitate în fiecare caz în parte. În fine, în ultimii ani în antropologia socială și culturală, dezvoltarea unor teorii asupra culturilor a dus la tot mai frecventa încercare de a le testa empiric. Să cităm aici încercările de testare a unor teorii de inspirație psihanalitică în legătură cu influența diferitelor practici educative asupra unor segmente ale culturii. Aceste teste au fost făcute datorită imensului material empiric pus la dispoziție de HRAF (Human Relation Area Field), organizat de antropologul american Murdock și care constă dintr-o fișare sistematică a caracteristicilor unui număr foarte mare de societăți (peste 1.000). Câteva exemple de asemenea predicții pot ajuta înțelegerea a însăși problemei în discuție. Întărcarea târzie a copiilor este asociată (cauzal) cu existența unor severe rituri de inițiere. Sau: întărcarea timpurie este asociată cu credința că bolile pot fi lecuite în mod special mâncând sau bând. Interesant aici nu este justificarea teoretică a unor asemenea predicții și nici adevărarea lor, ci faptul că ele au putut fi testate prin analiza unui număr mare de societăți (R.M.Marsh, 1967). Studii comparative de acest gen au loc din ce în ce mai mult la ora actuală. Să mai luăm un exemplu. De data aceasta o cercetare care și-a pus ca obiectiv testarea unuia dintre enunțurile teoretice cele mai importante ale teoriei marxiste: relația dintre productivitatea muncii și stratificarea socială. În marxism există avansată teza că există o relație cauzală între cele două variabile: la un nivel scăzut de productivitate a muncii, societățile sunt nestratificate (egalitare); creșterea productivității muncii peste un anumit nivel duce cu necesitate la stratificare socială, la apariția fenomenului exploatării. Această ipoteză a fost testată statistic pe un număr mare de societăți arhaice și a fost găsită adevărată (R.M.Marsh, 1967). Un exemplu foarte elegant de predicție ni-l oferă Steward. De regulă, în explicația diferitelor fenomene sociale există două dificultăți importante: numărul mic de societăți care fac parte dintr-o categorie mai generală (de exemplu, așa numitele civilizații ale irigațiilor sunt destul de puține) și, poate cea mai mare, riscul influenței reciproce. Acest al doilea risc poate să vicieze complet efortul de generalizare. Presupunem un număr oarecare de societăți care în condiții similare au evoluat în același sens. Cum putem interpreta această observație? În două feluri diferite: O primă interpretare ar fi aceea că în condiții similare, același tip de evoluție va avea loc. Dar există și posibilitatea unei alte interpretări. Similaritatea evoluțiilor nu este dată de similaritatea condițiilor, ci de influența reciprocă a societăților. Pentru a exclude factorul *influență*, ar trebui să luăm în considerație societăți absolut izolate între ele, care să fi evoluat într-o altă lume, fără posibilități de contagiune reciprocă. Numai

astfel putem verifica teorii asupra tuturor societăților posibile. Un asemenea caz privilegiat îl prezintă evoluția societăților din America precolumbiană. America precolumbiană poate fi considerată, din acest punct de vedere, ca fiind un *al doilea* Pământ. Contaminarea evoluției lor de societățile din lumea veche este exclusă. Pornind de la acest raționament, Steward a căutat să verifice ipoteza conform căreia, civilizațiile bazate pe irigații au un mod comun de evoluție. Cercetând două asemenea societăți descoperite de arheologi în Mexic și Peru, el a scos în evidență similitudinea evoluțiilor lor cu societățile din același tip din Lumea veche. Aceleași mari etape au fost parcurse, aceleași tipuri generale de trăsături le-a caracterizat (J.H.Steward, op.cit.).

Teoria marxistă este autoarea unor faimoase predicții, poate cele mai puternice care au fost făcute: criza capitalismului pe măsura dezvoltării forțelor de producție; necesitatea apariției unui nou tip de societate, socialistă și apoi comunistă, caracterizate prin promovarea, în primul rând, a principiului egalității.

Ultimii douăzeci de ani au adus o foarte intensă preocupare pentru prognoza viitorului. Funcționarea societății prezente este condiționată tot mai mult de capacitatea de a prevedea evenimentele și de a elabora Strategiile de acțiune în funcție de aceste predicții. Predicția viitorului este o necesitate. Dar care este semnificația ei? Contravine complet ideii impredictibilității evenimentelor istorice? Pentru a răspunde la această întrebare este nevoie a trece în revistă câteva dintre tezele esențiale ale *științei viitorului* în legătură cu predictibilitatea evenimentelor viitoare. Trebuie însă, de la început, să se precizeze că nu există o unitate de puncte de vedere în această privință. Ce tip de predictibilitate este însă posibilă? Opțiunile se înscriu între două tipuri distincte de atitudini:

a) Nu există *un* viitor, ci *viitori posibili*. Pornind de la condițiile actuale ale societății, omenști, cât și de la legile care guvernează procesele sociale, dar și în funcție de diferitele opțiuni pe care oamenii le pot face, există mai multe posibilități de evoluție în viitor. Care dintre aceste posibilități se va transforma în realitate, depinde de opțiunile oamenilor. Nu există, deci, posibilitatea de a face predicții deterministe, ci doar probabiliste. Știința viitorului are ca sarcină să exploreze viitorii posibili, adică să determine ce se va întâmpla dacă vom opta pentru anumite strategii de acțiune, sau pentru altele. Rapoartele Clubului de la Roma sunt asemenea ilustrări. De exemplu, în *Limitele creșterii* (D.H.Meadows & colab.,1972) autorii încearcă să prevadă ce se va întâmpla în viitorii 40-50 de ani *dacă* actualele tendințe și orientări politice se vor continua; sau ce se va întâmpla dacă vom opta pentru o strategie sau alta. În această presupuziție, predicția spune doar ce *se poate* întâmpla, în raport cu ceea ce este *imposibil* să se întâmple. Ca atare, viitorul poate fi considerat a fi impredictibil. El va depinde de opțiunile oamenilor.

b) Există *un* viitor și acesta poate fi prezis. Nimeni nu afirmă că nu există variație posibilă în viitor datorită opțiunilor actuale, ci doar că există o serie de caracteristici ale viitorului care sunt *inevitabile*, putând fi prezise. În acest sens, marxismul face o predicție deterministă asupra evoluției viitoare a societăților actuale: ele vor evolua în mod necesar în forme socialiste și, apoi, comuniste. Există și alte predicții deterministe asupra viitorului: eliminarea treptată a decalajelor economice dintre state, dezarmarea și coexistența pașnică etc. Ceea ce în mod curent este desemnat prin necesitate istorică reprezintă tocmai o predicție deterministă asupra viitorului.

Există încă o *limită* a predictibilității viitorului pe care practic o asumă toți specialiștii. Predicția nu poate merge prea departe în viitor. Pe măsură ce se înaintează în viitor, este tot mai dificil a se determina condițiile care se vor acumula și logica evenimentelor. În acest sens, există și un avertisment demn de luat în considerație în legătură cu predicțiile viitorului: posibilitatea de a popula viitorul cu prezentul, adică de a proiecta asupra viitorului logica specifică a prezentului. O asemenea "eroare" este destul de dificil a fi evitată și din această cauză este nevoie de o atitudine prudentă în realizarea de predicții și în utilizarea acestor predicții drept îndrumar al acțiunii. Această limită este în fapt o altă formulare a ideii despre care s-a mai vorbit și anume a caracterului *emergent* al cauzalității istorice. Complet nu poate fi prezis rezultatul evoluției istorice.

Alternativile istorice

Suntem adesea tentați, atunci când analizăm un eveniment istoric oarecare și consecințele sale asupra cursului ulterior al istoriei, să ne punem întrebări de următorul tip: "CE S-AR FI ÎNTÂMPLAT DACĂ?" O asemenea întrebare este justificată de următoarea împrejurare: sunt unele evenimente, foarte importante prin consecințele lor ulterioare, despre care avem certitudinea că puteau foarte bine să se întâmple în alt fel decât s-au întâmplat, în apariția lor, deci, întâmplarea, hazardul jucând un rol extrem de mare.

Să luăm ca exemplu unul dintre evenimentele în care hazardul a avut rolul hotărâtor, în sensul că el a avut loc absolut împotriva probabilității în general: atentatul generalilor împotriva lui Hitler de la 20 octombrie 1944. Analiza împrejurărilor în care el s-a desfășurat demonstrează că Hitler a scăpat "ca prin minune". Și este evident că dacă atentatul ar fi reușit, consecințele sale distincte ar putea fi sesizate și astăzi. Cursul evenimentelor ulterioare ar fi fost substanțial modificat.

Problema alternativelor istorice se poate spune că se pune în general în legătură cu "răspântiile istorice". Putem defini o "răspântie istorică" ca fiind acel punct din care, conform condițiilor generale, se deschid mai multe căi posibile de evoluție. În general, "răspântiile istorice" sunt determinate de două tipuri de situații distincte:

a) *Accidente* - evenimente care, așa cum am văzut, sunt rezultatul unui echilibru foarte fin de forțe, înclinarea balanței într-o parte sau alta fiind rezultatul mai mult al unor împrejurări întâmplătoare: atentatul împotriva lui Hitler, sau bătălia de la Waterloo.

b) *Deciziile actorilor* - unele evenimente depind fundamental de decizia luată de un agent sau altul al istoriei. Sunt momente în istorie în care actorul a ezitat foarte mult între o decizie sau alta. Și decizia luată efectiv părea să aibă consecințe substanțial diferite asupra viitorului.

S-ar putea încerca o definiție, în acest moment, a alternativei istorice. Ea este *un curs al evenimentelor, altul de cât cel întâmplat, și pe care, în virtutea cunoștințelor noastre teoretice și empirice despre condițiile evoluției sistemului, îl putem considera ca fiind fost posibil*. Un eveniment întâmplător, o decizie a actorilor sunt factori care determină ca istoria să ia cursul pe care l-a luat și nu un altul. La fiecare curs real al evenimentelor se poate imagina "un pachet" de cursuri alternative, posibile și ele. Este clar că trebuie să distingem în mod net între alternativele pe care subiectul le consideră în virtutea cunoștințelor sale și alternativele *real* posibile. Unele

dintre alternativele pe care noi ni le imaginăm ca fiind fost posibile nu au fost, în realitate posibile. Să considerăm cazul căderii Imperiului roman. Loviturile cele mai puternice care au dus la căderea acestuia au fost cele date de populațiile barbare. Ne putem întreba, în mod justificat, ce s-ar fi putut întâmpla dacă nu ar fi existat aceste migrații de populații războinice spre vestul și sudul Europei? Dacă acestea nu ar fi venit de loc, sau dacă ar fi fost oprite de obstacole naturale și deviate în alte direcții sau pur și simplu, dacă s-ar fi stabilizat înainte de a ajunge să atace Imperiul? Mai înainte am schițat argumentele care susțin un model oarecum ciclic în evoluția imperiilor pre-industriale, bazate pe expansiune și exploatare a altor comunități. Acest model demonstra inevitabilitatea decăderii unor asemenea forme de organizare, fie datorită factorilor interni, fie datorită combinării acestora cu cei externi. Din acest motiv alternativa "menținerea Imperiului încă o perioadă îndelungată" nu este posibilă. Modul însă în care are loc decăderea Imperiului, comunitățile rezultate și potențele lor de dezvoltare ulterioară sunt afectate de condițiile particulare, accidentale. Alternativele istorice trebuie considerate la diferite niveluri. În primul rând, la nivel *evenimential*. Aici alternativele sunt cele mai ușor de acceptat, dar și cele mai dificil de imaginat. Ce s-ar fi întâmplat dacă atentatul împotriva lui Hitler ar fi reușit? Ce s-ar fi întâmplat dacă mișcarea muncitorească din Germania dinainte de venirea lui Hitler la putere ar fi fost unită, iar nu dezbinată? Ar mai fi reușit Hitler să vină la putere? Și atunci care ar fi fost consecințele asupra istoriei Europei până în prezent? Alternativele evenimentțiale, sunt dificil de imaginat tocmai pentru că ele reprezintă lanțuri cauzale extrem de lungi și în compoziția lor intră o mulțime de componente a căror prezență și rezultantă a interacțiunii lor sunt foarte dificil a fi prezise. În fapt, "a imagina" o alternativă înseamnă a face o operație de *prognoză*. Imposibilitatea de a prezice în amănunțime lanțul evenimentelor este compensată parțial de posibilitatea de a desprinde câteva caracteristici mai importante, de a determina dinamica lor și influența probabilă asupra evenimentelor. *Scenariile* pe care studiile asupra viitorului le realizează reprezintă în fapt descrieri ale unor alternative posibile. În aceste scenarii sunt considerate, în primul rând, acele caracteristici cu o dinamică proprie, care nu sunt ușor corectabile prin acțiunea și reacțiunea sistemului: nivelul dezvoltării economice, dezvoltarea nivelului de școlarizare și cultural, dezvoltarea științei, înmulțirea populației, creșterea importanței resurselor naturale, sporirea potențialității distructive a armamentului, dezvoltarea unor presiuni economice tot mai puternice în sensul reducerii activității militare etc. Scenariile obținute prin analiză de sistem de către echipa care a elaborat *Limitele creșterii*, sau analizele lui Forrester asupra dinamicii lumii sau a dinamicii orașelor americane (J.Forrester, 1974), reprezintă încercări de a imagina alternative posibile ale evoluției viitoare. Metodologia acestei construcții de alternative este enunțată mai înainte: determinarea unui număr restrâns de variabile considerate a fi responsabile în mare măsură de evoluția sistemului și, pe baza interacțiunii dintre ele, determinarea orientării întregului sistem, ca rezultat al diferitelor valori posibile pe care aceste variabile le poate lua. Dacă, de exemplu, am dori să știm în ce măsură *unirea* celor trei principate române era în timpul lui Mihai Viteazul o alternativă istorică reală, putem analiza diferenții factori determinanți ai epocii. O asemenea analiză ne-ar putea scoate în evidență în ce măsură, și poate chiar cu ce probabilitate, factorii interni și cei externi ar fi putut susține un asemenea curs al istoriei: o Românie unită.

Al doilea nivel la care analiza alternativelor trebuie să aibă loc este cel al

formelor de organizare, al structurilor. Să luăm câteva exemple de asemenea probleme de alternativă structurală. Cercetările empirice au susținut până acum teza marxistă că, peste un anumit nivel al productivității muncii, societatea devine neomogenă, se stratifică, apare un mecanism al exploatării care susține repartitia inegală. Ne putem însă întreba dacă este absolut imposibilă alternativa: societate omogenă, repartitie egalitară în condițiile unei economii fundată pe un nivel relativ scăzut al productivității. Aceeași problemă, în fond, s-a pus în timpul revoluției ruse: Este socialismul o alternativă posibilă a evoluției societății rusești din acea perioadă? Sau teza marxistă asupra necesității repartitiei inegale în funcție de cantitatea și calitatea muncii, în condițiile fazei socialiste. Această teză exclude ca nefiind posibilă repartitia egalitară, în funcție de nevoi. O asemenea teză este produsul unei estimări a alternativelor istorice existente.

În științele sociale și umane actuale există mai multe atitudini distincte față de problema alternativelor istorice.

a) Respingerea lor ca posibilitate reală în virtutea acceptării unui *determinism riguros*. Există la mulți cercetători asumată în mod neexplicit ideea că realitatea social-istorică existentă este necesară într-un mod absolut. Alternativele ei nerealizate, pe care le putem imagina, sunt excluse de la realitate în virtutea tocmai unui asemenea determinism. Dictionul pe care multe cercetări l-ar putea asuma este, parafrazându-l pe Hegel: „tot ceea ce este existent, este și necesar; tot ceea ce nu este existent nu a fost nici posibil”. Evenimentul ca atare poate fi afectat de accident, dar rezultatul final nu mai este decât cel necesar, iar necesarul este *unic*. Accidentele, variația sa compensează reciproc, până la urmă, ceea ce este conform cu necesitatea se impune. Dacă Napoleon a câștigat sau nu bătălia de la Waterloo poate fi o chestiune întâmplătoare, dar procesul istoric general nu putea fi afectat de acest accident. Negarea alternativei istorice nu are loc așadar numai excluzând întâmplarea (fie ea de natură obiectivă sau subiectivă) ca generatoare de cursuri distincte ale istoriei, ci și prin considerarea unei *necesități unice*. Prin necesitate unică se înțelege faptul că, în anumite condiții specificate, doar un singur curs de evoluție este posibil, și numai unul. Evoluționismul tradițional (unilinear, după cum vom vedea) avea o asemenea orientare. Evoluția trece în mod obligatoriu prin anumite stadii și numai prin ele. Atunci când condițiile se modifică, în mod necesar un stadiu este depășit și se intră într-un altul. Nu există în fapt alternative posibile.

b) Respingerea alternativelor istorice ca *pseudoproblemă*. Această atitudine este poate cea mai frecventă în practica cercetării istorice. Adesea o găsim formulată în mod explicit. În principiu, nu se poate ști în ce măsură există sau nu alternative istorice. O asemenea problemă depășește posibilitățile de decizie ale științei. Ea este, deci, o pseudoproblemă în sensul pozitivismului, adică o problemă insolubilă. Ea nu poate fi tratată cât de cât eficace. Nimeni nu poate să știe ce s-ar fi întâmplat „dacă”. Unii istorici merg chiar pe o linie mai fermă. Istoria, în concepția lor, este *știința a ceea ce s-a întâmplat*, iar nu „știința a ceea ce nu s-a întâmplat, dar s-ar fi putut întâmpla”. O asemenea preocupare ar cădea complet înafara științei însăși. Știința are ca obiectiv găsirea explicației fenomenelor existente, iar nu a explicării *ne-întâmplării* a ceea ce s-ar fi putut întâmpla, dar nu s-a întâmplat.

Pozitivismul în științele sociale a avut drept consecință tocmai respingerea alternativelor istorice. Obiectul științei este realitatea, așa cum există ea. Print-o asemenea definiție, prin considerarea datelor pozitive ca fiind obiectul esențial și unic

ale cunoșterii, s-a produs o anumită *fetișizare* a realității. Realitatea care există este, totodată, și necesară. Singura atitudine pe care subiectul o poate avea față de ea este s-o accepte ca dat pozitiv și să încerce să o explice. În acest orizont de preocupări nu există posibilitatea de a te întreba în legătură cu alternativele care nu au fost realizate. Fetișizarea realității ca singură necesară are un pronunțat caracter ideologic conservator. Ceea ce există este *necesar*, *unicul necesar*. Eventual, cândva, existentul va înceta să fie necesar și atunci se va transforma. Dar până atunci, nu este nevoie a căuta alternative. Teza lui Hegel conform căreia „tot ce este real este rațional, și tot ceea ce este rațional este și real” reprezintă punctul de vedere tipic al unui *evoluționism* care respunge alternativelor istorice și, din această cauză, cu un pronunțat caracter conservator. Concluzia implicată este clară: când va veni timpul, realitatea prezentă se va transforma.

c) Acceptarea alternativelor istorice. O asemenea atitudine are implicații structurale asupra înțelegerii științelor sociale și istorice în general. În primul rând, știința societății nu mai este o știință a realității „așa cum este ea”, ci o știință generală, a posibilului. În această calitate, sarcina ei este de a delimita contururile posibilului în fiecare tip de condiții, realitatea empirică fiind una dintre alternativele posibile, realizată însă datorită unui set de condiții mai particulare sau chiar a unor accidente care pot scăpa complet cercetătorului. Posibilitățile pe care o asemenea știință le formulează sunt necesare în mod absolut. Realizarea lor poate însă depinde de un număr de condiții accidentale. La un anumit nivel de dezvoltare al forțelor de producție, de exemplu, pot fi determinate tipurile mari de societăți posibile. Care dintre ele vor fi realizate de societățile ajunse la respectivul grad de dezvoltare tehnologică, poate fi o chestiune de context, de tradiție, de accident și chiar de decizie subiectivă.

Este necesar însă să analizăm mai pe larg fundamentul epistemologic al acceptării alternativelor istorice. Există mai multe posibilități, formularea lor fiind importantă pentru înțelegerea diferitelor tendințe care se pot constitui în legătură cu această problemă.

În primul rând, așa cum am văzut la punctul (a) acceptarea alternativelor istorice la un nivel strict evenimential. Evenimentele pot varia într-o oarecare măsură, dar ele nu pot induce schimbări structurale, nu afectează necesitatea generală propriu-zisă. O bătălie poate fi câștigată sau pierdută, un guvern poate să se mențină sau să se schimbe, un conducător poate avea capacități organizatorice mai mari sau mai mici, dar toate acestea nu afectează cursul general al evenimentelor. Dificultatea cu acest punct de vedere este că nu poate delimita în mod clar până unde este accident, eveniment variabil și de unde începe structura propriu-zisă.

În al doilea rând, există poziția, despre care, de asemenea, s-a mai vorbit în această lucrare, că evenimentul poate genera căi structurale distincte. O comunitate poate, datorită unui eveniment oarecare, să pornească pe o cale structurală sau alta: păstorit sau agricultură, de exemplu. Schema generală a acestui punct de vedere est următoarea: O structură reprezintă în fapt un echilibru dinamic în anumite condiții specificate. Evenimentele pot modifica substanțial condițiile, ducând prin aceasta la cristalizarea unei anumite structuri, corespunzătoare condițiilor în cauză.

Să presupunem că fiecare moment al procesului istoric reprezintă o situație-problemă. Să ne gândim la momentele cruciale în istorie, în care „ceva trebuie schimbat”. Este necesar a găsi o soluție la problemele existente: schimbat o instituție, găsit o formă de organizare oarecare pentru un tip de activitate etc. Evident, asemenea

decizii nu sunt de regulă integral conștiente. Ele pot fi în fapt decizii cu totul parțial care, cumulându-se, duc în timp la modificări substanțiale în forma de organizare. Să notăm cu X situația-problemă inițială. Ce fel de soluții sunt posibile? La o asemenea întrebare există două moduri distincte de a răspunde:

a) *Soluția unică*: o situație-problemă are o singură soluție posibilă, satisfăcătoare, restul fiind nesatisfăcătoare: de regulă, colectivitățile reușesc prin mecanismele lor să ajungă, mai devreme sau mai târziu, la găsirea acestei soluții. Teza soluției unice este suportul determinismului riguros. Conform ei, evoluția societății parcurge o serie de etape necesare, care reprezintă, fiecare în parte, soluția unică posibilă la condițiile respective. În această presuposiție este evident că subiectivitatea, mecanismelor de decizie, pot fi puse între paranteze. Ea nu contribuie la geneza realității în mod independent, ci doar prin promovarea soluției necesare.

b) *Pluralitatea soluțiilor*: o situație-problemă are mai multe soluții satisfăcătoare. Există, cu alte cuvinte, mai multe soluții care soluționează problema, în grade diferite și cu costuri diferite. Nu există, deci, o singură soluție bună, restul soluțiilor fiind proaste, ci mai multe soluții bune, pe lângă cele inacceptabile. Soluțiile satisfăcătoare pot, la rândul lor, fi ierarhizate, de la soluția cea mai bună (soluția optimă) la soluția cea mai slabă, dar încă deasupra limitei satisfăcătorului. Să considerăm mulțimea soluțiilor satisfăcătoare la o situație problemă istorică *alternativele istorice* ale comunității în cauză. Determinismul obiectiv acționează în sensul că, pentru o situație-problemă oarecare este necesar să se adopte o situație satisfăcătoare (care corespunde condițiilor în cauză). Putem spune, deci, că avem de-a face nu cu un determinism *univoc* ci cu un *determinism plurivoc*. Oricare dintre soluțiile satisfăcătoare ar fi aleasă putem considera că este rezultatul acțiunii unei legi obiective, a necesității. Dacă situația-problemă a comunității este X și soluțiile sale posibile (alternativele istorice) sunt A, B și C, atunci oricare dintre aceste soluții va fi aleasă putem considera că alegerea a fost necesară, determinată. Există o deosebire formală între determinismul univoc și cel plurivoc. Formulările legilor clasice sunt univoce, de tipul:

Dacă X, atunci A.

Legile care descriu un determinism plurivoc vor avea forma:

Dacă X, atunci A sau B sau C.

Care dintre alternativele posibile va fi aleasă este o chestiune care depinde de o mulțime de împrejurări. O analiză mai atentă a condițiilor particulare ar putea să scoată la iveală probabilități diferite pentru diferitele alternative. Una poate fi foarte improbabilă, pe când alta poate fi foarte probabilă. Din această cauză, o formă mai precisă a unor asemenea legi ar trebui să includă, totodată, și posibilitatea fiecărei alternative:

Dacă X, atunci pA sau qB sau rC , unde p , q și r sunt probabilitățile de întâmplare a alternativelor A, B și C, astfel încât $p+q+r \leq 1,00$. Am considerat că suma probabilităților alternativelor este egală sau mai mică decât 1,00 pentru a nu exclude o anumită probabilitate ca soluția aleasă în mod real să nu fie nici una dintre cele formulate anterior, ci o nouă soluție, pe care nu am putut-o prevedea în momentul formulării legii.

Să luăm câteva exemple de asemenea legi "plurivoce". Societatea capitalistă trece periodic printr-o serie de situații critice, pe care Lenin le denumea "crize revoluționare". Definirea pe care Lenin o dădea crizei revoluționare mi se pare a fi

extrem de sugestivă pentru că subliniază tocmai caracteristica de problemă care trebuie soluționată: masele nu mai pot trăi ca înainte și nici vârfurile nu mai pot conduce ca înainte. O schimbare socială este iminentă. Câte soluții are o criză revoluționară? Un teoretician marxist ar sublinia faptul că o criză revoluționară a societății capitaliste are două tipuri mari de soluții: socialistă și o soluție capitalistă. Acestea sunt cele două mari tipuri de alternative istorice pe care societatea capitalistă le are în fiecare moment al evoluției sale. Fiecare dintre aceste alternative mari are la rândul său mai multe subalternative. De exemplu, soluția capitalistă poate fi de tip fascist (Spania, Germania) sau de tip burghez democrat - Franța, Italia de după al doilea război mondial.

Atunci când se analizează evoluția unei comunități oarecare, demersul explicativ este invers celui predictiv. Se pornește de la soluția adoptată, căutându-se "înapoi" condițiile care au determinat-o. O asemenea analiză are drept scop identificarea atât a elementelor mai generale care au constituit *situația-problemă*, cât și cele mai particulare care au înclinat balanța alegerii spre respectiva soluție. Explicația istorică, din această cauză, nu avea nevoie de conceptul de alternativă istorică. Demersul ei era corect și, în el însuși, complet.

Adesea, analizele alternativelor istorice, au ca obiectiv nu evidențierea existenței acestora, ci doar sublinierea imposibilității uneia sau alteia. Sunt exemple foarte cunoscute în acest sens. Este cazul, de pildă, al discuțiilor de la începutul secolului din țările capitaliste slab dezvoltate ca România sau Rusia este posibilă sau nu revoluția socialistă. Sensul întrebării este clar: organizarea capitalistă de atunci avea sau nu ca alternativă istorică socialismul? Sau, aprecierea conținută în documentele partidului nostru, cu zece ani în urmă, că socialismul s-a instaurat definitiv și ireversibil în România. Datorită transformărilor profunde petrecute în structura socială, în organizarea întregii societăți, cât și în conștiința întregului popor, datorită succeselor remarcabile obținute pe drumul socialismului, capitalismul a încetat definitiv a mai fi o alternativă pentru societatea românească, așa cum el continuă să fie în primele faze ale revoluției socialiste din orice țară.

Analistul evenimentelor din țările lumii a treia, de asemenea, poate să scoată în evidență dificultățile tot mai mari de menținere a structurilor vechi, de tip feudal-imperialist (această alternativă devine din ce în ce mai improbabilă), în timp ce alternativa dezvoltării necapitaliste, cu coloratură socialistă, devine din ce în ce mai probabilă.

Dificultatea actuală este încă de a formula alternativele posibile pentru fiecare comunitate în parte. Înainte de "alegere" o comunitate își poate imagina încă destul de neclar care îi sunt posibilitățile alternative care îi stau în față și valoarea fiecăreia dintre ele. Ea nu știe nici în ce măsură o alternativă imaginabilă este sau nu realizabilă în general. Sigură poate fi cu certitudine doar că alternativa pe care a ales-o funcționează sau nu, fără însă a ști cu precizie dacă realmente ea a fost mai bună decât altele posibile. Cert este însă că, în ultimul timp, a crescut considerabil interesul pentru explorarea alternativelor posibile. Toate cercările asupra viitorului sunt în fapt încercări de a formula și analiza variantele alternative posibile. Rapoartele Clubului de la Roma sunt relevante în acest sens.

Se poate considera că, în ceea ce privește atitudinea față de alternativele istorice, teoria marxistă a adus o revoluție profundă. Ea a elaborat un instrument teoretic de investigare nu numai a realității existente, ci și de explorare a posibilului.

Revoluțiile socialiste au deschis o nouă eră în istoria omenirii: aceea a proiectării conștiente a evoluției societății. Pentru prima oară în istorie, comunitățile și-au elaborat mental ample planuri de dezvoltare socială și le-au transpus în practică. Desigur nu se poate afirma în nici un fel că această „proiectare” a istoriei a fost și este completă. Unele elemente ale acestor proiecte s-au dovedit eronate și au fost corectate. Alte aspecte nu au putut fi prevăzute inițial. Din această cauză nici nu se putea considera că procesul de dezvoltare a societăților socialiste este un proces integral conștient. Există încă multiple elemente de spontaneitate. Prin acest din urmă termen, în teoria marxistă se înțelege acele aspecte ale vieții sociale care nu au fost prevăzute și care, chiar realizate, nu sunt încă complet înțelese. Este nevoie încă de mai multe decenii, poate chiar secole până când societatea umană va învăța să se construiască în mod complet conștient.

Decizia reprezintă unul dintre factorii care fac ca într-o situație-problemă să fie aleasă o soluție și nu o alta. Desigur că există o mulțime de condiții particulare care, fiecare în parte, tind să incline balanța alegerii într-o parte sau alta. Uneori este foarte ușor de știut că alternativă va fi aleasă. Există însă situații în care, datorită echilibrului fin al diferitelor presiuni, al intervenției unor factori neașteptați, să nu fie posibilă precizarea certă a alegerii. Subiectul (individual sau colectiv) are o contribuție proprie în alegerea alternativei. Alegerea sa este posibilă pentru că nu contravine determinismului, ci dimpotrivă este întărită de el. Ea merge pe firul unei alternative dintre cele posibile. Să luăm un exemplu foarte simplu. Ionescu are o durere de cap. Aceasta este situația-problemă a sa pe care trebuie să o rezolve. Ce va face? Presupunem că el are mai multe soluții disponibile: să ia un un piramidon sau să meragă la o plimbare sau să privească la o emisiune de la televizor. Fiecare dintre aceste soluții are o anumită eficacitate – duce la „vindecarea” durerii de cap. Chiar dacă alege alternativa cea mai simplă – să presupunem că ea este „a privi la televizor” – alegerea sa este posibilă și, totodată, întărită de relativul ei succes. De câte ori va avea o durere de cap, probabil va încerca să găsească o emisiune potrivită la televizor.

O țară slab dezvoltată poate opta pentru diferite strategii de dezvoltare economică: a poate să facă un efort intens de industrializare, sau poate să planifice o dezvoltare economică de lungă durată și mai treptată; punând accentul, în primele faze, pe producția tradițională, lărgindu-se gradul sfera activității productive; ea se poate angrena fără rezerve în rețeaua diviziunii internaționale a muncii, specializându-se profund și fundând întreaga sa economie pe posibilitatea obținerii produselor de care are nevoie de la alte țări în schimbul propriilor sale produse, sau poate recurge la o politică de relativă autarhie, încercând să dezvolte o producție suficient de diversificată încât să poată asigura ea însăși în cea mai mare parte propriile sale nevoi.

În asemenea situații în care o comunitate are de ales între mai multe alternative, cum trebuie să înțelegem actul alegerii? Care este raportul său cu determinismul? În acest punct consider că este necesar să ne oprim mai pe larg asupra unor aspecte care, din punct de vedere teoretic, sunt de o importanță fundamentală.

În primul rând, raportul dintre determinism și alegere. Filozofia clasică a optat foarte adesea pentru opunerea alegerii determinismului. Raționamentul care este invocat de regulă este următorul: orice problemă are mai multe soluții dintre care unele proaste – în sensul de contrare legilor obiective. Desigur, alegerea unei asemenea soluții contrară legilor obiective eșuează. Dar, există posibilitatea ca actorul istoric să o aleagă tocmai pe aceasta. Ce anume garantează că alegerea sa se va orienta în sensul

soluției adecvate? De ce el ar alege tocmai ceea ce este bine? Teoria marxistă a analizat pe larg modul în care determinismul obiectiv acționează în planul subiectiv al alegerii. Nu voi insista asupra acestui aspect. Pentru analiza de față este însă suficient a accepta un principiu general: principiul raționalității. Se poate considera că punerea în concordanță a determinismului cu alegerea poate avea loc doar cu condiția de a se accepta presupuziția comportării raționale a subiectului. Soluțiile posibile (alternativele istorice) au fost definite ca fiind acelea care sunt eficace, care soluționează situația problemă în cauză. Din acest motiv, ele sunt, totodată, și raționale. Optând pentru ele, agentul dă dovadă de raționalitate. Raționalitatea nu trebuie să fie neapărat conștientă. Ea poate fi și un proces de gândire “practic” sau “spontan”.

Toate legile sociale sunt reductibile la afirmația că, în anumite condiții, colectivitățile vor alege o soluție rațională. Este, deci, presupusă, ca un postulat, raționalitatea alegerii realizate de către agenți. Se poate în consecință formula o teză generală: existența unui determinism obiectiv în dinamica societăților umane se fundează pe presupuziția că agenții istorici tind să ia decizii raționale.

Totodată însă care este raportul dintre determinism și pluralitatea soluțiilor raționale (satisfăcătoare, deci)? Nu este chestionabilă afirmația că orice soluție satisfăcătoare este totodată și rațională? Cineva ar putea argumenta că rațională este numai soluția cea mai bună posibilă, soluția optimă. În acest fel și acest caz ar putea fi redus la cel al soluției unice: există pentru fiecare situație-problemă o singură soluție – soluția cea mai bună. O asemenea interpretare este validă însă doar în condițiile de certitudine completă. Atunci când decidentul cunoaște toate soluțiile posibile și ierarhia lor valorică, atunci deci, când el știe care este soluția optimă, rațional pentru el este s-o aleagă pe aceasta. Oricare altă alegere ar fi, pe drept cuvânt, nerațională. O asemenea presupuziție este însă neralistă. Procesul de decizie în cadrul sistemelor sociale, caracterizate printr-un grad ridicat de complexitate, se desfășoară în condiții de relativă incertitudine. După cum am căutat să demonstrez în alte lucrări (C.Zamfir, 1977, 1980), în condiții de incertitudine nu funcționează principiul unicității soluției raționale, ci a pluralității soluțiilor raționale. Cu alte cuvinte, datorită imposibilității de a discerne cu certitudine între soluțiile posibile, alegerea poate cădea asupra oricărei soluții satisfăcătoare. Oricare dintre soluțiile satisfăcătoare este, deci, rațională. Nu se poate considera că, de regulă, agenții istorici aleg soluțiile cele mai bune posibile. O asemenea exigență este absolut nerealistă. Presupuziția alegerii unei soluții satisfăcătoare este mai pauzibilă (H.A.Simon, 1970). Si această presupuziție însă s-ar putea să nu funcționeze întotdeauna, fiind prea ridicată. Există puncte de vedere care apreciază chiar că gândirea “naturală”, în condițiile unor probleme suficient de complexe rar reușește să ajungă la soluții satisfăcătoare. Este cazul teoriei lui Forrester cu privire la caracterul “anti-intuitiv” al comportamentelor sistemelor complexe. Cu alte cuvinte, el consideră că mintea “naturală” nu este capabilă să “întuiască” decât interacțiunile foarte simple, dar nu și cele complexe. În asemenea situații, consideră el, agenții tind să ia decizii care în apartenență sunt bune, dar care, pe lung termen se dovedesc a fi proaste (J.Forrester, 1974). Intotdeauna în evoluția comunităților umane, problemele de soluționat au fost deosebit de complexe. Se poate spune, pe bună dreptate, întrebarea dacă modul lor de soluționare a fost, de regulă insatisfăcător. Ne putem aștepta ca istoria umanității până acum să fi fost istoria eroilor bunului simț? Există însă multe argumente (din păcate nu și certitudinea) că modul de gândire “practic” care a stat la baza evoluției istorice, prin corecții continue a reușit performanțe

ceva mai înalte decât cele considerabile de către Forrester. În acest sens, mi se pare mai rezonabilă presupuziția că de regulă deciziile care stau la baza istoriei sunt satisfăcătoare, adică suficient de bune.

Pe măsură însă ce cunoștințele noastre sporesc, conștiința alternativelor posibile se lărgeste și ea, de asemenea, capacitatea de a ierarhiza aceste alternative în funcție de valoarea lor. În acest proces, deciziile reale tind să se deplaseze spre polul superior calitativ al alternativelor posibile, apropiindu-se de alternativa optimă. Doar în aceste condiții raționalitatea va fi legată de alegerea soluției celei mai bune. Totodată, va crește, în mod logic, și predicibilitatea istoriei. Un comportament decizional care se exercită în incertitudine este destul de greu predictibil. El poate alege oricare dintre soluțiile insatisfăcătoare, fără a înceta să fie, subiectiv, rațional. În limitele cunoștințelor disponibile – parțiale și eronate – alegerea este rațională. Cu cât certitudinea în care are loc procesul de decizie crește, cu atât șansa de alegere a soluțiilor slabe scade. În acest sens, decizia luată devine mai predictibilă. Am insistat asupra acestui aspect pentru a evidenția implicațiile pe care analiza procesului de decizie le are pentru înțelegerea mecanismelor evoluției comunităților umane.

Din punctul de vedere al comunității umane, predictibilitatea istoriei devine *prognostică și planificare conștientă*. Socialismul reprezintă, din acest punct de vedere, o etapă cu totul nouă în istoria societății umane. Pe baza descifrării legilor care guvernează evoluția socială, socialismul a transformat utopia naivă și irealizabilă în act sistematic de planificare socială. Să luăm ca exemplu însăși cazul societății noastre. Pe baza analizei condițiilor concrete ale României, a alternativelor ei de dezvoltare, Partidul Comunist Român a elaborat un amplu program de dezvoltare social-economică și culturală. În centrul acestui program stă un model de societate de realizat – societatea socialistă multilateral dezvoltată. Sunt incluse, de asemenea, și principalele strategii de acțiune în vederea realizării acestui amplu obiectiv. „Istoria” viitoare a țării noastre devine, în aceste condiții, nu numai mai înalt predictibilă, dar și planificată conștient. Desigur, nu este posibil a prezice toate aspectele dezvoltării sociale. Cu cât însă cunoașterea științifică se dezvoltă, predictibilitatea crește. A face posibilă alegerea soluțiilor cele mai bune de dezvoltare reprezintă o sarcină esențială a științelor sociale. Tovarășul Nicolae Ceușescu exprima în termeni foarte clari această idee în cuvântarea la plenara comună a Comitetului Central și Consiliului Suprem al Dezvoltării Economice și Sociale din 6 iulie 1979: „Cercetarea în domeniul științelor sociale, economice trebuie să-și propună, în raport cu schimbările și cu transformările care au loc în domeniul forțelor de producție și relațiilor sociale, cu noile descoperiri științifice, să conceapă și să prevadă noi direcții de dezvoltare a societății. Numai așa știința va deveni materială, un factor important în transformarea conștientă a societății”

MECANISMELE ȘI CĂILE EVOLUȚIEI SOCIALE

Trei modele ale evoluției

După cum cititorul și-a putut da seama din capitolul trecut, cercetările asupra istoriei societății, ca un proces evolutiv, sunt încă destul de puțin dezvoltate. O apropiere de problematica evoluției sociale o poate oferi analiza a două aspecte: mecanismele evoluției sociale și căile sale. Să începem cu primul aspect. Diferitele

abordări ale problemei evoluției societății umane tind să dezvolte trei modele distincte ale evoluției: *modelul cumulativ*, *modelul stadiului pregătitor* și *modelul evoluției structurale*. Aceste trei modele nu sunt exclusive. Ele se pot îmbina într-un model mai complex. Diferitele abordări tind însă să sublinieze eficacitatea explicativă a unuia sau a altuia. Cert este că fiecare dintre ele pare să scoată în evidență un mecanism important al evoluției sociale, de aceea este interesant a le analiza pe rând.

1. *Modelul evoluției cumulative*. Acest model ar putea, schematic, fi imaginat în următoarea formă:

După cum se vede, acest model merge pe ideea creșterii în complexitate a sistemelor sociale prin evoluție. Evoluția înseamnă în mod esențial adoptarea de noi elemente culturale care, adăugate la cele existente dau un sistem socio-cultural mai complex. În capitolul anterior s-au dat câteva exemple de asemenea încercări de a trata evoluția ca un proces cumulativ și de a determina gradul și nivelul de evoluție prin determinarea numărului de trăsături culturale acumulate.

Unele sfere ale culturii oferă o imagine înalt cumulativă tocmai în sensul acestui model. Într-un anumit sens, cunoașterea este una dintre ele. Dezvoltarea cunoașterii a apărut demult ca fiind o acumulare de fapte, de teorii, într-un cuvânt de cunoaștințe, de adevăruri. De multe ori cultura însăși este considerată ca o mulțime de valori „autentice” care în timp s-au cumulat. Ceea ce nu poate fi explicat în acest model sunt pierderile de elemente, care au avut rolul lor în evoluție și, de asemenea, restructurările profunde care afectează sensul elementelor conservate.

2. *Modelul stadiului pregătitor* (R.Carneiro, 1973) poate fi figurat în următorul fel:

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \rightarrow \dots N$$

Evoluția, conform acestui model, reprezintă o succesiune de stări, în care fiecare stare o pregătește pe următoarea, ea însăși dispărând odată ce și-a jucat rolul. Să luăm un exemplu clasic în această privință din sfera evoluției tehnologiei. Primele faze ale evoluției uneltelor au fost dominate de utilizarea unei materii prime sau a alteia. Secvența evolutivă a fost următoarea:

$$PIATRA \rightarrow BRONZ \rightarrow FIER$$

După invenția bronzului, piatra aproape că a dispărut ca materie primă a uneltelor. Același lucru s-a întâmplat și în legătură cu bronzul. După descoperirea fierului, utilizarea bronzului a devenit marginală. Cum putem interpreta această secvență? Are ea realmente un sens evolutiv? Care este semnificația acestei succesiuni? Există două interpretări posibile:

a. Evident, bronzul este mai bun decât piatra și fierul mai bun decât bronzul (și, deci, și decât piatra) în construcția de unelte. Secvența în cauză este însă mai mult rodul unei pure *întâmplări*. Dacă fierul ar fi fost cunoscut de la început, desigur, nici piatra nici bronzul nu ar fi fost utilizate. Dar deoarece inițial nici bronzul și nici fierul nu erau cunoscute, a fost utilizată piatra. Apoi, întâmplarea a făcut ca bronzul să fie descoperit. Putea foarte bine să fi fost descoperit fierul direct, și, în acest caz, nu ar mai fi existat o etapă a bronzului.

b. Secvența nu este întâmplătoare. Fiecare stadiu a fost pregătit, făcut posibil

de stadiile anterioare. De exemplu, fierul are o tehnologie mai dificilă, datorită punctului său de topire mai ridicat. Ar fi fost foarte greu, dacă nu complet imposibil ca tehnologia preparării fierului să fi fost elaborată direct din tehnologia prelucrării pietrii. Bronzul, datorită componentelor sale cu un punct de topire mai scăzut, era mai ușor de preparat. Nu este întâmplător că a fost primul descoperit. El a avut însă rolul de a crea o bază tehnologică pentru prepararea fierului. În legătură cu prepararea bronzului s-au constituit tehnici de topire a metalului care au putut fi perfecționate treptat până când a fost posibilă obținerea fierului. Se poate spune deci că prelucrarea bronzului a fost o fază necesară pentru elaborarea capacităților tehnologice. După ce tehnologia a devenit suficient de dezvoltată și fierul a început să fie preparat pe scară largă, bronzul a fost eliminat. Asemenea cazuri sunt destul de frecvente în dezvoltarea diferitelor domenii. În știință ele sunt cele mai des întâlnite. Cercetări rudimentare fac posibilă perfecționarea instrumentajului de măsură, pe de o parte, dar și a aparatului teoretic. Avansul științei elimină complet instrumentele rudimentare pe baza cărora au fost constituite instrumentele mai fine. Și în tehnologie acest model are aplicații foarte clare. Multe tehnologii sunt pregătitoare pentru alte tehnologii mai complexe, care nu ar fi putut însă fi realizate decât pe baza acestora. În procesul învățării este reprodus acest mecanism. Exerciții mai simple pregătesc treptat capacitatea complexă a analizei științifice. Exercițiile pe care s-a exersat capacitatea intelectuală nu mai sunt utile. Rolul lor a fost doar de a pregăti. Învățarea unei limbi străine este și ea plină de asemenea faze pregătitoare.

Și prima variantă este însă posibil a fi întâlnită. În lipsa unei forme mai eficiente, dar mai complexe (și, deci, și mai greu de descoperit), poate fi utilizată o formă mai simplă și mai ușor de descoperit. Respectiva formă poate să nu aibă nici un rol în descoperirea formei următoare, ci doar este o modalitate de acțiune în lipsa a ceva mai bun. În tehnologie, acesta este un caz foarte frecvent. S-ar părea că tranzistorul nu a fost pregătit în mod inevitabil de lampa de radio. S-ar fi putut inventa direct tranzistorul. Faptul că o asemenea invenție nu a existat, o invenție mai simplă de făcut la respectivul nivel al științei a fost adoptată.

Distincția dintre cele două interpretări nu este absolută. Sunt multe stadii care pot fi atinse pe căi diferite. Să presupunem că pe pământ nu ar fi existat nici un metal cu un punct de topire mai scăzut decât fierul. Am putea de aici să derivăm concluzia că omenirea niciodată nu ar fi inventat prelucrarea fierului? S-ar putea întâmpla și acest lucru. Mai probabil însă am putea considera că pe altă cale, poate mult mai costisitoare și într-o perioadă mult mai lungă de timp, omenirea ar fi ajuns până la urmă la prelucrarea fierului, pe linia unei alte secvențe, în care alte etape pregătitoare ar fi fost parcurse. Funcția pregătitoare a unor stadii este însă clară în evoluția sistemelor complexe. Complexitatea nu poate fi inventată dintr-odată, ci treptat, prin acumulări și prin stadii pregătitoare.

Dacă analizăm dezvoltarea tehnologiei, trecerea de la revoluția industrială la cea științifică și tehnică, vom putea găsi multe aspecte de cumulativitate, dar și de pregătire a unor stadii superioare, după care au fost complet eliminate.

Secvențele deci pot fi derivate fie de *simpla probabilitate* a descoperirii – A fiind mai simplu este mai probabil a fi descoperit înaintea lui B, dar B odată descoperit elimină pe A, fiind mai eficient decât acesta, fie de faptul că, așa cum Carneiro se exprimă stadiul premergător este o *condiție funcțională* pentru apariția celui din urmă.

3. *Modelul evoluției structurale* merge pe sublinierea faptului că evoluția are

loc la nivelul sistemului în totalitatea sa, și nu neapărat și la nivelul fiecărui element în parte. În timp avem o *succesiune de structuri*. Acest model poate fi figurat în următorul fel:

$$A_1(B_1 + C_1 + D_1 + E_1) \rightarrow A_2(B_2 + C_2 + D_2 + E_2) \rightarrow A_3(B_3 + C_3 + D_3 + E_3) \rightarrow \dots$$

Paranteza semnifică aici faptul că elementele B, C, D și E sunt determinate de elementul A. Cu alte cuvinte, fiecare A își generează propriul său sistem. Evoluția are loc prin modificări la nivelul variabilei strategice A. Succesiunea A_1, A_2, A_3 etc. poate fi descrisă prin modelul stadiului pregătitor. A_1 precedând și pregătind pe A_2 ș.a.m.d. La rândul său, fiecare A își generează un anumit tip de sistem care îi corespunde, adică un anumit tip de B, C, D etc. B_1, B_2, B_3 nu reprezintă o serie evolutivă, în sensul că B_1 doar precede, dar nu și condiționează pe B_2 . Schimbarea lui A este aceea care determină schimbări în B, C, D și E. Un asemenea model structural de evoluție este formulat clar de către Marx în *Ideologia germană*, în ceea ce privește evoluția societății globale:

„Morala, religia, metafizica și toate celelalte domenii ideologice, precum și formele de conștiință corespunzătoare lor pierd deci aparența că ar fi de sine stătătoare. Ele nu au o istorie, ele nu au o dezvoltare; oamenii, dezvoltând producția lor materială și relațiile lor materiale, modifică odată cu această realitate a lor și gândirea lor și produsele gândirii lor.” (K. Marx, 1958).

Modul de producție reprezintă variabila strategică A. El are o dinamică în timp determinată de dezvoltarea forțelor de producție. Fiecare mod de producție însă își creează o suprastructură proprie: un anumit sistem politic, juridic, o anumită morală, și chiar un anumit mod de a gândi lumea. Politicul, de exemplu, nu are o dinamică evolutivă în sine. El se modifică ca urmare a transformării structurii de clasă, și a puterii economice. Desigur, fiecare tip de sistem politic se naște din vechiul sistem politic și moștenește de la acesta o serie de elemente. Există o anumită cumulare evidentă. Profilul său nu este însă deductibil din stadiul anterior. Sistemul social se modifică ca o structură, în ansamblul său.

Restructurări de acest gen par să fie valabile mai general. Cercetările lui Kuhn asupra evoluției cunoașterii sugerează un model similar de evoluție. Știința evoluează schimbându-și paradigma. Există cumulare, există stadii pregătitoare, dar schimbarea unei paradigme semnifică o profundă restructurare, în cursul căreia toate elementele componente se modifică. S-ar putea considera că modelul evoluției structurale este un model care aproximează mai fin mecanismele evoluției în sistemele sociale și umane. Adesea aici, se modifică un principiu fundamental care, la rândul său, modifică întregul sistem. Să luăm ca exemplu știința. Ea este mai degrabă *rescrisă* decât *îmbogățită* prin cumulare. Sistemele tehnologice sunt și ele foarte bine approximate prin modelul evoluției structurale. Acest model face inteligibilă o anumită lipsă de cumulativitate, acolo unde ne-am aștepta ca ea să fie. În anumite momente se acumulează foarte mult la nivelul unuia sau mai multora dintre elementele sistemului ca apoi să se piardă aproape complet ceea ce se acumulase, ca, într-un stadiu ulterior, să se reia aproape de la capăt, să se reinventeze, chiar dacă se încearcă și o „reînnoare” a tradiției. Aceste discontinuități pot fi explicate doar prin modificările structurale.

Unilinearitate sau multilinearitate

Una dintre cele mai viu disputate probleme ale evoluției societăților o reprezintă întrebarea referitoare la *calea* pe care evoluția diferitelor comunități umane a avut loc: există o singură cale sau mai multe?

Evoluționismul clasic a optat pentru o viziune *unilineară*: Comte, Spencer, Morgan. Teza unilinearității constă în următoarele: există mai multe *stadii distincte* prin care omenirea trece; orice comunitate în evoluția sa va trece prin toate sau cel puțin prin unele dintre aceste stadii, dar în nici un caz nu prin altele. Morgan, de exemplu, considera că există trei mari stadii prin care omenirea a trecut, fiecare cu substadiile sale: sălbăticie, barbarie, civilizație. Schematic, teza unilinearității și cea a multilinearității este redată mai jos.

A
B
C
D
E
F

A
B
C
D
E
F

L
K
M
O
P
R

U
V
S
T
X
Y

Evoluția unilineară

Evoluția multilineară

O comunitate umană va trebui, în evoluția sa, să treacă prin toate stadiile de evoluție, sau va sări peste unul sau mai multe în anumite condiții particulare. De exemplu, în contact cu o societate mai avansată, împrumutând de la aceasta elementele unui stadiu superior, ea poate să sară peste câteva stadii.

Teza unilinearității postulează faptul că este posibil a formula o serie de stadii mari care se află *într-o succesiune* strictă: întotdeauna A precede lui B și acesta lui C și niciodată într-o altă ordine. Orice societate, din orice loc sau moment de timp, poate fi plasată într-unul dintre aceste stadii. Cu ajutorul unei asemenea scheme, toate societățile umane pot fi ordonate pe un continuum de la societatea cea mai primitivă la societatea cea mai evoluată.

Tehnologia, de exemplu, a urmat o secvență evoluționistă unilineară de tipul: cules, vânat, păstorit, agricultură, artizanat, industrie. Familia, conform aprecierilor lui Morgan reluate de Engels, a parcurs și ea o serie de stadii: promiscuitate sexuală (lipsa oricărei reglementări), familia pe grupe și apoi la familia monogamă. Schema pe care Stalin o lansase în *Problemele leninismului* este de același tip: întreaga omenire parcurge o succesiune definită de orânduirii sociale: comuna primitivă, sclavagism, feudalism, capitalism, socialism.

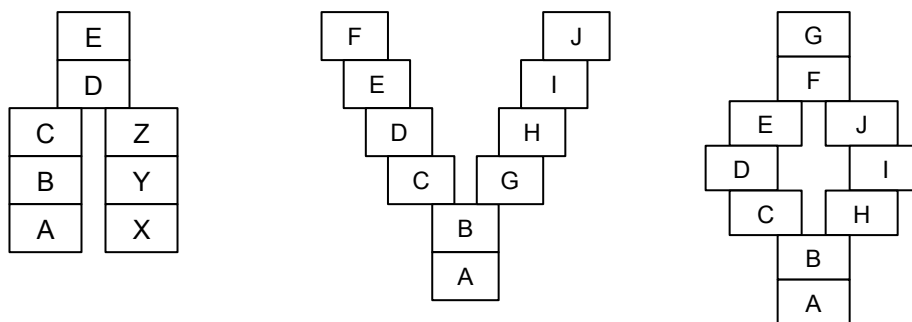
Teza unilinearității a reprezentat punctul în care s-au îndreptat cea mai mare parte a criticilor evoluționismului clasic. Au fost acumulate o mulțime de contra-exemple care subliniau artificialitatea tuturor încercărilor existente de a găsi o serie de stadii universale. Reconsiderarea evoluționismului a pus problema reexaminării tezei unilinearității. J. Steward a fost acela care a lansat teza *multilinearității*. În opoziție cu unilinearitatea, el consideră că nu este de loc necesar a găsi o singură linie de evoluție. Sunt posibile mai multe asemenea linii. Cu alte cuvinte, nu este posibilă formularea unui set unic de stadii prin care toate societățile trebuie să treacă. Unele societăți trec printr-o serie de stadii (A, B, C etc.), în timp ce altele pot trece printr-o cu totul altă serie de stadii (L, K, M etc.). Problema este de a determina multitudinea seriilor

evoluționiste. După cum se vede, atât teoria unilinearității, cât și cea a multilinearității se plasează în câmpul unei teorii generale a evoluției. Există una sau mai multe serii de evoluție pe care clase largi de societăți le pot urma. Ambele sunt opuse teoriilor unicității istoriei comunităților. Nu există un destin singular al fiecărei societăți, particularizat în istoria sa concretă, ci societățile umane, în funcție de tipurile lor mai generale, parcurg un anumit drum comun. Cazul celebru pe care Steward îl aduce în sprijinul ideii multilinearității este cel al civilizațiilor irigației. Orice societate care se dezvoltă pe baza unei agriculturi care utilizează sisteme ample de irigație, va avea un mod propriu de evoluție. Principalele secvențe parcurse sunt următoarele: 1) Vânat și cules, 2) Agricultură incipientă, 3) Epoca formativă, 4) Înflorire regională, 5) Cuceriri inițiale, 6) Decădere, 7) Cuceriri ciclice. (J.H.Steward, op.cit.).

Deși acceptată de mulți antropologi culturali, teza multilinearității a început să fie viu contestată pe temeuri destul de diverse.

Unii analiști au remarcat faptul că ea este o ipoteză mai mult cu caracter polemic. Împotriva tezei unilinearității și a încercărilor de a elabora scheme generale ale evoluției, adepții multilinearității nu construiesc o teorie de același nivel. Ea presupune doar că nu este rezonabil să credem că există doar o linie, ci este mai rațional să considerăm că există mai multe linii, pe care însă trebuie să le descoperim prin cercetare empirică. Oarecum inductiv, deci. Obiectivele au fost, din această cauză redefinite. Sarcina cercetătorului nu mai este, cel puțin deocamdată, să studieze întreaga evoluție a omenirii, ci serii delimitate în timp și spațiu. Asemenea studii au scos în evidență situații interesante de *convergență* (societăți diferite, plasate în condiții similare tind să convergă către același tip de organizare), de *divergență* (societăți similare, în condiții diferite tind să se diferențieze) sau de evoluție *alternativă* (pe lângă o serie de stadii comune, apar o serie de stadii diferite). Antropologul marxist G. Child consideră că evoluția societăților umane nu poate fi considerată a fi un trunchi unic, ci mai degrabă ea poate fi asemănată cu un arbore cu multe ramificații. Diversitatea formelor de organizare provine după părerea lui Steward din combinația unui tip de tehnologie cu un mediu particular (teoria sa este cunoscută sub numele de „ecologie culturală”). (Fig. 8)

Pentru ilustrare voi folosi un caz foarte simplu de secvență evolutivă alternativă: evoluția terminologiei culorilor. Berlin și Kay au pornit de la observația că în diferite limbi există doar termeni pentru unele culori în timp ce pentru altele nu. De aici și-au pus întrebarea dacă nu cumva suntem în prezența unui proces evolutiv.

Evoluție convergentă
alternativă

Evoluție divergentă

Evoluție

Fig. 8

Utilizând tehnica analizei de scalare a lui Guttman, ei au pus în evidență o ordine anumită de apariție a termenilor pentru culori:

I	II	III	IV	V	VI	VII
ALB	ROȘU	GALBEN	GALBEN	ALBASTRU	MAROU	PURPURIU
NEGRU		VERDE	VERDE			ROZ
						PORTOCALIU
						GRI

Cele mai simple limbi conțin doi termeni de culoare, alb și negru; următoarea culoare inclusă este în toate limbile cercetate roșu; apoi, unele limbi include galben, în timp ce altele verde etc. (R.Carneiro, 1973). După cum se vede evoluția termenilor de culoare prezintă un caracter unilinear, cu unele alternative însă.

În teoria marxistă au existat dispute aprinse tocmai în jurul unui asemenea caz de evoluție alternativă: formațiunea socială de tip „asiatic” sau „tributal”. Schema pe care Stalin o elaborase era tipic unilineară. Și nu numai schema, ci și modul de înțelegere fundat pe ea. Mulți marxiști interpretau evoluția societăților umane într-un mod unilinear strict. Trecerea prin fiecare fază, (în unele situații mai speciale admitându-se posibilitatea de a se sări peste anumite faze) era considerată ca o lege absolut obligatorie. Toate societățile umane erau considerate ca putând fi clasificate într-una dintre aceste orânduiiri. Formațiunea „asiatică” la care Marx se referă în unele texte ale sale fie era complet ignorată, fie se încerca să i se găsească un loc în schema unilineară. Astfel, erau mulți teoreticieni care sugerau plasarea ei între comuna primitivă și sclavagism. În ultimele două decenii, această schemă a fost pusă în discuție. Dacă am rezuma discuțiile legate de această problemă în marxism, două observații mi se par a fi justificate:

În primul rând, sublinierea faptului că modul în care diferitele formațiuni sociale au fost descrise ocazional în textele lui Marx și Engels nu a avut pretenția de a fi conceptualizări general valabile. Ele au purtat, dinpotivă, amprenta realităților care erau mai bine cunoscute și, în primul rând, al celor eruropene. De exemplu, feudalismul luat drept model era cel european occidental. În numeroase locuri însă K. Marx și Fr. Engels sugerează existența unor forme diferite de cel european. În scrisoarea către Mihailovski, Marx sublinia explicit faptul că schița sa istorică asupra genezei capitalismului în Europa occidentală nu este o „cheie universală”, ea nu reprezintă calea pe care toate popoarele trebuie să o parcurgă (K.Marx, 1958). Nedispunând de informații sistematice asupra formelor pe care evoluția societăților din alte părți ale lumii le-a îmbrăcat, este inevitabil ca generalizările făcute să poarte amprenta cazurilor particulare a căror cunoaștere era mai largă. În acest sens, obiectivul descoperirii unor forme de organizare mai generală, poate chiar universale

nu este nici pe departe încheiat. Sclavagismul, de pildă, este modelat puternic de cazul societăților sclavagiste grecești antice și de cel al Imperiului Român. Aceeași semnificație a avut-o încercarea de acum câteva decenii de a formula legile generale ale trecerii la socialism. Legile propuse exprimau, în fapt, specificul trecerii la socialism din anumite țări. Această observație însă nu afectează poziția de principiu unilineară. Ea scoate în evidență doar faptul că un tip general de societate – care poate fi un stadiu necesar al evoluției – poate avea forme particulare în funcție de condițiile în care o societate sau alta evoluează. Analiza comparativă poate scoate în evidență elementele generale, separându-le de cele particular-specifice.

În al doilea rând, se pune problema posibilității existenței unor căi distincte de evoluție a societăților, a alternativelor de dezvoltare. Formațiunea socială tributală sau „asiatică” reprezintă tocmai un asemenea caz. Societățile, la un moment dat, pot să evolueze pe căi distincte. Unele pot merge, de exemplu, pe calea formațiunii tributale (Egiptul antic), în timp ce altele, pe calea formațiunii sclavagiste. O asemenea observație are drept consecință adoptarea unui anumit tip de multilinearitate. Ea este de natură a deschide perspectiva unor cercetări empirice într-un cadru mult mai larg. Problema nu mai este de a reduce toate cazurile particulare la o structură generală, ci de a căuta tipurile particulare care ar putea să apară. În acest sens, poziția multilinearității deschide o serie de avantaje strategice pentru cercetare. Descrierea amănunțită a diferitelor căi de evoluție a unei comunități sau alta reprezintă pentru teorie un interes deosebit.

Teza multilinearității ridică însă o problemă de principiu foarte dificilă. Presupunem două tipuri de organizare socială considerate a fi alternative A și B. Într-o asemenea situație este mereu posibil a imagina un caz mai general care să le includă pe cele două. În această situație multilinearitatea devine unilinearitate: ceea ce erau două tipuri distincte devine acum două subtipuri ale unui tip mai general. Multilinearitatea s-ar putea menține doar în situația în care, în mod rezonabil, nu este posibilă imaginarea unui asemenea tip mai general, datorită diferențelor prea mari între A și B, sau, evident, când un asemenea tip ar fi atât de general încât ar fi prea vag, neinteresant. În cazul formațiunii tributale, cineva ar putea, de pildă, argumenta că ea reprezintă o alternativă la sclavagismul antic sau la feudalismul european occidental, însă ar putea fi tot atât de bine considerat a fi un subtip (o variantă) a unui mod preindustrial de organizare a societății, fundată pe exploatarea muncii din agricultură, în condițiile speciale ale utilizării, să zicem, a irigațiilor. În acest caz, ar fi necesară elaborarea conceptului unei formațiuni mai generale care să poată îmbrăca o formă sau alta într-o anumită împrejurare. Căi distincte ar putea fi acceptate doar în situația unor mari deosebiri. De exemplu, dacă o societate ar evolua pe linia unei organizări stratificate, în condițiile dezvoltării forțelor de producție, în timp ce o altă societate ar evolua pe linia unei organizări sociale nestratificate, egalitare.

În mod particular, o obiecție de acest gen a fost adusă teoriei lui Steward asupra stadiilor de evoluție a societăților bazate pe irigații. Stadiile acestea sunt în mare măsură adecvate și evoluției unor comunități care nu sunt fondate pe irigații. Se naște, în mod firesc întrebarea dacă nu cumva Steward a descris doar un caz particular, dar forma generală pe care el a descoperit-o aici este caracteristică tuturor societăților într-o anumită fază a dezvoltării lor.

În această perspectivă, la ora actuală teza multilinearității nu s-a dezvoltat într-o teorie mai concretă, în sensul că nu a reușit să formuleze măcar un caz de

alternativă evolutivă suficient de clar. Ea reprezintă, se pare, mai mult expresia unei prudențe metodologice care nu vrea să se angajeze în programul ambițios de căutare a unor stadii universale, lăsând principial deschisă posibilitatea găsirii unor serii evolutive distincte. Aceasta este rațiunea pentru care consider că se poate accepta programul lansat de teza unilinearității ca fiind perfect justificat. Obiecții teoretice sau empirice de fond nu i s-au adus încă. E drept că nici el nu a ajuns încă la rezultate înalt elaborate. Teza unilinearității este legată de o concepție mai generală asupra evoluției: evoluție determinată, în general predictibilă, direcționată. Indiferent de condițiile particulare, procesul evolutiv al societăților este inevitabil și are o direcție și o formă generală anumită. Predicțiile care se pot face, de pe aceste poziții, sunt foarte puternice. Orice societate de ființe similare cu omul va trebui să parcurgă, în mare, fazele prin care omenirea a trecut. Din păcate nici teza unilinearității nu are un suport, teoretic și empiric, satisfăcător. Teoretic este încă greu de înțeles de ce, de exemplu, creșterea productivității muncii pentru un anumit nivel duce inevitabil la stratificare socială, la inegalitate. Nu există argumente suficient de puternice împotriva ideii că ar fi posibilă și în aceste condiții o societate nestratificată, egalitară. Empiric, deși există o mulțime de societăți care au evoluat mai mult sau mai puțin independent, doar puțin dintre ele au ajuns în faza societăților de tip industrial. Istoria noastră este încă scurtă. Și cea trecută este încă departe de a fi analizată și prelucrată din punct de vedere teoretic.

Factorii evoluției: inovație și difuziune

Ceea ce poate deruta la o primă vedere este imaginea extrem de variată a evoluției în timp a diferitelor cumunități umane. Unele rămân timp de secole și chiar milenii în aceleași forme de organizare, părând a nu conține nici o forță care să le pună în mișcare. Altele intră la un moment dat într-o rapidă evoluție ca după aceea să decadă și mai rapid decât au ajuns la apogeu. Evoluția se combină cu involuția și cu stagnarea pe lungi perioade de timp. Ne putem pune, din această cauză, în mod justificat întrebarea dacă *evoluția reprezintă o tendință caracteristică tuturor comunităților umane*. La niveluri mai primitive de dezvoltare există, se pare, cazuri destul de frecvente de societăți care intră într-un echilibru stabil: forma de organizare pe care au găsit-o este suficient de eficientă pentru a se reproduce indefinit în condiții de mediu și ele relativ stabile, anulând, totodată, procesele care ar putea duce la stricarea acestui echilibru. Ceea ce a pus însă meru în mișcare comunitățile au fost inovațiile culturale – în primul rând, cele din sfera producției materiale. Această teză, datorată în mod special lui Marx, tinde să devină în momentul actual general acceptată. Invenția agriculturii a dus la o dezvoltare socială extrem de rapidă. De asemenea, inventarea mijloacelor de transport la distanțe mari, în primul rând, cele pe mare au fost de natură a modifica în mod fundamental formele de organizare socială, dând posibilitatea unor dezvoltări remarcabile.

Stabilitatea pare să fie legată, în general, de o economie *primitivă*, de tip *închis*. La nivelul unei economii primitive, se poate asigura necesarul de hrană al comunității. Inexistența unor forțe exterioare care să preseze în sensul sporirii productivității peste nevoile reale elementare, face ca aceasta să se stabilizeze. De asemenea, în afară de hrană puține alte bunuri mai sunt create. Se poate spune că, în aceste condiții, bunurile posibile de a fi produse și care asigură un anumit minim de

existență, sunt realizate. Producția nu mai crește și nu există nici un stimulent de creștere a ei. Care sunt forțele care pot scoate sistemul din stabilitate? Există un factor general pe care îl vom examina aici: diversificarea producției datorită unor inovații tehnologice. Apariția de noi bunuri crează noi nevoi pentru respectiva comunitate. Aceste nevoi se multiplică și la un moment dat satisfacerea lor depășește posibilitățile de producție individuală. Presupunem că N reprezintă cantitatea de bunuri de care un individ are nevoie. Această cantitate este în funcție de posibilitățile productive ale societății. Marx a pus în evidență faptul că nevoile umane nu reprezintă o cantitate fixă, ci variabilă. Ele depind de *producție*. Producând un nou bun – în vederea satisfacerii unei nevoi *potențiale* –, se produce, totodată, o *nevoie actuală*. Nevoile actuale, resimțite, în sensul satisfacerii cărora omul acționează, sunt determinate de capacitățile productive, de bunurile produse sau posibil de produs. De aceea N variază în funcție de posibilitățile productive ale societății. Tot ceea ce se produce de către o comunitate sau de către vecinele sale modelează o necesitate la toți membrii respectivei comunități. Să presupunem că M reprezintă cantitatea de muncă pe care fiecare individ o poate realiza.

Dacă $\frac{M}{N} < 1$, atunci comunitatea este stabilă. Cu alte cuvinte cantitatea de

muncă necesară pentru producerea bunurilor trebuitoare fiecărui individ este mai mică decât cantitatea de muncă pe care fiecare o poate depune. În condițiile unei economii primitive și a izolării, necesităților erau limitate și putea fi satisfăcute prin munca fiecăruia. Dezvoltarea tehnologiei face ca gama bunurilor produse să se diversifice rapid și odată cu aceasta să crească rapid și nevoile individuale. Leslie White remarcă faptul că multe populații arhaice și-au crescut producția doar în momentul în care au avut șansa să-și vândă produsele pe piață și să obțină bunuri manufacturate în schimb.

(118) Această diversificare a producției și a nevoilor face ca raportul dintre $\frac{M}{N}$ să

scadă dramatic sub 1. Multiplicarea necesităților a constituit din acest moment o forță constantă care a presat în sensul creșterii producției.

Acest dezechilibru se pare că a fost posibil doar în condițiile unei repartii inegale. O repartie egală ar fi plafonat producția la nivelul satisfacerii necesităților elementare în așa fel încât întreaga populație să poată să și le satisfacă în mod egal. Aceasta ar putea fi o explicație a faptului că o anumită creștere a productivității a fost invariabil însoțită de stratificare socială.

Dacă tendințele de evoluție sunt generale, stagnarea fiind mai mult rezultatul unui fragil echilibru primitiv, ritmurile sale sunt în funcție de posibilitățile de dezvoltare tehnică și economică. Limitele productivității la un moment dat au fost limitele reale ale evoluției respectivei comunități. Atunci când resursele economice s-au epuizat, declinul începe să se manifeste.

Inovația poate apare într-un anumit punct al spațiului social și se difuzează în alte comunități. Acest proces de difuziune face ca nu fiecare comunitate să treacă prin toate etapele unui proces evolutiv. O comunitate mai înăpoeiată, dintr-un anumit punct de vedere, poate asimila elemente evoluat cristalizate în alte comunități, fără a mai trece prin fazele care au pregătit apariția acestora. De exemplu, multe comunități din Africa au trecut direct de la piatră la fier, fără a mai trece prin stadiul bronzului. Aceasta a fost posibil doar în măsura în care fierul a fost „împrumutat” de la alte comunități care îl inventaseră trecând prin tehnologia bronzului. Acest mecanism al

împrumutului cultural este caracteristic evoluției societăților umane. Fenomenul difuziunii are câteva implicații pentru înțelegerea evoluției sociale pe care trebuie să le punem în evidență în mod deosebit.

a. Comunitățile nu au o evoluție strict paralelă, ci se intersectează, se influențează. Transferul face ca unele comunități să facă salturi peste stadii.

b. Există însă încă un aspect care trebuie luat în considerație și care, de regulă, este mai puțin vizibil. Dacă fiecare comunitate ar evolua strict independent, profilul evoluției sale va fi probabil distinct de al celorlalte. Diferitele soluții adoptate în cursul evoluției pot fi diferite. Să ne reamintim că la fiecare situație-problemă există posibile mai multe soluții satisfăcătoare, iar nu numai una singură. O soluție aleasă de o comunitate poate influența pe toate celelalte comunități, excluzând din alegerea lor soluțiile alternative. Într-un anumit fel, difuziunea falsifică evoluția, uniformizând-o în mod excesiv.

c. Fiecare comunitate are condițiile sale particulare. Problemele sale sunt specifice. Din această cauză, o soluție adoptată într-o comunitate și adecvată aici poate să nu mai fie adecvată într-o altă comunitate. Difuziunea prezintă, deci, și dezavantajul de a falsifica evoluția prin adoptarea unor soluții care s-au dovedit eficiente în condiții relativ diferite. Există în acest caz două atitudini distincte: fie asimilarea invențiilor făcute în afară prin adaptarea și modificarea lor potrivit cu condițiile particulare ale fiecărei comunități (Ralea spunea că asimilarea culturală este din această cauză un act de creație propriu-zisă), fie inventarea de soluții proprii la problemele proprii. Această dilemă este extrem de actuală pentru lumea contemporană, în care un număr mare de țări care au intrat de curând pe calea dezvoltării economice și sociale, trebuie să adopte rapid forme de organizare. Dacă acum câteva decenii mentalitatea generală înclina spre soluția împrumutului cultural – vezi, de exemplu, ambiția de a generaliza „modul de viață american” –, în prezent se pune accentul pe formularea unor soluții proprii, adecvate condițiilor particulare ale dezvoltării din lumea contemporană. Accentul pe independență se fundează printre altele și pe această orientare fundamentală: descoperirea unor forme de organizare proprii.

d. Preluarea nu este un act mecanic. Fiecare formă de organizare se cristalizează pe baza unor acumulări anterioare. Asimilarea ei de către o altă comunitate pune problema dificilă tocmai a acestor acumulări care pot exista sau nu. Ce se întâmplă dacă nu există „baza” necesară pentru introducerea unei forme superioare? Discuția în jurul acestei probleme, într-o formă sau alta, apare în toate cazurile de comunități care pentru a se dezvolta rapid caută să asimileze cât mai mult din elementele produse de alte comunități. În secolul trecut, în țara noastră a existat o dispută extrem de ascutită în acest sens, declanșată de celebra teză a lui Maiorescu a „formelor fără fond”. Deși desfășurată la un nivel destul de abstract și, deci, superficial, disputa atingea o problemă de strategie fundamentală a dezvoltării care din păcate nu a fost adâncită ulterior: în presupuziția că un element sau o formă culturală oarecare dezvoltată de către o societate este preluată de către o alta, care trebuie să fie strategia acestei preluări în așa fel încât să se asigure totodată și elementele de context, sau de fundament necesare? O asemenea problemă se pune în mod curent în cazul industrializării. Tehnologia poate fi importată. Este însă necesară și o forță de muncă pregătită (calificare, mentalitate industrială) într-un mod corespunzător. Un sistem politic democratic trebuie să se fundeze pe câteva elemente culturale absolut necesare pentru buna sa funcționare: școlarizare, atitudine activă, participativă a maselor etc.

În fine, o ultimă problemă merită a fi discutată în acest context: *momentul schimbării*. Aș vrea mai întâi să schematizez problema pentru a o face cât mai clară cu putință, pentru că ea efectiv are o însemnătate majoră în înțelegerea mecanismelor evoluției.

Formele de organizare socială (structura familiei, sistemul politic, organizarea muncii etc.) sunt în funcție de condițiile obiective ale vieții unei comunități. Presupunem un moment t_0 în care există o adecvare suficientă a formei x_0 la condiții. Putem chiar presupune că respectiva formă de organizare este cea mai potrivită. Ca exemplu să folosim capitalismul ca tip general de organizare a societății. În teoria marxistă, la un anumit nivel de dezvoltare a forțelor de producție, într-un anumit context al evoluției omenirii în general, capitalismul reprezintă forma de organizare cea mai potrivită, care oferea cadrul adecvat evoluției rapide a întregii societăți. Treptat condițiile obiective (în cazul nostru forțele de producție) se modifică, forma inițială de organizare pierzând din adecvare. Într-un moment ulterior t_m , presupunem că deja forma de organizare capitalistă corespunde într-un grad mai redus noilor condiții. În acest moment, o altă formă de organizare socială, cea socialistă, ar corespunde *mai bine* condițiilor existente. În t_m vechea formă nu și-a încetat complet adecvarea. Ea poate funcționa într-un mod relativ eficient. Există însă o alternativă istorică care, introdusă, ar putea funcționa mai eficient decât cea veche. Presupunem încă un moment ulterior, t_n , în care adecvarea vechii forme dispăre complet. Ea trebuie în mod necesar să fie înlocuită, altfel întreaga societate intră într-o profundă criză. Desigur că este vorba de o schematizare care introduce simplificări mari, dar ea este rezonabilă. Schimbarea socială poate interveni în orice moment de timp, între t_n și t_r . Evident, cu cât schimbarea va avea loc mai devreme, cu atât eficiența globală a evoluției va fi mai mare. Este ca și cum ai înlocui o mașină de lucru de îndată ce dă primele semne de uzură fizică sau morală sau, dimpotrivă, deabia în momentul în care ea nu mai funcționează pur și simplu. Din punctul de vedere al eficienței economice, lucrurile nu sunt egale. Costul reparării continue a vechii mașini și, de asemenea, pierderile de productivitate datorate neutilizării mașinii mai eficiente reprezintă o pierdere netă economică. Același mod de raționare se poate aplica și în cazul formelor sociale de organizare. O formă care începe să „se învechească” începe să devină din ce în ce mai costisitoare. Colectivitatea trebuie să „plătească” tot mai mult pentru ea:

- Costul datorat efectelor ei negative. De exemplu, în cazul capitalismului, menținerea sărăciei unui important segment de populație, alienare în muncă și în activitatea politică, contradicții sociale, neorientarea producției spre satisfacerea necesităților umane celor mai importante etc.

- Costul datorat perfecționării organizării capitaliste tradiționale. Orice operație de modernizare, de adaptare poate fi considerată a avea un anumit cost.

- Diferența de eficiență socială pierdută prin neadaptarea unei forme de organizare mai eficiente – socialismul.

Care este modul curent de abordare a acestei probleme? Evoluționismul clasic tindea să simplifice problema, reducând pe t_r la t_n . Cu alte cuvinte, există un moment în care vechea formă a devenit necorespunzătoare, ea fiind înlocuită cu o nouă formă. Din punct de vedere explicativ, o asemenea afirmație este satisfăcătoare. Ea explică de ce s-a schimbat organizarea. Când această schimbare a avut loc este mai puțin important. Din perspectiva activă a societăților care încearcă să-și controleze și planifice în mod conștient schimbarea, o asemenea schemă nu mai este satisfăcătoare: Este nevoie a se

determina *punctul* cel mai bun în care să se recurgă la schimbare.

Pentru a ilustra atitudinea existentă în mod curent în legătură cu această problemă, voi cita poziția lui Leslie White, poate unul dintre cei maieminenți susținători ai perspectivei evoluționiste în sfera societății. „Nici o instituție sau sistem social-politic nu va fi abandonat atâta timp cât el este capabil să realizeze în mod efectiv o funcție vitală; nici un nou set de instituții, nici un nou sistem social-politic nu poate fi introdus cât timp condițiile tehnologice nu îl fac posibil și condițiile sociale nu îl cer. Pe scurt, o revoluție social-culturală nu poate avea loc înainte de timpul său; dar când timpul său a venit, ea va avea loc.” (L.White, 1948). În această declarație de principiu este foarte clar că acel timp al schimbării este plasat pe undeva între t_n și t_r , fără însă a avea vreun mijloc de a-l preciza mai mult. Se pare că mai degrabă fixarea lui este spre t_r . Acest lucru este clar din prima afirmație făcută de White: atâta timp cât o instituție sau un sistem social-politic îndeplinește, în mod efectiv, o funcție socială el nu va fi schimbat. Problema nu este, deci, *cât de efectiv* o asemenea funcție este îndeplinită, ci doar capacitatea de funcționare în continuare, într-o manieră satisfăcătoare. O teză similară poate fi întâlnită și la K. Marx. El spunea că atâta timp cât un anumit tip de relații de producție mai pot stimula progresul forțelor de producție, acestea nu vor fi schimbate.

Într-un alt studiu (C.Zamfir, 1977) am adus argumente în sprijinul ideii că evoluția spontană a sistemelor sociale, fundată pe un nivel relativ scăzut de cunoștințe, tinde să se comporte în maniera descrisă mai înainte: schimbarea unei forme de organizare socială are loc în momentul în care aceasta intră în criză, ne mai putând îndeplini funcțiile sale într-un mod satisfăcător. Este ceea ce am numit „schimbarea prin crize”. O asemenea strategie este complet justificată în aceste condiții. Pe măsură însă ce cantitatea de cunoștințe crește se produce o deplasare treptată spre adoptarea schimbării mai aproape de momentul t_m . În aceste condiții este nevoie de re-definit momentul însuși al schimbării: *o formă de organizare socială (instituție, sistem social-politic) este abandonată în momentul în care o altă formă de organizare mai bună a putut fi formulată*. Atunci când colectivitatea reușește să formuleze o alternativă de organizare despre care are certitudinea că este mai bună, se poate spune că aceasta devine necesară. Conform principului raționalității, colectivitatea va adopta această formă.

Pentru a se putea trece la această nouă strategie, câteva condiții trebuie să fie însă îndeplinite:

a. Capacitatea comunității de a gândi alternative de organizare. Evoluția spontană se caracterizează prin faptul că nimei nu reușește să formuleze dinainte forma de organizare care va rezulta din activitatea practică a comunității de găsire a unor soluții noi. Noile soluții se cristalizează printr-un proces de lungă durată, prin numeroase încercări și erori. Caracteristic sistemelor sociale actuale este însă tocmai apariția unei preocupări din ce în ce mai accentuate de a explora alternativele posibile.

b. Capacitatea de a testa eficiența diferitelor alternative. Este încă dificil a spune cu certitudine dacă o alternativă concepută mental, și care pare a fi mai bună, va funcționa sau nu atunci când va fi transpusă în practică. Alternativa adoptată a făcut față unui test foarte eficace – cel al practicii. Este cert că a funcționat și funcționează. Este greu de spus însă cât de bine, în raport cu altele. O alternativă doar concepută este însă încă imposibil de testat. Dificil este chiar a compara alternativele adoptate de către comunități diferite. Teoria marxistă a adus multe argumente teroretice care susțin

faptul că socialismul este mai eficient social decât capitalismul în noile condiții sociale. Există și multe probe empirice care susțin această superioritate. Din păcate însă nu este pus la punct un sistem coerent de indicatori care să testeze cu certitudine performanțele unui sistem sau al altuia. Un asemenea test cu siguranță ar putea contribui substanțial la accelerarea procesului revoluționar mondial. Semnificația unei asemenea posibilități de testare empirică a performanțelor nu trebuie argumentată teroretic prea mult. Voi aduce un argument practic: studiul întreprins de doi cercetători americani. Hans Apel și Burkhard Strumpel – *Bunăstarea economică ca un criteriu al performanței sistemelor: O cercetare în Bulgaria și Grecia* – au încercat să exploreze tocmai o asemenea posibilitate. Ipoteza lor era tipică pentru ideologia nemarxistă: o societate capitalistă va avea performanțe superioare uneia socialiste. Pentru a testa această ipoteză au ales două țări care, în punctul inițial al diferențierii sociale, erau aproximativ la același nivel de dezvoltare economică și, de asemenea, erau apropiate din punct de vedere cultural – Bulgaria și Grecia. Mai multe seturi de indicatori au fost utilizați: indicatori cu privire la statutul economic obiectiv al populației, indicatori subiectivi ai statutului economic – estimarea de către fiecare a condițiilor sale materiale, indicatori cu privire la satisfacția generală a vieții, perceperea schimbărilor din trecut și a sensului lor, așteptările în legătură cu schimbările viitoare. Surpriza mare pe care cercetarea a adus-o a fost că, contrar așteptărilor, sistemul socialist din Bulgaria s-a dovedit la aproape toți indicatorii mai eficient decât cel din Grecia. Atât din punctul de vedere al condițiilor economice obiective, măsurate direct de către cercetători, cât și din punctul de vedere al celor subiective, mai particulare sau mai generale, populația bulgară investigată s-a plasat la un nivel superior celei grecești (H. Appel & B.Strumpel, 1974). Cercetări comparative de acest gen pot fi făcute și la nivelul unor micro-sisteme. Pentru ilustrare voi utiliza un studiu care, de asemenea, deschide noi perspective în această privință, având totodată profunde implicații ideologice: studiul comparativ întreprins de A. Tannenbaum asupra performanțelor diferitelor întreprinderi americane, în funcție de gradul de participare al muncitorilor la conducere, inclusiv situațiile în care, în diferite forme, înșiși muncitorii erau proprietarii întreprinderii. Concluzia studiului este că noile forme în care muncitorii au controlul efectiv asupra conducerii întreprinderii sunt mai eficiente nu numai economic, dar și social-uman, decât formele capitaliste clasice (A.Tannenbaum & M.Comte, 1972).

c. Capacitatea de a implementa o nouă formă de organizare cu pierderi cât mai mici. Se știe că orice schimbare socială constă în multe privințe comunitatea: performanțele ei inițiale sunt relativ reduse, generează tensiuni etc. Costurile mari ale schimbării reprezintă unul dintre factorii cei mai importanți care determină o atitudine prudentă, conservatoare. Stăpânirea eficace a procesului schimbării sociale, minimizarea costurilor schimbării va reprezenta, dimpotivă, un factor care încurajează căutarea de alternative mai bune și implementarea lor, cu mult înainte ca vechile modalități de organizare să intre în criză.

Asigurarea acestor condiții face ca istoria să își modifice fundamental ritmul și mecanisme. De la *strategia spontană a satisfăcătorului* – cât timp o formă este satisfăcătoare ea va fi menținută; doar atunci când încetează a mai fi satisfăcătoare ea este înlocuită cu o alta –, se trece tot mai mult la *strategia conștientă a optimului* – se caută mereu alternative mai bune; în momentul în care a fost găsită una, aceasta este introdusă în locul celei vechi.

SENSUL ISTORIEI

Componentele conceptului de sens al istoriei

Ideile de evoluție și progres sunt legate logic de ideea de sens al istoriei. Sensul istoriei se referă la logica specifică dinamicii în timp a societăților umane. Fiecare moment temporal reprezintă un stadiu al unui proces mai îndelungat și capătă sens în raport cu aceasta.

Sunt trei elemente distincte implicate în ideea de sens al istoriei: *o stare finală*, un proces și un „motor” al evoluției. Pentru a considera că istoria are un sens trebuie să acceptăm că omenirea are o *dinamică orientată* spre o *stare finală*.

a. Starea finală reprezintă acea stare pe care omenirea o va realiza în mod necesar prin lunga sa evoluție sau cel puțin se va îndrepta indefinit spre ea. Finalitatea poate fi realmente o stare ultimă, adică un mod stabil de organizare, un echilibru care nu mai tinde către altceva, sau o caracteristică cu influențe determinante asupra întregii vieți sociale, care ia în timp valori din ce în ce mai înalte. În filozofiile religioase, omenirea evoluează spre o stare distinctă care se va instaura, ca, de exemplu, în creștinism, după *judecata de apoi*. În filozofia secolului XVIII, progresul societății umane era strâns legat de progresul de cunoaștere conceput ca fiind indefinit. Omenirea își sporește neîncetat cunoașterea sa și, în consecință, progresează neîncetat. Sau finalitatea poate, în alte teorii să apară sub forma dezvoltării neîncetate a tehnologiei. În fine, în alte viziuni finalitatea istoriei poate fi legată direct de om – satisfacerea tot mai ridicată a nevoilor sale. Să remarcăm, deci, că finalitatea poate să apară, fie sub forma unei *stări finale* propriu-zise, spre care omenirea tinde și odată atinsă se pune punct întregului ciclu evolutiv al omenirii, fie sub forma unei *caracteristici* (criteriu) care ia valori tot mai ridicate: știință, forțe de producție, satisfacerea nevoilor umane, gradul de complexitate al organizării sociale. Se poate face, de asemenea, observația că există două tipuri distincte de criterii care definesc finalitatea istoriei: *sociale și umane*. Utilizarea unuia sau altuia dintre aceste tipuri de criterii generează imagini diferite asupra sensului istoriei, a naturii logicii sale. Cine citește lucrarea lui Toffler *Șocul viitorului* are, de pildă, senzația ciudată că omenirea este pusă în mișcare de o forță implacabilă, care nu stă în om, ci în tehnologie și care o împinge tot mai departe, cu o viteză de creștere. Omul trebuie să se adapteze continuu la noile realități rezultate. În general, viziunile tehnologiste sunt caracterizate prin faptul că omul este considerat a fi mai mult un factor pasiv care trebuie mereu să se acomodeze noilor realități. Sensul evoluției nu stă în el, ci înafara sa.

b. Un proces istoric. Realizarea finalității istoriei se face printr-o succesiune necesară de stări, faze sau etape. Fiecare stare are justificarea sa în ansamblul procesului, contribuind la realizarea finalității ultime. Sensul ei stă în faptul că aduce o contribuție specifică la realizarea finalității. Prin această prismă ea trebuie să fie judecată. Perspectiva sensului istoriei care, deci, ca formularea stadiilor mari prin care istoria a trecut și va trece în continuare să fie dedusă din însăși finalitatea acesteia.

c. Un motor al istoriei. Pentru ca efectiv omenirea să evolueze prin succesiunea de faze spre finalitatea dată, trebuie să existe o forță motrice care să o

pună în mișcare pe acest drum și nu pe un altul. Un asemenea motor a fost mult timp considerat a fi voința divină. Sau, în cele mai multe dintre teoriile actuale, necesitățile umane care orientează mereu procesul social într-o anumită direcție.

O teorie satisfăcătoare a sensului trebuie să includă toate aceste trei elemente. Dacă unul dintre ele nu poate fi identificat, ideea de sens al istoriei, în general, nu poate fi susținută. Și realmente, toate respingerile ideii de sens al istoriei s-au fundat pe respingerea unuia sau a tuturor acestor elemente.

Înainte de a trece mai departe, la analiza mai amănunțită a diferitelor teorii asupra sensului istoriei, este util a ne opri pe scurt asupra teoriilor care exclud ideea de sens și argumentele utilizate.

Cele mai frecvente respingeri ale ideii de sens al istoriei subliniază incapacitatea omenirii de a-și orienta într-un mod sistematic efortul colectiv pentru a realiza dezideratele sale. Dacă Dumnezeu nu este acela care planifică întreaga dezvoltare a istoriei, omul însuși, s-a dovedit a nu fi capabil să o facă. Fiecare urmărește nu anumit scop care orientează întreaga sa activitate, dar colectivitatea ca atare nu este capabilă să formuleze scopuri comune și să organizeze efortul colectiv spre realizarea lor.

De pe pozițiile evoluționismului, după cum s-a văzut într-un capitol anterior, s-a avansat ideea că evoluția propriu-zisă este impredictibilă. Este ceva creator, emergent în cauzalitatea istorică, fapt care face nu numai predicția imposibilă, dar și ideea de sens ca atare. Sensul presupune existența stării finale sub formă de proiect care să preorienteze întreaga evoluție. Impredictibilitatea principală a evoluției exclude, deci, în mod absolut ideea de sens.

Există, în fine, un argument mai aparte, adus de Dobzhansky, care respinge ideea de sens, pe baza combinării perspectivei umane cu cea socială strictă. Evoluția, spune el, poate prezenta tendințe foarte diferite, iar nu numai una singură. Unele pot fi bune, altele rele. Sensul este dat mereu de oameni, prin opțiunile lor libere. În acest caz, chiar dacă se poate vorbi despre un sens, el nu este al istoriei propriu-zise, ci rezultatul impredictibil al combinării variatelor tendințe ale evoluției (aceasta nu are o direcție determinată) și opțiunea etică a oamenilor.

Cu excepția Sfântului Augustin, nu există poziții mai notabile care să susțină un punct de vedere agnostic asupra sensului istoriei. Unele poziții formulate pot fi găsite în analiza sistematică a lui Van Doren asupra variatelor teorii elaborate asupra progresului. Sfântul Augustin considera că istoria are un sens, cel dat de voința divină, care efectiv regizează întreaga mișcare istorică. Numai că omul nu poate sesiza acest sens, decât după terminarea unor mari cicluri ale istoriei. Nici profețiile din cărțile sfinte nu ajută la înțelegerea lui. Ele însele pot fi înțelese de-abia mult mai târziu. Venirea lui Cristos pe pământ a relevat sensul întregii istorii de până la El și odată cu aceasta chiar profețiile cuprinse în Vechiul Testament au devenit inteligibile. În fine, *Judecata de Apoi* va face clar pentru oameni sensul ascuns al evenimentelor de după Cristos.

**Direcțiile istoriei:
ciclic, descendent, ascendent**

Există în lunga meditație filozofică asupra sensului istoriei, a direcției în care ea se desfășoară, trei mari opțiuni, care în forme diferite au tins mereu să apară, contrazicându-se dar uneori și completându-se reciproc. O trecere rapidă în revistă a lor ar fi lipsită de interes, chiar pentru a înțelege mai bine *evoluția* preocupărilor legate de sensul istoriei.

Evoluția ciclică reprezintă una dintre cele mai vechi idei din filozofia istoriei. Filozofia greco-romană era suprasaturată de ideea ciclicității: presocraticii, Platon, Aristotel, stoicii, Heraclit (F.Emanuel, 1965).

Dialogurile târzii ale lui Platon reprezintă o sursă clasică a viziunii ciclice. În *Timaeus* Platon vorbește de un ciclu astronomic fundat pe „Marele An al Lumii”. Acest ciclu se încheie în momentul în care planetele care se mișcă pe orbite diferite, cu viteze diferite, termină ciclurile lor împreună, pe o linie dreaptă. În acest moment au loc mari catastrofe naturale: scufundări de pământ ca în cazul Atlantidei, cutremure, inundații, epidemii. Lumea nu este distrusă, însă supraviețuitorii sunt așa de puțini și terorizați și resturile civilizației așa de rare, încât întreaga evoluție a omenirii este luată practic de la început. În *Legile*, Platon oferă o imagine a ciclicității fundată pe procese strict social-politice. Trecutul apare ca un loc în care mii de cicluri politice au avut loc: statele au apărut și au dispărut, constituțiile s-au succedat mereu și mereu, de la rele la bune și de la bune la rele.

Aristotel însuși era obsedat de ciclurile sistemelor politice. El încearcă să formuleze o logică a acestor cicluri: de la oligarhie la democrație și de la aceasta iar la oligarhie. Tucidide motiva interesul studiului istoriei pe caracterul recurent al evenimentelor. Situații similare apar mereu în istorie.

Stoicismul a practicat și el o viziune ciclică. Chrysippos, de exemplu, considera că periodic lumea revine la focul din care s-a născut, printr-un proces treptat. Fiecare regenerare a lumii se face în exact același mod: aceleași creaturi și aceleași evenimente se reproduc veșnic.

Și filozofia creștină a plătit tribut ideii de ciclicitate. Philon din Alexandria considera că ciclicitatea este caracteristică neamurilor păgâne. Ea va înceta în momentul în care Mesia va reveni pe pământ și va instaura legea sa. Polemizând cu ideea păgână a ciclicității, unul dintre cei mai reputați părinți ai bisericii creștine, Origene, considera că aceasta nu are cauze naturale, ca, de exemplu, o anumită conjunctură a astrelor, ci umane. Cantitatea excesivă de rău acumulată în lume este, din timp în timp, curățată de Dumnezeu.

Renașterea a reluat ideea ciclicității cu multă forță. Teoriile elaborate acum sunt foarte diverse, exprimând când o atitudine optimistă, în ciuda vicisitudinilor vremii, când o ușoară înclinație pesimistă. Accentul cade nu pe sisteme cosmologice care să susțină ideea ciclicității, ci pe teorii sociale propriu-zise.

Unul dintre cei maieminenți reprezentanți ai ciclicității în această perioadă este filozoful arab Ibn Khaldun (secolul XIV). Acesta considera că istoria poate să devină o știință care să înregistreze cu exactitate evoluția evenimentelor și să descifreze sensul lor general. Totul se naște ca apoi să piară. Civilizațiile, de exemplu, trec prin cicluri de patru faze distincte, în care generațiile au profiluri specifice. *Prima generație* este de regulă caracterizată prin curaj, tărie, mergând până la sălbăticie. Sentimentele de grup sunt foarte puternice. A *doua generație* își pierde treptat calitățile meritorii ale primeia. Ea este orientată spre acumularea de bogății. La a *treia generație* înclinația spre lux atinge culmile, pregătind astfel destrucția finală care se întâmplă la nivelul

cele de a patra generații.

Amărăciunea pe care meditația asupra cursului istoriei o lasă stă adesea la baza ideii de ciclicitate. O reflexie a lui La Popelinière (secolul XVI) o ilustrează excelent: „Orice eveniment trecut revine. Motivele și ocaziile sunt aceleași. Greșelile și imperfecțiunile omului nici nu cresc, dar nici nu se diminuează. Ele sunt doar reînnoite într-o diversitate de forme, aparența cărora îi face să creadă pe cei mai puțin pătrunzători că aspectul nou și proaspăt al evenimentelor reprezintă o schimbare de conținut și substanță” (F.Emanuel, 1965).

Pe linia lui Ibn Khaldun se încearcă a se descoperi cauzele profunde ale ciclicității, ale înfloririi și decăderii. Giovanni Botero (sec. XVI) avansează ideea că cetățile decad pentru că dezvoltarea lor nu poate ține pasul cu creșterea populației. Machiavelli și Le Roy încearcă să desprindă un ciclu de natură moral-psihologică a statelor: în *stadiul teologic* oamenii sunt robuști și violenți; în *stadiul eroic* ei sunt cruzi și meticuloși; în fine, în ultimul stadiu, oamenii devin leneși și suprasofisticați. Cel mai de seamă reprezentant al tezei ciclicității este însă Giambattista Vico. Întreaga sa teorie este bazată pe succesiunea naturală a formelor de guvernământ, de la conducerea de către o singură persoană (monarhie), la conducerea de către mai mulți (aristocrație), și, în fine, la conducerea de către toți (democrație), de la care ciclul se reia.

Rezonanțe ale ciclicității apar și în secolul XX. Oswald Spengler se numără printre cei mai cunoscuți susținători ai unui asemenea punct de vedere. Teoria sa are certe rezonanțe renașcentiste. Fiecare cultură are o viață de aproximativ 1.000 ani, trecând succesiv prin mai multe vârste: copilăria, tinerețea, maturitatea și bătrânețea. Modelul organic al evoluției organismului a constituit în mod cert o sursă importantă de inspirație pentru toate teoriile ciclicității.

Toynbee este un reprezentant modern al teoriei ciclurilor. Viziunea sa, deși încă destul de speculativă, se apropie însă mai mult de argumentația și prudența abordărilor de tip științific. Există, după părerea sa, un ritm alternativ al civilizațiilor tradiționale. O civilizație evoluează de la faza comunităților locale, separate, care împărtășesc aceeași cultură, printr-o fază intermediară caracterizată prin dezordinea provocată de agravarea concurenței dintre comunități, care ia tot mai mult forma războaielor mistuitoare, spre faza instaurării unui „stat universal” care pune capăt competiției, instaurând ordinea. Aceasta însă în timp decade în mod inevitabil. Explicația sugerată de Toynbee este tipic sociologică: într-un stat universal personalul administrativ și armata au o tendință de creștere pe măsură ce instituțiile locale se deteriorează și presiunile barbare devin tot mai puternice la frontieră. Inaptitudinea economiei agricole pre-științifice de a suporta această sarcină economică în creștere reprezintă o cauză a decadențelor care se abat succesiv asupra statelor universale (A. Toynbee, 1975).

În legătură cu ciclicitatea, două aspecte sunt demne de considerat în contextul acestei analize. În primul rând, evidența empirică pe care se fundează: o anumită caracteristică a societăților, în mod cert a celor preindustriale deși există părerea că și cele industriale se compotă la fel, de a parcurge o evoluție marcată de puncte de dezvoltare, dar și de decădere. Rațiunile pentru care acest lucru este valabil pentru societățile preindustriale au fost analizate mai pe larg într-un capitol anterior. Pe scurt, ele se referă la contradicția, sesizată și de Toynbee, care apare la un moment dat între dezvoltarea socială a unei comunități și capacitățile ei tehnologice. Datorită progreselor

extrem de lente ale tehnologiei din epoca antică până la începutul celei moderne, impresia pe care istoria o lăsa nu era nicidecum cea de progres general, ci mai degrabă de înflorire și decădere a diferitelor comunități. În al doilea rând, este interesant de observat că aproape toți autorii care susțin punctul de vedere al ciclicității consideră în același timp că comunitatea din care fac parte se află într-un anumit punct al ciclului: în cel al involuției (F.E.Manuel, 1965). Această caracteristică este simptomatică pentru semnificația profundă a tezei ciclicității. Ea exprimă o viziune temperat pesimistă asupra istoriei. Semnificația de „temperat” se referă la faptul că este conținută în această schemă și o consolare: tot ceea ce naște și înflorește va sfârși până la urmă prin a decădea și a pierii; după un sfârșit vine însă un nou început.

Evoluție regresivă. Există destul de multe puncte de vedere pesimiste asupra istoriei. O analiză sociologică a acestor teorii ar scoate în evidență cu siguranță asocierea lor cu procese de descompunere a unor forme sociale.

Teoriile regresului își găsesc sursele prime în celebra metaforă a lui Hesiod, reluată de Ovidiu, a vârstelor omenirii. Prima a fost vârsta de aur. De la ea omenirea a decăzut treptat.

De atunci, a existat mereu exprimată, mai deschis și asertiv sau mai discret, suspiciunea că dezvoltarea socială, în special sub aspect material, este însoțită de un anumit regres în plan uman. Sub forma mai blândă a ciclurilor ea era destul de frecvent prezentă: dezvoltarea și înflorirea pregătește decăderea. Cele mai multe teorii ale regresului se fundau tocmai pe această idee a divergenței dintre evoluția socială, în raport cu o serie de parametri obiectivi și progresul uman. Există doar o singură excepție la această orientare generală care dezvoltă ideea unei involuții totale. Henry Adams a încercat să aplice cea de a doua lege a termodinamicii la istorie. Rezultatul unei asemenea aplicări era teza creșterii entropiei procesului istoric, deci, involuția. Însuși Norbert Wiener considera că această lege este relevantă pentru societate, forțându-ne să acceptăm o anumită limită atunci când considerăm progresul (C.van Doren, 1967).

În filozofia creștină au existat unele tendințe net pesimiste. De exemplu, punctul de vedere protestant ortodox, denumit de către Kant „terorism moral”, care înspăimânta omenirea cu profeția creșterii corupției în lume, care va atinge punctul culminant cu apariția lui Anti-Crist.

În perioada actuală teza regresului este susținută în cadrul a două orientări distincte: unele filozofii de inspirație psihanalitică și în unele critici umaniste ale tehnologiei.

O asemenea viziune poate fi găsită în lucrarea *Eros și civilizație* a lui H. Marcuse. Istoria reprezintă înfruntarea a două principii opuse: principiul plăcerii care exprimă instinctul dragostei (erosul) și principiul realității. Progresul civilizației reprezintă subjugarea crescândă a Erosului de către Principiul realității. Schematic, evoluția societății, din această perspectivă, poate fi redată în următorul fel:

De la:	La:
Satisfacție imediată	Satisfacție amânată
Plăcere	Abținere de la plăcere
Bucurie	Muncă
Receptivitate	Productivitate
Absența represiunii	Securitate.

O asemenea trecere reprezintă, la scară universală, un eveniment traumatizant pentru om.

Din când în când mai apar lucrări care afirmă într-o manieră extrem de brutală viziunea pesimistă asupra istoriei conținută potențial în freudism. Pentru ilustrare voi folosi lucrarea lui N. O. Brown apărută în 1961, *Viața împotriva morții: Sensul psihanalitic al istoriei*. Teza fundamentală a lucrării este răspicat enunțată de către Brown: istoria umană este *istoria-unei-boli*, a nevrozei care provine din suprimarea dragostei (Erosului). Erosul suprimat reprezintă sursa energetică istoriei. „Psihanaliza poate furniza o teorie a progresului, dar doar considerând istoria ca o nevroză. Definind omul ca un animal nevrotic, psihanaliza nu numai că asumă caracterul faustic al omului, dar și explică de ce omul este astfel”. Și mai departe: „Disciplina părintească, condamnarea religioasă a plăcerii trupești și exaltarea filozofică a vieții raționale, toate l-au educat pe om docil, dar, secret, în inconștientul său, neconvins, și de aceea nevrotic. Omul rămâne neconvins pentru că în copilărie el a gustat din fructul copacului vieții și știe că este bun și nu uită niciodată asta” (C. van Doren, 1967).

Critica de pe poziții umaniste a tehnologiei reprezintă o altă perspectivă de pe care ideea de regres s-a conturat. Filozofi ca N. Berdiaev, Ortega y Gasset, Mumford au exprimat în diferite forme teama că tehnica dezumanizează, falsifică. Acum câteva decenii, cărți științifico-fantastice ca aceea a lui Orwell (1984) sau A. Huxley (*The Brave New World*) exprimau pentru marele public teama că lumea înalt tehnologizată va fi o lume complet dezumanizată, în care rațiunea tehnică își instaurează dominarea, adesea cu mijloace destul de violente, asupra omului, excluzând și suprimând sistematic orice sentiment uman. În noua lume a lui Huxley, de pildă, Shakespeare este cel mai subversiv autor, iar a te îndrăgosti de cineva reprezenta primejdia publică numărul 1.

Pentru ilustrarea acestui punct de vedere voi folosi două lucrări relativ recente. Prima este cea a lui R. Seidenberg, *Anatomia viitorului* (1961). Seidenberg descrie mersul istoriei ca o deplasare de la „organic”, fundat pe instinct, la „organizat” fundat pe inteligență. *Istoria* propriu-zisă reprezintă o fază intermediară între două stări stabile – *preistoria* în care organicul era caracteristic și *postistoria* în care „organizarea” este specifică, marcând triumful inteligenței. (Fig. 9).

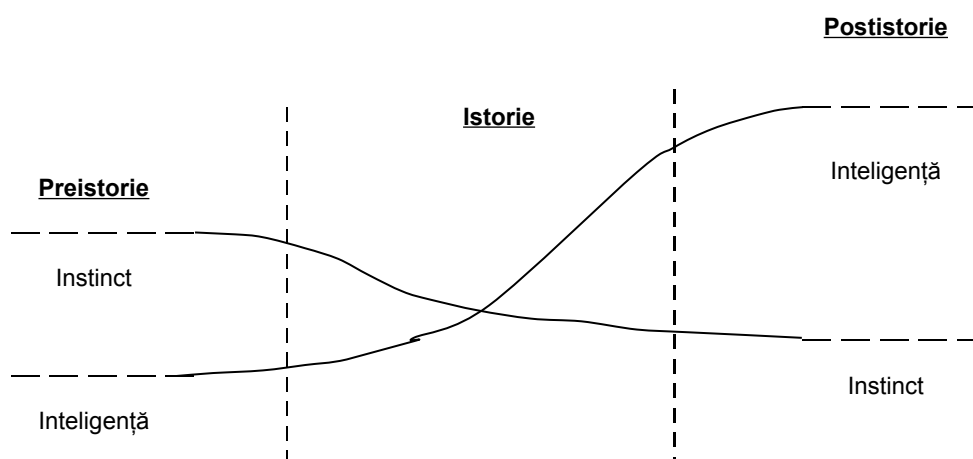

Fig. 9

Descrierea pe care Seidenberg o dă post-istoriei nu pare a face din aceasta o stare de invidiat: omenirea „va rămâne fixată într-o rutină fără de sfârșit, nu diferită de cea a furnicilor, albinelor sau a termitelor. Supraviețuirea acestora timp de vreo 60 de milioane de ani, în mod esențial neschimbată, testifică perfecțiunea adaptării lor, interne și externe, la condițiile de viață; omul poate, de asemenea, să se găsească încătușat într-o perpetuă ordine de răspunsuri perfect adaptate.” (H.A.Simon, 1970).

Jaques Ellul, la rândul său, subliniază potențele antiumane ale logicii tehnologiei. În societatea actuală, consideră el, tehnologia tinde să devină autonomă. În sine, ea nu este nici bună, dar nici rea. Devenită însă antonomă și dezvoltându-se în virtutea propriei sale logici, și, de asemenea, pentru că ea însăși nu este inteligentă și, cu siguranță, nu este interesată în binele uman, ea duce la o lume din ce în ce mai puțin umană. Probabilitatea ca tehnologia să ducă întreaga omenire la un *ersatz* de vârstă de aur în care oamenii vor fi nefericiți fără chiar a ști, este aproape sigură (J.Ellul, 1964).

Lucrarea de răsunet a lui H. Marcuse, *Omul unidimensional*, are și ea o puternică notă pesimistă, în care tehnologia joacă un rol important. Manipularea devine atât de eficientă încât omul pierde orice puțință de a lupta cu existentul, incapabil de a-și imagina alternative istorice. Societatea actuală capătă un fel de autonomie, reproducându-se pe ea însăși în forme din ce în ce mai perfecționiste, fără însă ca aceste perfecționate să atingă structura propriu-zisă.

Evoluție progresivă. Ideea că evoluția în timp are, totodată, și un caracter progresiv, că lumea de mâine va fi mai bună decât cea de azi nu reprezintă doar piesa centrală a unei teorii, ci și o atitudine morală și psihologică fundamentală a omului. Ea nu a fost însă chiar atât de răspândită, după cum s-ar putea crede. Concurentul său cel mai puternic a fost idealismul: societatea este produsul oamenilor; depinde de ei dacă ea este bună sau rea; o societate mai bună este posibilă, doar dacă ei cad de acord asupra modelului ei și doresc, totodată, să-l realizeze. După cum am văzut, pentru a exista o viziune progresivă asupra istoriei, era necesar să existe un factor determinant cu o evoluție în timp continuă care să asigure caracterul necesar al progresului întregii societăți. Cât timp un asemenea factor nu exista, însăși ideea de progres nu avea nici o bază. Nu este din acest punct de vedere de mirare că gândirea antică nu a putut elabora ideea de progres. Nimic în societatea antică nu părea a avea o dinamică în timp treptată și sigur ascendentă.

Ideea de progres a fost prezentă, într-o viziune însă mistică, și în filozofia creștină. Ea nu are nici o semnificație socială, ci doar una moral-religioasă. Istoria are în creștinism o structură specifică, parcurgând trei faze distincte. Prima fază este anterioară „căderii în păcat” și a izgonirii din rai. Este vârsta creștină de aur a omenirii. A doua fază este cea pământească: omenirea este sub semnul păcatului originar, sfâșiată de lupta celor două forțe contrare – divină și „necurată”. Este o fază a durerii, a păcatului. Ultima fază reprezintă revenirea omenirii în starea inițială, ne-pământească, după „judecat de apoi”. Istoria propriu-zisă este plasată în cea de a doua fază-pământească. Dificultatea cea mai mare pentru filozofia creștină a fost mereu de a răspunde la întrebarea: care este semnificația *istoriei* „pămâtenesc”? Există vreo logică a desfășurării ei? Filozofia creștină este plină de încercări de a găsi o soluție.

Prima încercare este *teoria celor patru monarhii*. Sursa ei este mitica profecie a lui Daniel. Într-o noapte, spune povestea biblică, împăratul Nabucodonosor a avut un

vis ciudat. Daniel dezleagă semnificația visului: Monstrul visat, cu cap de aur, bust de argint, solduri de bronz, picioare de fier și labe de pământ reprezintă succesiunea a patru mari monarhii, prima fiind Babilonul. Teoria reprezintă o combinație de schemă ciclică (fiecare monarhie are dezvoltarea și căderea sa) cu o schemă evolutivă. La sfârșitul acestei succesiuni s-ar ajunge în faza finală, marcată de cea de a doua venire a lui Cristos pe pământ. Pe baza acestei teorii s-au făcut tot felul de predicții în ceea ce privește „sfârșitul lumii”.

Milenarismul sabatic a avut o mare influență, fiind fundat pe cifra, cu puternice rezonanțe simbolice – 7. Episcopul Irineus din Lion, în secolul II e.n. împarte printre primii istoria în 7 milenii, ultimul fiind domnia lui Cristos pe pământ. Sf. Justin considera că al 7-lea mileniu va fi încă pe pământ, dar caracterizat prin completa încetarea a activității sexuale.

Foarte rare au fost atitudinile caracterizate prin ideea unui continuu meliorism moral, pe acest pământ (Sf. Ambrozie). Sfântul Augustin accentuează ideea că singura perfectibilitate de care se poate vorbi în istorie este cea a spiritului individual. Un progres moral de ansamblu al întregii lumi nu este caracteristic filozofiei creștine. Dar de ce este nevoie de această lungă perioadă de timp pentru a se ajunge la starea finală, înalt dezirabilă? Filozofia creștină nu găsește un răspuns satisfăcător. Sfântul Augustin sugera la un moment dat că există o anumită rațiune. Istoria va lua sfârșit în momentul în care și ultimul dintre sfinții bisericii universale își va atins dezvoltarea sa spirituală pe acest pământ. După sciziunea profundă ce s-ar fi petrecut prin alungarea din rai a diavolului și a adepților săi; rândurile îngerilor s-au micșorat substanțial. Istoria ar avea ca sens în această concepție completarea numărului predestinat de sfinți.

În secolul XVIII-lea și al XIX-lea filozofia franceză a elaborat amplu ideea de progres: Turgot, Condorcet, Saint Simon, August Comte. Acest lucru a fost posibil deoarece istoria însăși începuse să scoată în evidență o serie de componente înalt cumulative ale vieții sociale: cunoașterea și aplicațiile sale. Cunoașterea științifică are o dinamică cumulativă infinită. Regresul este imposibil tocmai datorită acestui caracter cumulativ al cunoașterii. În secolul al XVIII-lea poziția era strict raționalistă. Progresul înseamnă înflorirea graduală a capacităților raționale abstracte, în dauna naturii imaginative, pasionate. În secolul XIX natura afectivă a omului începe să fie reabilitată. Pentru Saint Simon, de exemplu, progresul nu mai are loc numai la nivelul capacităților raționale ale oamenilor, ci și la cel al capacităților afective. Progresul înseamnă totodată o continuă difuziune a dragostei, în cercuri tot mai largi, de la familie, la trib și apoi la națiune și, în fine, la umanitate.

În secolul XX-lea problematica progresului uman este reluată în gândirea occidentală pe două baze. Pe de o parte, în prelungirea ideii de evoluție din biologie (un grup de oameni de știință din domeniul biologiei, englezi și americani, printre care figura centrală este Julien Huxley și care se intitulează „neo-evoluționiști”) iar pe de altă parte un grup tot mai influent de filozofi creștini, sub inspirația directă a lui Theilard de Chardin.

Julien Huxley a creat o întreagă filozofie centrală pe ideea de evoluție. Atitudinea sa este structural optimistă. Trebuie să considerăm dinamica în ansamblul său a umanității și atunci vom avea o imagine cu totul diferită asupra dimensiunilor și a ritmurilor evoluției. Un asemenea optimism extras din raportarea prezentului la întreaga evoluție a omului și a luminii, în general, este tipic pentru toți acești filozofi ai evoluției, fie ei creștini sau atei. Deely sugerează următoarea scală a evoluției: Să

considerăm cei 4.700 milioane de ani ai planetei a fi o distanță de 100 de mile. Atunci, vom avea următoarea scară:

– Primele 50 de mile	– Nici o vietate nu locuiește pământul.
– După 88 de mile	– Apar cele mai simple nevertebrate (râma).
– După 93 de mile	– Începe invazia pământului din apă.
– La mila 98	– Apar primele mamifere.
– Ultimii 6 yarzi	– Omul.
– Ultima jumătate de pas	– Istoria scrisă a omului.

Dar care este perspectiva vieții umane pe pământ? Un alt calcul ne va da adevărata perspectivă asupra lucrurilor:

Scara timpului în interiorul căreia evoluția umană are loc poate fi estimată în felul următor:

– Vârsta Universului	– în jur de 14 bilioane ani.
– Vârsta galaxiilor	– 6,5 bilioane ani.
– Vârsta Soarelui	– 5 bilioane ani.
– Vârsta Pământului	– 4,7 bilioane ani.
– Vârsta continentelor (în stare răcită)	– 3,5 bilioane ani.
– Vârsta vieții pe Pământ	– 2-2,5 bilioane ani.
– Vârsta primelor fosile	– 600 milioane ani.
– Vârsta animalelor și plantelor terestre	– 405 milioane ani.
– Vârsta mamiferelor	– 63 milioane ani.
– Vârsta omului	– 1-2 milioane ani.
– Istoria umană înregistrată	– 5-6.000 ani.
– Menținerea condițiilor de mediu capabile a susține viața pe pământ	– încă 2,5 bilioane ani.
– Timpul până când Pământul va fi distrus de Soare	– alți 4,5 – 4,1 bilioane ani.
– Probabilitatea de viață a Soarelui	– încă 5 bilioane ani.

Într-o asemenea perspectivă, problemele noastre actuale capătă o nouă dimensiune. Ele sunt mici denivelări pe drumul lung al evoluției umane care ne stă în față. După cum se exprimă J. Huxley, omul este de-abia la începutul drumului său: „Picioarele se împotmolesc încă în mărul biologic, chiar dacă am reușit să ridicăm capetele în aerul conștiinței” (D.Hurezeanu, 1976). Este necesar ca întreaga noastră gândire să fie pusă în termenii evoluției. Ochii noștri, trebuie ațintiți spre viitor, iar nu spre trecut. Întreaga noastră morală trebuie constituită pe baza ideii de evoluție: orice permite sau promovează evoluția este drept; orice restrânge sau împiedică evoluția este rău.

Apelul la a considera perspectiva mai lungă a evoluției este impresionant și convingător. Cadrul de referință este însă prea vag pentru a opera efectivă. Optimismul

de lungă durată nu poate să nu ajute la soluționarea problemelor urgente pe care prezentul și viitorul imediat ni le pune.

Interesant este faptul că mulți filozofi creștini se orientează la ora actuală, de asemenea, spre o viziune evoluționistă. Mult timp, teologia creștină a ridiculizat și condamnat punctul de vedere evoluționist. După părerea lui J. N. Deely, această atitudine a reprezentat sursa principală a decăderii creștinismului de până acum. El a căutat să considere „soluțiile ultime” ca norme practice, criterii infailibile pentru a evalua și a rezolva problemele relațiilor interpersonale, ale schimbărilor sociale și a conflictelor culturale. Iar Raymond Nogar consideră că teologia creștină a neglijat în prea mare măsură temporalitatea, dimensiunea istorică spațio-temporală a realității.

Influența cea mai mare a avut-o Theilard de Chardin. În acest context voi cita doar un raționament al său, extrem de clar pentru întreaga orientare de tip evoluționist caracteristică gândirii sale și a multor alți filozofi creștini influențați de el. Criza modernă a religiozității provine din conflictul dintre credința în „sus” și credința în „înainte”. Noile forțe, care acționează tot mai intens, ale trans-hominizării dau o orientare către înainte (OX în diagrama lui de Chardin). Ele reprezintă credința în primatul ultra-umanului pe pământ și sunt manifeste în impulsul marxist către viitor. Pe de altă parte, în sufletul fiecăruia există credința tradițională creștină în transcendent (OY), care, disprețuind mișcarea pământească, orientează atenția spre înălțimea rugii religioase (Fig. 10).

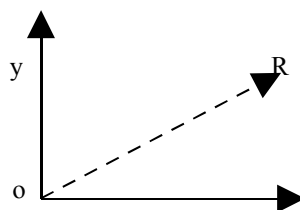

Fig. 10

Soluția la această dificilă problemă este însă rezultanta celor două direcții. *Înaltul* supranatural creștin trebuie încorporat în umanul *Înainte*. Cristos nu trebuie conceput doar ca un *Salvator*, ci și ca un *Motor*, nu numai al oamenilor izolați, dar și al antropogenezei ca în întreg. În acest sens, consideră Theilard de Chardin, ateismul marxist este îndreptățit să „respingă un Dumnezeu „extrinsec”, un *deus ex machina*, a cărui existență poate doar submina demnitatea Universului și să pălească realizările umane, un „pseudo-Dumnezeu”, pe care nimeni nu-l mai vrea în zilele noastre, și cel mai puțin decât toți creștinii înșiși”.

Întreaga religie începe să fie reformulată în termeni evoluționiști. Un caz semnificativ este interpretarea „păcatului originar” dată de André-Marie Dubarle. Raiul din care omul a fost alungat reprezintă, după părerea sa, imaginea vieții micului țăran palestinian care vede în casa sa și în fructele pământului său semnul favoarei divine. În parte, doctrina creștină a păcatului originar se referă la tensiunile, la dezordinile, erorile implicate în procesul de evoluție al umanității. Acestea sunt, într-un anumit fel, un cost inevitabil al evoluției.

Perspectivile evoluției umane: infinită sau limitată?

Reflexia asupra sensului istoriei a fost stimulată mai mult de întrebările legate de perspectivele viitoare ale omenirii, decât de cele referitoare la evoluția sa de până în prezent. O anumită imagine despre istoria de până acum ne-o putem face relativ ușor. Ce ipoteze putem însă face asupra istoriei viitoare?

O primă problemă ridicată este referitoare la *limitele* intrinseci ale evoluției. Van Doren distinge, din acest punct de vedere, trei tipuri de poziții: progresul este *infini* și *nelimitat*, *infini*, *dar limitat* și progresul se „*plafonează*” într-o stare finală.

Prima poziție susținând un progres indefinit era caracteristică, în mod special, filozofiei optimiste a secolului XVIII. Condorcet a exprimat-o în modul cel mai clar. În *Introducerea* la lucrarea sa *Schiță asupra progresului omenesc* el declară în mod expres „natura nu are nici o limită în ceea ce privește perfecționarea facultăților omenești; că perfectibilitatea omului este cu adevărat indefinită; și că progresul acestei perfectibilități de acum, independent de orice putere care ar dori să o oprească, nu are nici o altă limită decât durata globului pe care natura ne-a plasat.” Leibnitz aducea un argument teoretic pentru caracterul indefinit al progresului uman. El îl deducea din divizibilitatea infinită a continuumului: „există mereu părți care pot să fie încă dezvoltate, să crească în mărime și valoare, și într-un cuvânt, să evolueze către o stare mai perfectă. Și de aceea nici odată nu va putea fi atinsă limita progresului.” (*Asupra originii ultime a lucrurilor*). Deși centrate pe o perspectivă mai apropiată, și teoriile creșterii economice și ale dezvoltării tehnologice tind să opteze și ele pentru un progres indefinit. Nici o limită de principiu nu este întrevăzută în acest mers progresiv, științific, economic și tehnologic al omenirii.

Destul de frecvent, ideea unui progres indefinit în condițiile sociale de viață ale oamenilor, este însoțită și de afirmarea unui progres indefinit în *natura umană* însăși. Condorcet, pornind de la evidența perfecționării continue a tuturor speciilor, aprecia ca indiscutabilă ideea unui progres indefinit și în natura umană: facultățile fizice, intelectuale și morale ale omului nu vor rămâne aceleași, ci vor progresa ele însele. Mai ales instaurarea unui nou tip de organizare socială va crea condițiile favorabile pentru o și mai intensă dezvoltare a omului. Astfel, Fourier considera că falansterile vor crea condițiile unei creșteri imense ale talentelor umane: vor exista 37 de milioane poeți egali cu Homer, un număr egal de Newton-i și Molière-i. Și literatura de inspirație marxistă a dezvoltat această temă. Iată cum vedea Trotzki această evoluție: omul își va stăpâni propriile sale sentimente, își va ridica instinctele la înălțimile conștiinței, va deveni, într-un cuvânt, un supra-om; „omul va deveni neînchipt mai puternic, mai înțelept și mai subtil; trupul său va fi mai armonios, mișcările sale mai ritmice, vocea sa mai muzicală. Formele de viață vor deveni foarte dinamice. Tipul uman mediu se va ridica la înălțimea unui Aristotel, a unui Goethe sau Marx. Iar deasupra acestor vârfuluri, noi vârfuluri se vor ridica.” (*Literatură și revoluție*) (C. van Doren, 1967).

Neo-evoluționiștii contemporani, ca J. Huxley și Th. De Chardin optează în mod programatic pentru aceeași viziune a unui progres nelimitat al omenirii.

Există însă și un alt punct de vedere care încep să se contureze și care au ca obiectiv realizarea unor specificații în legătură cu perspectivele progresului. Ideea unei evoluții indefinite este destul de abstractă. Ea trebuie să fie specificată. La limita opusă se plasează teorii care subliniază caracterul finit al progresului uman, terminarea sa într-o fază ultimă. Poate cel mai clar exprimată această idee în filozofiile creștine:

omenirea în evoluția sa pământească va ajunge la un punct terminus. Judecata de apoi deschide o cu totul altă fază în care nici timpul și nici perfecționarea indefinită nu mai au sens pentru că armonia divină cea mai perfectă, a-temporală, deci, va fi stabilită. Hegel, de asemenea, postula o foarte controversată fază finală a devenirii spiritului universal. Unii comentatori nemarxiști ai lui Marx au interpretat comunismul ca un stadiu final, ultim al progresului uman. Argumentul invocat de regulă se referă la o afirmație a lui Marx referitoare la faptul că lupta de clasă este motorul progresului social. Și, continuă comentatorii, cum în comunism nu vor mai exista clase și, deci, nici luptă de clasă, nu va mai exista nici progres. Deși această interpretare este destul de curentă printre criticii marxismului, ea este complet nefondată. Întreaga teorie a lui Marx pornește de la un palier mai fundamental al organizării sociale: necesitățile umane și capacitățile sociale de satisfacere a lor. Lupta de clasă reprezintă o caracteristică a unor formațiuni sociale, în cadrul cărora ea reprezintă forța motrice a transformării sociale. În teoria lui Marx se pot găsi o mulțime de locuri în care progresul este legat de un factor mai general – forțele de producție. Marx pune însă în teoria sa asupra comunismului o serie de probleme de natură a evidenția unele particularități ale progresului social în societatea comunistă. În nici un caz nu consider că este adecvat a-l considera pe Marx în categoria celor care optează pentru o stare finală în evoluția umană.

O a treia categorie de teorii, deși acceptă caracterul infinit al progresului uman, consideră, totodată, că o serie de limite trebuie să fie luate în considerație. Este, de exemplu, cazurile foarte diferite ale lui August Comte sau Jaques Maritain, dar tot mai mult și a unor gânditori actuali.

Există o serie de limite de principiu în evoluția multor sisteme, inclusiv a celui social. De pildă, vârsta omului, viteza luminii, diferitele capacități fizice și psihice umane, cunoașterea însăși a unui domeniu sau altul, necesitățile umane. Creșterea în condițiile existenței unei limite poate fi modelată nu de o curbă exponențială, ci mai degrabă de una în formă de „S”. Modelul unei asemenea creșteri are câteva caracteristici distinctive. Dacă primele faze prezintă un ritm relativ lent de evoluție, faza intermediară este caracterizată printr-o creștere extrem de rapidă. În această fază se crează impresia unei creșteri de tip exponențial. În limitele acestei faze, chiar este posibil ca aceasta să fie aproximată printr-o curbă exponențială. După ce se atinge însă un anumit punct, creșterea scade rapid în ritm, plafonându-se. Este foarte posibil ca ea să nu înceteze niciodată, însă ritmul este foarte lent, existând, foarte aproape, o limită de principiu care nu poate fi depășită. (Fig. 11)

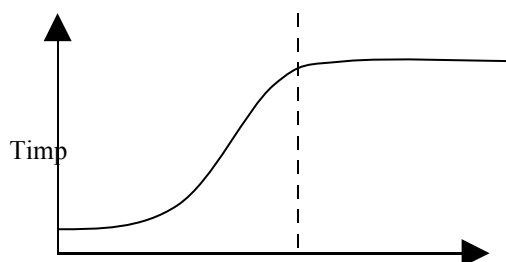

Fig.11

Să luăm drept exemplu cunoașterea umană. Engels și Lenin sugerau că ea

trebuie gândită ca un proces *infinit*, în care, deși, ne apropiem mereu de „adevărul absolut” nu-l putem atinge nici odată. Aproximarea aceasta este însă *asimptotică* în sensul că la un moment dat ritmul creșterii cunoștințelor noastre începe să scadă rapid. Același lucru se poate întâmpla și cu vârsta omului. În ultimul secol a avut loc o creștere extrem de rapidă a vârstei medii dar se pare că ne vom apropia în curând de o limită absolută, care nu poate fi depășită.

Acesta este cazul și al unui alt parametru fundamental al progresului societății umane: forțele de producție. Societatea de până acum a fost dominată de un raport negativ între necesitățile sale și capacitățile productive. Ea s-a desfășurat sub semnul „rarității” bunurilor necesare, al „sărăciei”. Prin dezvoltarea forțelor de producție, acest raport tinde spre echilibru. Marx concepea un moment în care forțele de producție vor deveni atât de dezvoltate încât, în general, ele vor furniza întreaga cantitate de bunuri necesare. Decalajul dintre necesități și posibilități va fi lichidat. În aceste condiții, societatea comunistă va fi pe deplin maturizată. Formele de organizare socială caracteristice „rarității”, „sărăciei”, vor trebui să fie modificate, lăsând locul altora specifice noii situații. Comunismul este, în concepția lui Marx o societate a *abundenței*. Nu înseamnă însă că nu va mai avea loc nici o schimbare în forțele de producție. Probabil că mereu vor apărea probleme noi de soluționat, perfecționări posibile ale tehnologiei. Ritmul lor va fi însă probabil mai scăzut și, în orice caz, ele nu vor mai fi însoțite de schimbări sociale similare cu cele din faza actuală.

Se poate considera că în condițiile „plafonării” forțele de producție, progresul va înceta? Deși poate că o asemenea întrebare poate pare excesiv de simplificatoare, cred că este bine să ne-o punem și să analizăm răspunsurile posibile. Au fost unii gânditori care, mai mult implicit decât explicit, au considerat posibilitatea unei creșteri tehnologice și economice în ritmurile proprii ultimelor decenii. Nu în mod explicit, pentru că o asemenea teză ar deveni absurdă dacă ne-am gândi la o perspectivă mai îndelungată. Într-un ritm de 10-11%, ca cel al economiei noastre, producția se dublează la fiecare 7-8 ani. În următorii 70-80 de ani, dacă ritmurile s-ar menține, producția noastră s-ar dubla de 10 ori, ceea ce este absolut imposibil de imaginat sub aspectul sensului ei. Lucrarea lui Toffler, *Șocul viitorului* propune în subtext o asemenea imagine a viitorului în care ritmurile specifice ultimelor decenii sunt extrapolate indefinit în viitor. De aici și concluziile groțeste la care se ajunge: totul va fi mai mult și mai repede, până când ritmurile vieții vor deveni atât de intense încât însăși capacitățile noastre biologice și psihologice vor fi amenințate.

Nici un proces nu poate fi, în mod rațional, conceput ca desfășurându-se conform unei curbe exponențiale. Gânditorii de până acum nu și-au pus încă prea mult problema limitelor interioare ale unor asemenea creșteri. Rațiunea unei asemenea omisiuni este lesne de înțeles. Societatea umană se află încă destul de departe de asemenea limite. Perspectiva sa imediată era încă creșterea rapidă.

Ce se putea întâmpla însă atunci când dezvoltarea economică începe să se apropie de limita sa firească? În reflexiile lui Marx asupra societății comuniste există câteva sugestii deosebit de profunde.

De regulă teoriile progresului au fost legate de ideea implicită a existenței unui singur criteriu al progresului pe întreaga durată a istoriei umane. Dacă cădem de acord că „forțele de producție” reprezintă factorul dinamic de dezvoltare a căruia depinde organizarea întregii societăți, atunci plafonarea dezvoltării sale va trebui să ducă în mod necesar la un tip de organizare socială stabilă. Comunismul, ca societate

fundată pe abundență, este o organizare socială, în care nu se vor mai petrece modificări de structură. În acest sens, el ar putea fi considerat ca un stadiu final al dezvoltării omenirii. Se poate însă renunța la *presupoziția unicității* criteriului progresului social. Pe o anumită perioadă a evoluției societății, forțele de producție au fost elementul fundamental de dinamică a căruia depindea dinamica de ansamblu a întregii societăți. După ce însă aceasta a ajuns la o anumită limită intrinsecă a dezvoltării sale, *alte criterii* pot trece pe primul plan. În acest sens, chiar dacă considerăm comunismul ca o societate *stabilă* din punct de vedere economic, vom putea imagina alte sfere ale vieții sociale în care creșterea este posibilă în continuare: dezvoltarea cunoașterii, dacă nu în toate domeniile (unele s-ar putea deja să fie „saturate” până atunci), cel puțin în unele dintre ele, dezvoltarea personalității umane, dezvoltarea artelor, popularea Universului etc. O asemenea schimbare de perspectivă este sugerată de teoria lui Daniel Bell a dinamicii diferențiate a sectoarelor economice: după saturarea dezvoltării sectorului primar, sectorul secundar se dezvoltă rapid (lui îi corespunde o societate de tip industrial), ca apoi, după ce și el ajunge la un nivel înalt, în care o limită este atinsă, începe să se dezvolte rapid sectorul terțiar (servicii: asistență sanitară, învățământ, cultură, știință, timp liber) (D.Bell, 1973). Această dinamică diferențiată, susținută de Bell cu argumente empirice de ordin social-economic, este în mare cea prevăzută de Marx în legătură cu punctul istoric în care abundența este atinsă.

Dacă acceptăm ideea schimbării factorilor dinamici ai evoluției sociale (și cu aceasta a criteriilor progresului uman) atunci vom putea să gândim mai diferențiat raportul dintre stabilitate și creștere în perspectiva viitorului. Dacă din anumite puncte de vedere, societatea umană va adopta o serie de forme relativ stabile, pe lungi perioade de timp, pe alte dimensiuni, dinamica ascendentă va putea să continue. În orice caz, nu trebuie să acceptăm necritic *presupoziția* destul de larg răspândită că schimbarea rapidă și continuă reprezintă singura valoare pozitivă. Nu văd de ce nu am accepta o societate a viitorului relativ stabilă, înalt satisfăcătoare, în care tehnologia, știința, arta au ajuns la niveluri înalte dincolo de care creșterea devine mai puțin rapidă, determinând modificări mai lente în organizarea socială. O asemenea societate ar putea fi descrisă ca un sistem care a depășit faza de creștere a copilăriei și adolescenței (pentru a recurge la o imagine de origine biologică) și care, în formele sale mature, își continuă viața dinamică, soluționând activ diferitele probleme care pot apărea continuu, dar care nu afectează echilibrul relativ stabil, formele cristalizate care sunt într-o măsură mai mică puse în discuție de procesele rapide de creștere. O asemenea imagine a stabilității s-ar putea dovedi a fi chiar înalt dezirabilă, contrar multor prejudecăți actuale care manifestă multă „îngrijorare” în fața posibilității opririi sau încetinerii semnificative a proceselor de „creștere” și, deci, de evoluție.

Dispute actuale privind perspectivele omenirii

Caracteristic ultimelor decenii este o orientare mai pozitivă, mai empirică și, totodată, mai specifică în legătură cu viitorul. Rar mai găsim reflexii despre „cum va fi, în general, viitorul”. Cunoștințele din ce în ce mai ample în legătură cu procesele actuale și cu dinamica lor deschid perspective mai eficace de a elabora previziuni în

legătură cu desfășurarea evenimentelor într-un viitor relativ specificat. S-au înmulțit foarte mult disputele privind evoluția societății umane în următoarele decenii. În plus, există un sentiment tot mai larg răspândit că sfârșitul acestui secol și primele decenii ale secolului viitor vor aduce modificări substanțiale în organizarea societății umane. Noi probleme vor fi ridicate, noi soluții vor fi experimentate. Diversitatea aspectelor legate de perspectiva societății umane în următoarele decenii este atât de mare, încât ar fi imposibil nu numai a o trece în revistă, dar chiar și de a o rezuma. În încheierea acestei lucrări voi încerca să punctez doar câteva dimensiuni ale dezbaterilor actuale care îmi par a fi mai semnificative pentru o discuție generală legată de sensul istoriei.

În ultimii ani s-a produs o rapidă schimbare a punctelor de vedere. Anii '60 au fost dominați de ceea ce aș numi un soi de „optimism tehnologic”. Această orientare a fost specifică, în mod special, gândirii occidentale nemarxiste. Ea se funda pe o anumită experiență istorică reală. În ciuda tuturor dificultăților țările capitaliste occidentale au reușit în perioada postbelică să treacă printr-un proces rapid de dezvoltare economică. În primul rând, această creștere economică a fost datorată dezvoltării științei și tehnologiei. O anumită optică a început să se cristalizeze, caracterizată, schematic, prin următoarele teze:

- Dezvoltarea științei și tehnologiei va continua într-un ritm rapid și în viitorul previzibil.

- O creștere economică substanțială este, de asemenea, predictibilă în următoarele decenii, ca rezultat, în mare parte, a dezvoltării științei și tehnologiei.

- Creșterea economică combinată cu dezvoltarea științei și tehnologiei modifică treptat, pozitiv întreaga viață socială. Nivelul de trai al întregii comunități va crește. Odată cu aceasta, marile probleme sociale pe care societatea capitalistă le-a avut de înfruntat încă de la începuturile sale vor fi treptat soluționate. Diferențele sociale, datorită abundenței economice, vor fi apreciabil diminuate, sau în orice caz mult mai ușor suportate. Întreaga față a societății se modifică, consecințele negative, urâte ale industrializării din primele sale faze fiind eliminate de noua revoluție științifică și tehnică actuală.

Este perioada când, de exemplu, S.U.A. declarase cu mult optimism, războiul săraciei. Lupta de clasă, problemă cronică a societății capitaliste clasice, părea a se domoli, dezvoltarea economică oferind un *modus vivendi* general acceptabil. Toate sferele vieții sociale, începând cu munca, și sfârșind cu timpul liber, vor cunoaște o dezvoltare rapidă.

O perspectivă similară asupra viitorului s-a conturat spre sfârșitul anilor '60 și în gândirea marxistă. Fără a trece câtuși de puțin cu vederea diferențelor fundamentale dintre punctul de vedere susținut de marxiștii acestei perioade și gânditorii nemarxiști, și care în principal rezidă în divergența de păreri în legătură cu soarta sistemului capitalist și a celui socialist, nu putem să nu remarcăm și încrederea comună în dezvoltarea continuă și în viitor a tehnologiei și pe baza ei, a economiei cu toate consecințele pozitive sociale ale acestui proces.

Este de pildă, viziunea generală care se degajează din lucrarea lui Rodovan Richta. *Civilizația la răscruce*. Lucrarea lui Richta s-a bucurat de o mare influență în rândurile gânditorilor marxiști nu numai datorită valorii sale intrinseci, ci și pentru că exprima într-o manieră sistematică, explicită, pe larg argumentată, o viziune care tindea să se cristalizeze mai general din experiența pe care toți gânditorii marxiști o aveau în legătură cu evoluția societății contemporane.

„Optimismul tehnologic” despre care vorbim aici nu trebuie înțeles, deci, ca o teorie încheată, ci mai mult ca o „stare de spirit” mai difuză, caracterizată prin anumite dimensiuni și care putea fi comună, dincolo de diferențele fundamentale în alte privințe, unor orientări extrem de diferite.

Pe lângă caracteristicile enumerate mai sus, și care erau în mod explicit asumate, mai există o caracteristică, consecință a acestora, prezentă și ea, dar fără a fi exprimată în mod clar: Dacă tehnologia și, pe baza ei, întreaga activitate economică se dezvoltă datorită unor forțe care acționează obiectiv, oarecum implacabil, și datorită faptului că schimbările economice sunt determinate în raport cu întreaga organizare socială, decurge de aici o anumită *atitudine socială pasivă*. Dezvoltarea economică este inevitabilă, indiferent de ce vor sau nu oamenii. E drept că nimeni nu poate avea nimic împotriva ei. Dezvoltarea economică la rândul său are consecințe pozitive structurale asupra societății. Modificările sociale care vor avea loc în perspectiva viitorului previzibil vor fi, pe de o parte *necesare*, iar pe de alta, *pozitive*. Într-un anumit fel, ele vor fi *consecința* dezvoltării economice. Nu este nevoie de inițiativă a mediului social, a factorilor sociali, politici sau ideologici. Aceștia nu au decât să transmită, prin mijloacele lor proprii, determinarea venită din partea sferei tehnonomice. Deși pozitivă, această schimbare are o anumită tentă *fatalistă*. Desigur că interpretările ideologice au fost absolut diferite. Ideologia burgheză derivă din această perspectivă ideea eficienței sistemului capitalist, a dezvoltării societății în cadrele acesteia, cel mult amendată de o posibilă *convergență* a capitalismului și socialismului. Viitorul nu mai părea a fi grevat de amenințări apăsătoare, de schimbări sociale revoluționare. Ideologia comunistă deriva cu totul alte concluzii. Revoluția științifică și tehnică va forța tot mai mult formele depășite ale organizării capitaliste, determinând schimbarea lor cu forme de organizare de tip socialist, singurele capabile să asigure progresele rapide și eficiente ale societății în condițiile revoluției științifice și tehnice. Evident că o asemenea concluzie este justă, în esența sa. Dar un anumit „aer” de transformare automată, inevitabilă era implicat. Chiar și o serie de fenomene negative care au apărut în construcția societății socialiste, într-o țară sau alta, erau considerate în aceeași perspectivă tehnologică. Richta, de exemplu, mereu subliniază că multe dintre fenomenele negative pe care de regulă comuniștii le subsumau categoriei desemnate prin termeni ca „erori”, „greșeli”, „stângisme” etc. sunt în fapt consecințele *inevitabile* ale fazei inițiale ale industrializării, prin care societățile socialiste au trebuit să treacă. Ele vor fi treptat depășite prin intrarea societăților socialiste într-o nouă fază a dezvoltării economice și tehnologice – revoluția științifică și tehnică. Probabil că o asemenea viziune strict deterministă oferea multor marxiști o stare confortabilă. Ceea ce a fost negativ în istoria societăților socialiste a fost într-un fel inevitabil, o consecință a industrializării, fiind treptat remediat, oarecum automat, datorită dezvoltării economice ulterioare.

Mai existau și alte caracteristici ale acestei viziuni generale. În primul rând, caracterul fundamental progresist (în sensul de pozitiv uman) al dezvoltării tehnice și economice. În al doilea rând, atingerea într-un viitor apropiat a stării de „abundență”, adică a echilibrării dintre necesitățile societății umane și capacitățile sale productive. În fine, ideea că toate țările lumii vor ajunge rapid (destul de rapid, în orice caz) la o asemenea stare de dezvoltare înaltă tehnică și economică. Țările sărace vor reuși, fără probleme prea mari, că într-un timp rezonabil, să ajungă din urmă țările avansate. De aceea, într-un fel sau altul, țările capitaliste dezvoltate erau considerate a fi „prototipul”

dezvoltării tuturor celorlalte țări, din punct de vedere tehnologic și economic, dacă nu chiar și din punct de vedere politic, ideologic și cultural.

Că o asemenea viziune este optimistă nu mai încapă nici o îndoială. Singurele limite ale acestui proces rapid evolutiv îl constituie *limitele intrinseci* ale sale: atingerea nivelurilor necesare. De exemplu, limita dezvoltării industriale o constituie realizarea abundenței. Schema lui Daniel Bell a dezvoltării succesive a celor trei mari sectoare economice (primar, secundar și terțiar) pe baza *saturării* dezvoltării în sectoarele precedente este într-un fel și ea caracteristică acestei orientări. Procesul de dezvoltare este inevitabil și linear. Sectorul terțiar se va dezvolta în mod rapid, *doar* și *ca urmare*, a dezvoltării până la atingerea punctului de saturație a sectoarelor primar și secundar.

Încă din anii '60 dar în special în anii '70 au început să se acumuleze a mulțime de critici la adresa „optimismului tehnologic”. Două tipuri de critici au fost aduse unei asemenea viziuni asupra viitorului: în primul rând, o critică care a început să se acumuleze de mai mult timp privitoare la consecințele sociale și umane automat pozitive ale progresului tehnologic. În al doilea rând, mai recent, rezerve în legătură cu fezabilitatea promisiunilor de abundență rapidă. Literatura acumulată este imensă. Aici voi încerca doar să punctez câteva dintre caracteristicile mai importante ale acestor schimbări de atitudine, exemplificându-le doar atunci când este absolut nevoie.

Primul gen de rezerve ar putea fi inclus sub denumirea generală de „*nou umanism*” sau *critica umanistă a abundenței*. Pe larg această critică cititorul o poate găsi expusă în altă parte (C.Zamfir, 1979). Caracteristica cea mai importantă a noului umanism este respingerea ideii, curente până acum, că abundența, dezvoltarea tehnologică și economică, aduce prin ea însăși soluționarea numeroaselor probleme sociale și umane.

Cele mai ascutite critici la adresa asocierii directe a dezvoltării tehnologice și economice cu satisfacerea necesităților umane (cu progresul uman, deci) sunt prilejuite însă de performanțele actuale ale societăților occidentale dezvoltate. În momentul actual, industrializarea capitalistă a ajuns în multe țări la niveluri foarte înalte de dezvoltare. Este posibil a se testa empiric eficiența sa umană. Simptomatic este însă faptul că în ultimii 10-15 ani s-au conturat critici umaniste din ce în ce mai ascutite la adresa performanțelor umane ale societății capitaliste înalte dezvoltate. Mai multe direcții sunt evidente în aceste critici.

– Dezvoltarea economică nu a reușit, așa cum se spera, să elimine complet sărăcia. Există în sânul societăților celor mai bogate un nucleu de sărăcie absolută, care nu a cedat nici unui efort de a fi redus. Acțiunile intense, de pildă, în S.U.A., sub denumirea de „război împotriva sărăciei”, după cum remarcă diferiți observatori, au eșuat complet. 10-12% dintre americani sunt în mod cronic săraci, sub standardele absolute ale unei vieți decente.

– Problemele sociale grave ale societății contemporane – șomaj, în special, în rândurile tineretului, consum de droguri, criminalitate – nu par deloc a fi afectate pozitiv de dezvoltarea economică, ci din contră, ele tind să se agraveze. Încă acum 15-20 de ani exista ideea că este suficient să introduci tehnologie și resurse economice pentru a soluționa orice problemă socială. Această credință nu mai este împărtășită de nimeni la ora actuală.

– Până în 1968 sistemul social-politic din țările capitaliste dezvoltate părea a

evolua treptat spre eliminarea tensiunilor și a contradicțiilor grave caracteristice capitalismului din primele sale faze. Mișcările tineretului din '68, cu violența lor uimitoare, au indicat faptul că liniștea era doar superficială. Criticile generate în acești ani sunt extrem de serioase. Ele afectează nu lipsa de performanțe economice, ci structurile sociale profunde. Este interesant de notat că ideologia mișcărilor studențești din această perioadă a avut o orientare net socialistă. Este reprezentativă pentru noile orientări ideologice teza lui Marcuse asupra caracterului unidimensional al societății occidentale contemporane. Societatea actuală occidentală nu este „deschisă”, așa cum se pretinde, ci „închisă”. Datorită dezvoltării fără precedent a tehnicilor de manipulare, datorită resurselor economice uriașe de care dispune, ea este capabilă să se automențină, în ciuda performanțelor sale reale modeste, anulând protestul și excluzând alternativele istorice. Și este simptomatic că această teză a lui Marcuse s-a bucurat de o largă răspândire. După evenimentele din 1968, nimeni nu mai poate afirma cu certitudine că explozii atât de violente nu se mai pot întâmpla.

– Alienarea în toate planurile – muncă, politică, viață personală – nu pare nici ea a ceda sub impulsurile bunăstării. După cum remarcă Alvin Gouldner, în societatea actuală occidentală are loc un proces de extindere a alienării de la grupurile și clasele sociale dezavantajate, la grupurile sociale care sunt avantajate de către sistem. Păturile mijlocii resimt tot mai intens pierderea sensului, se îndepărtează afectiv și valoric de sistemul existent.

Pentru a ilustra procesul treptat de orientare a criticilor actuale spre substanța sistemului capitalist este relevantă analiza întreprinsă de Daniel Bell. Autorul american consideră că societatea contemporană occidentală este fondată pe „principiul economizării”. Acest principiu este în fapt un alt mod de a vorbi despre organizarea de tip capitalist. În condițiile societății de tip post-industrial care se prefigurează tot mai mult, acest principiu devine din ce în ce mai puțin adecvat, apărând necesitatea înlocuirii sale cu un alt principiu de organizare – „principiul socializării”, care, în linii generale, se apropie substanțial de modelul socialist. Interesant sunt criticile aduse principiului economizării. Ele evocă în mod clar criticile formulate încă acum mai bine de 100 de ani de K. Marx. Trei sunt aceste critici: 1) O contabilitate socială unilaterală: costurile sociale ale producției – poluarea mediului, urăirea orașelor, alienarea oamenilor, criminalitatea – nu sunt luate în calculul eficienței. 2) Un dezechilibru al consumului: accentul cade pe bunurile economice profitabile, în detrimentul bunurilor non-economice, care nu aduc profit economic – aer curat, ambianță estetică, artă, liniște sufletească. 3) Un dezechilibru profund între consumul privat și cel colectiv. Consumul privat este stimulat, în timp ce consumul colectiv este în mare măsură ignorat, ca nefiind aducător de profit.

K. Marx pusese în evidență distorsiunile profunde în plan uman ale producției organizate capitalist într-un mod fundamental, reluat adesea de criticii actuali ai capitalismului. Interesant în demonstrația marxistă este faptul că însăși structura producției este modificată într-o orientare neumană, fapt care anulează în mare măsură efectele potențial pozitive pentru om ale dezvoltării economice. Următoarele consecințe structurale avea în vedere Marx: 1) Creerea de *false necesități*. În loc ca producția să se subordoneze necesităților umane reale, să ofere baza dezvoltării personalității umane, ea subordonează consumul propriilor sale rațiuni de realizare a profitului, dezvoltând tehnici eficiente de stimulare a unor pseudo-necesități. Marx sugerează chiar ideea de necesități „vicioase”. 2) Oferă condiții abundente de

satisfacere a unor necesități umane, lăsând neacoperite ale necesități care nu sunt mai puțin importante pentru om, dar care nu aduc profit. Prin aceasta se produce o distorsiune profundă antropologică. Nevoile de bunuri economice sunt supralicite, în schimb alte nevoi umane rămân nedevelopate datorită lipsei de condiții: nevoia de participare socială, nevoia de muncă cu sens, interesantă, nevoia de alți oameni etc. 3) Ca rezultat al acestor distorsiuni tinde să apară o distorsiune în însăși ierarhizarea necesităților umane. Omul însuși tinde să considere ca fiind mai importante necesitățile care în fapt sunt importante pentru finalitățile economiei capitaliste și consideră a fi mai puțin importante necesități esențiale în fapt pentru el, dar care nu sunt interesante pentru sistemul profitului.

Pe baza acestor critici este evident un aspect al performanțelor sistemului industrial capitalist. El poate oferi condiții din ce în ce mai bune de realizare a omului, dar nu a omului „autentic”, ci a unui om „înstrăinat”, modelat el însuși de logica sistemului capitalist. Se poate deci presupune că există *un punct* în dezvoltarea sistemului capitalist, dincolo de care eficiența sa socială și umană este tot mai puțin corelată cu eficiența sa economică propriu-zisă. Dincolo de acest punct, devine tot mai important cu cât se produce, ci cum și ce se produce; și, de asemenea, cum este organizată social producția cât și celelalte sfere ale vieții sociale.

Poate însă cea mai tulburătoare obiecție adusă mentalității de până nu demult o reprezintă lipsa completă de evidență a relației pozitive dintre evoluția socială și satisfacția umană. Studiile de antropologie culturală, tind totuși să scoată în evidență faptul că în nici un caz nu se poate spune că evoluția istorică a omenirii a dus la ridicarea semnificativă a gradului de „fericire” al oamenilor, al calității vieții lor. Iată ce spune în această privință cunoscutul antropolog cultural american Leslie White: „Viața omului primitiv era grea, monotona și posomorâtă în anumite privințe. Dar în altele, ea era comparativ ușoară, cu mult timp liber pentru dezvoltare personală și pentru plăcerea oferită de artă. Bogate mitologii îi hrăneau mintea și îi oferea distracție. Și viața artistică a multor culturi primitive – muzică, dramă, dans, costume, ritualuri, sărbători – era în mod excepțional bogată, plină de culoare și satisfăcătoare emoțional.” Dar nu numai efectele pozitive ale timpului liber, relativ abundent și a culturii timpului liber cu posibilitățile sale de dezvoltare personală fac viața multor societăți de învidiat pentru omul modern. S-ar putea adăuga și calitatea generală a relațiilor sociale și umane. Au început să se acumuleze studii care scot în evidență faptul că societățile arhaice sunt fondate pe relații sociale de cooperare, egalitare, care oferă securitate, suport pentru dezvoltarea personală. Chiar munci grele și periculoase pot fi înfrumusețate cu adăsurile de artă și umanizate prin sentimentul responsabilității, al utilității sociale. O atmosferă lipsită de alienarea tipică societăților moderne, și de contrângerea exterioară, nu era un lucru rar, de excepție, în aceste societăți (D. Lee, 1959, E. Zamfir 1979). Și din acest punct de vedere evoluția societății conține numeroase elemente de regres. Concurența între oameni, izolarea socială, alienarea, inegalitatea, egoismul sunt trăsături dobândite și amplificate pe măsura evoluției societății. Desigur nu este nevoie să idealizăm viața societăților arhaice, dar nici nu trebuie să ne iluzionăm în legătură cu acest aspect sunt încă rare, dar au început să se acumuleze anumite elemente care ne ajută să înțelegem mai diferențiat această relație. Și Fr. Engels exprima cu multă pătrundere o observație de acest gen, atunci când atrăgea atenția asupra a ceea ce el numea „caracterul contradictoriu al progresului social”

(Fr.Engels, 1964). Progresul într-un domeniu poate semnifica regres în alte domenii. Regresele morale asociate cu civilizația, temă atât de dezbătută sub inspirația lui Rousseau, au o bază reală. Există analize clasice întreprinse de Marx și Engels în legătură cu descompunerea comunităților agricole feudale sub impulsul capitalismului și cu degradarea morală și culturală care a însoțit acest proces. Există însă și o altă teză fundamentală conținută în teoria marxistă a societății care ajută la înțelegerea acestui proces: teza înstrăinării. Trecerea de la proprietatea comună, egalitară asupra mijloacelor de producție, la proprietatea privată, inegală este însoțită de modificări morale, culturale, sociale profunde. Alienarea este un produs tocmai al acestei treceri. În acest plan se poate vorbi despre un regres în calitatea relațiilor sociale, care nu poate fi complet recuperat decât în condițiile organizării socialiste și comuniste a societății, prin depășirea completă a alenării, și revenirea umanității la starea ei „naturală”.

Nu pot fi considerate însă numai „pierderile” umane care sunt asociate cu evoluția societății. Există și multe câștiguri, începând cu nivelul strict biologic și sfârșind cu cel moral-intelectual. Asistența medicală care a schimbat fundamental condițiile biologice ale vieții umane; bunurile materiale care îl protejează pe un om de mediul ambiant ostil – locuință, îmbrăcăminte, hrană etc.; dezvoltarea cunoașterii și a sistemului de educație; dezvoltarea artelor; câștiguri nete în plan moral, ca, de exemplu, conștiința universalității umane ș.a.m.d. Alături de aceasta însă trebuie mereu avute în vedere și fenomene negative extrem de grave: concurență, exploatare, războaie, criminalitate de tot felul, izolare socială, însingurare, alienare, boală mentală, indiferență, mediu social ostil, vieții umane simplificate la maximum în jurul unor activități de rutină, gonite de bogăția de sensuri ale unei participări sociale și culturale active. Desigur că este dificil a însuma câștigurile și pierderile. Pe ansamblu, însă, raportându-le la dezvoltarea importantă a capacităților științifice, tehnologice și economice, ne-am putea chiar întreba dacă nu a existat un *regres relativ*. Evident este un fapt: istoria umanității nu a fost caracterizată printr-o caracterizată printr-o creștere continuă și treptată a „calității vieții” pe măsura dezvoltării capacităților productive. Relația este mult mai complexă și înalt contradictorie. Ea ar putea fi imaginată (este doar o simplă ipoteză) în următorul fel (Fig.12)

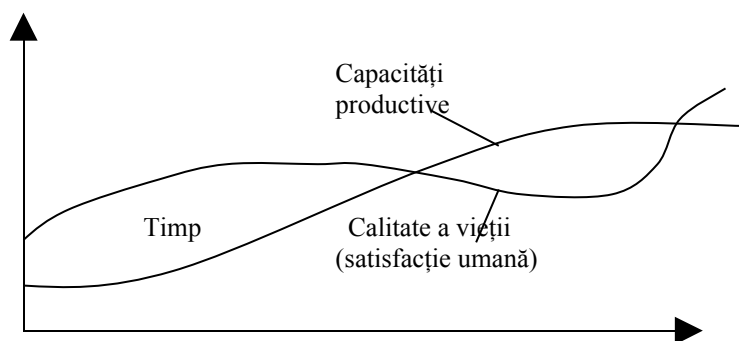

Fig.12

Ipoteza de mai sus este formulată în cadrul teoriei marxiste, după cum se poate observa. Ea poate fi susținută teoretic, în următorul fel: Dezvoltarea forțelor de

producție peste un anumit nivel a făcut necesară înlocuirea relațiilor de producție bazate pe proprietatea comună cu relații de producție bazate pe proprietatea privată și de exploatare. Dacă aceste relații au stimulat dezvoltarea în continuare a forțelor de producție, ele au avut o serie de consecințe negative în plan social și uman: apariția coercițiunii, războiul și jaful militaro-politic devin instrumente uzuale de obținere a bunurilor, alienare, inegalitate, polarizare socială, apariția în cadrul unei comunități a unei mase mari sau mai mici care trăiește în sărăcie absolută, contradicții și tensiuni sociale, orientări egoist-individualiste, sărăcire a vieții de comunitate etc. Paralel, ca rezultat al dezvoltării capacităților productive, a dezvoltării științei, a dezvoltării formelor de organizare socială se înregistrează și *consecințe pozitive* în viața umană. Este greu de spus dacă în mod absolut oamenii au devenit mai fericiți sau mai nefericiți, sau starea lor de fericire a fluctuat substanțial. Dacă am putea imagina un set măsurabil retrospectiv de indicatori ai calității vieții, am putea da un răspuns mai sigur la o asemenea întrebare. Dacă însă raportăm calitatea vieții la acumulările pozitive realizate în sfera capacităților productive, pare destul de justificat, pe baza evidenței empirice de care dispunem până în momentul de față, să considerăm că eventuala creștere în calitatea vieții a fost semnificativ inferioară. Și că, deci, putem vorbi, în mod relativ, de o scădere.

Teoria marxistă oferă și o predicție extem de interesantă și fructuoasă în ceea ce privește perspectiva de viitor a societății umane. Dezvoltarea forțelor de producție determină, la un anumit punct al ei, cu necesitate, înlocuirea vechilor relații de producție bazate pe proprietate privată cu noi relații de producție fundate pe proprietate socială, colectivă. O asemenea modificare în sine are consecințe umane extrem de pozitive. Consecințele negative ale proprietății private sunt eliminate. Treptat alienarea este anulată. Un mediu social înalt satisfăcător se poate constitui pe această bază, cumulându-și efectele pozitive cu efectele pozitive ale capacităților tehnologice și economice dezvoltate. Socialismul, deci, prin el însuși reprezintă un factor activ de progres (în sensul de creștere a satisfacerii multiplelor nevoi umane). Adesea, în literatura marxistă, criteriile progresului sunt privite oarecum îngust, economist. De exemplu, există poziții care reduc contribuția socialismului doar la faptul că el poate stimula o dezvoltare mai rapidă a forțelor de producție. În afară de acest efect este însă nevoie de a considera în mod special efectul *direct umanizator* al societății socialiste ca atare.

Raportul dintre calitatea vieții și capacitățile productive tinde să ocupe locul central în discuțiile actuale legate de sensul evoluției în viitor a omenirii. Sunt o mulțime de aspecte ale sale care încă nu sunt abordate în mod satisfăcător dar care ar putea aduce clarificări esențiale ale problematicii generale ale sensului evoluției istorice. Pentru exemplificare voi folosi doar un caz, e drept foarte important. Un observator exterior ar nota câteva fapte deosebit de curioase în raport cu ceea ce noi numim o evoluție „normală”, așteptată a societății omenești. La un moment dat, o comunitate oarecare deține capacități productive foarte primitive. Productivitatea muncii sale este scăzută. Produsele sale de-abia satisfac nevoile fundamentale ale membrilor săi. Și totuși, respectiva comunitate dedică muncii propriu-zise o proporție relativ limitată din timpul disponibil. Fiecare membru al comunității se bucură de o mare cantitate de timp liber în care poate participa la o varietate largă de activități generatoare în sine de înaltă satisfacție umană – artă, muzică, dans, conversație, rituri, serbări. La un moment dat capacitățile productive se dezvoltă. Munca devine mai

productivă. Mai multe bunuri pot fi produse într-o oră de muncă/om. Există, deci, posibilități mai largi de satisfacere a necesităților materiale ale membrilor colectivității. Întreaga viață începe să se modifice. Timpul de muncă tinde să crească treptat până când proporția de timp liber devine destul de mică. Comunitatea își sărăcește activitățile „de timp liber” angrenându-se într-o activitate productivă din ce în ce mai intensă și mai epuizantă. Această evoluție nu este netipică. Antropologii culturali pot aduce o mulțime de cazuri de acest fel. Ce forțe acționează împingând evoluția societății pe o cale atât de curioasă?

Leslie White abordează în mod explicit acest fenomen. Multe populații din Australia aborigenă, observă el, în condițiile în care resursele nu sunt abundente și tehnologiile sunt primitive, dispun totuși de o mare cantitate de timp liber pentru ceremonii și relații sociale. Explicația furnizată de el este interesantă. De regulă, aceste populații (culegători și vânători) au o economie bazată pe hrană naturală. În această situație, cantitatea de hrană culeasă variază; firesc, cu timpul cheltuit în culegere și vânătoare, dar nu este proporțională cu acesta în mod linear. Peste o anumită limită, cantitatea de hrană obținută pentru fiecare oră/om *scade* pentru fiecare oră adițională. Ca să culeagă sau să vâneze, el trebuie să meargă tot mai departe. Hrana devine ea însăși mai rară, datorită epuizării prin cules și vânat. În general, dacă resursele sunt exploitate mai repede decât ele sunt reînnoite prin creștere naturală, fiecare unitate suplimentară de hrană va necesita un timp din ce în ce mai îndelungat. În această economie, există, deci, o *limită* atât în ceea ce privește cantitatea absolută de hrana obținută pe cap de om, cât și în ceea ce privește numărul de calorii produse pe om/oră. Timpul de muncă este, în consecință, *limitat* și el, comunitatea beneficiind natural de o cantitate mare de timp liber (L. White, 1948). Același raționament este valabil și pentru comunitățile care practică o agricultură relativ primitivă. Cantitatea de muncă care poate fi prestată este în mod natural limitată. Cert este că multe populații pastorale, horticoale sau chiar agricole reușesc să-și producă bunurile necesare hranei și vieții, e drept, la un nivel destul de rudimentar doar într-o parte a timpului lor, restul timpului și energiei dedicându-l activităților de timp liber. La un moment dat însă acest echilibru se distruge. Mai mulți factori contribuie la aceasta.

În primul rând, diviziunea muncii, multiplicarea activităților productive și, deci, posibilitatea de a obține în schimbul propriilor produse, o varietate mai largă de produse. Revoluția producției și a necesităților duce la intensificarea presiunii pentru creșterea productivității dar și a timpului dedicat muncii. Pe de altă parte, dezvoltarea tehnologiei deschide largi posibilități de creștere a productivității muncii.

În al doilea rând, apariția exploatării. Un grup uman începe săiască din bunurile produse de ceilalți. Chiar pentru menținerea la același nivel a consumului, în aceste condiții, populația producătoare trebuie să muncească din ce în ce mai mult. Exploatarea poate fi internă dar și externă.

În fine, un alt factor oarecum secundar, dar nu mai puțin important prin consecințele sale, îl reprezintă creșterea populației. Antropologii culturali au descoperit comunități arhaice, cu capacități productive primitive, foarte stabile din punct de vedere al populației. În fapt, la un nivel scăzut tehnologic, când comunitatea depinde în mod esențial de resursele naturale, stabilitatea populației reprezintă unicul mijloc de menținere a comunității la nivelul atins de evoluție, evinând regresul.

Ceea ce este mai puțin explicabil la ora actuală este că în istoria societăților umane acești trei factori – posibilități tehnologice, multiplicarea nevoilor și creșterea

populației – care presează în sensul creșterii producției, acționează de regulă conjugat, efectul lor amplificându-se în acest fel. Rezultatul este nu o creștere treptată a producției și a necesităților, pe măsuradezvoltării capacităților tehnologice, menținându-se un echilibru „optim” din punct de vedere uman între muncă și timp liber, între activitatea de producere a bunurilor materiale și activitățile neproductive, ci un profund dezechilibru care tinde să simplifice viața umană, oferindu-i puține șanse de dezvoltare armonioasă. Rămâne încă de explicat de ce societatea umană nu a avut suficientă „înțelepciune” încât să progreseze treptat dar armonios, evitând cercurile vicioase în care atât de des s-a lăsat antrenată.

O asemenea problematică este nu numai de un interes pur teoretic, dar actualmente, foarte practic. Sunt multe comunități care în prezent pășesc pe calea dezvoltării economice. Pentru ele este vital a elabora o strategie cât mai eficientă a dezvoltării, atât economice, cât și umane. Se poate învăța din experiența trecutului, sau logica obiectivă a dezvoltării țărilor actual avansate este inevitabilă și în evoluția țărilor care acum încep dezvoltarea industrial-economică?

Practic, răspunsul la această întrebare este dat. Cele mai multe dintre țările până nu demult subdezvoltate au optat pentru o cale relativ diferită de cea pe care istoria a experimentat-o în trecut. Ceea ce este cu totul nou în această cale este atracția pe care principiile socialiste de organizare socială o constituie. Este aceasta o infirmare a necesității evoluției pe alea proprietății capitaliste? Ne sugerează aceste noi tendințe posibilitatea evoluției comunităților umane pe alte căi decât cele pe care istoria ni le prezintă?

Prin anii '70 a apărut și un alt tip de critică la adresa relației dintre dezvoltarea economică și progres social. *Problema nu mai este dacă abundența economică duce efectiv la o îmbunătățire a condiției umane, ci pur și simplu dacă abundența economică ca atare este posibilă.* Înainte de a intra în analiza acestei noi orientări este nevoie de o precizare. Există dispute extrem de ascutite în jurul teoriilor care stau la baza acestei noi orientări. În contextul analizei noastre nu este însă foarte important de a stabili cu claritate valoarea de adevăr a uneia sau a alteia dintre aceste teorii. Ele au însă o valoare simptomatică. Oricât de exagerate și de unilaterale s-au dovedit a fi unele dintre afirmațiile lor, în ansamblu ele au lăsat urme profunde în modul actual de a gândi viitorul. Se poate spune din această cauză că un nou mod de raportare la viitor este în curs de constituire.

Apariția primului raport al Clubului de la Roma (*Limitele creșterii*) a produs un șoc extrem de puternic. Deși aprecierile simplificatoare pe care acest raport se întemeiază și concluziile sale extrem de pesimiste au fost aproape unanim criticate (chiar și autorii lor le-au abandonat ulterior), a fost evident pentru toată lumea faptul că este nevoie de a se revizui o serie de presupozitii excesiv de optimiste și necritice în ceea ce privește dezvoltarea economică din următoarele decenii. În esență, *Limitele creșterii* căuta să demonstreze un lucru de natură a modifica radical strategiile societății de evoluție în viitor: abundența economică nu este posibil de a fi atinsă, la nivel mondial, într-un viitor previzibil. Dacă creșterea economică continuă în viitor în același ritm ca până acum (lucru pe care toată lumea îl spera), atunci, imediat în anii de după 2000, sistemul mondial se va prăbuși. Factorii care duc la această prăbușire sunt în esență doi: pe de o parte, resursele naturale limitate, în curs de rapidă epuizare, care nu mai pot susține activitatea productivă, iar pe de altă parte, poluarea mediului care va atinge un asemenea nivel, în ciuda tuturor măsurilor antipoluante posibil de luat, încât

Pământul va deveni din ce în ce mai puțin locuibil. În aceste condiții, creșterea rapidă a populației nu va mai putea fi susținută de producția industrială și alimentară, lucru care va duce la catastrofă.

Din punct de vedere teoretic este mai puțin interesant de analizat justificarea acestor prognoze. La ora actuală ele nu mai sunt susținute de nimeni, nici chiar de autori lor. Ceea ce merită a fi discutat, în acest context, este însă complexul de probleme generat de ele. Autorii *Limitelor creșterii* estimau că singura soluție care duce efectiv la evitarea catastrofei este „creșterea zero”. Este încă timp, considerau ei, ca până în 1975 – 1980 (lucrarea a fost scrisă în primii ani ai deceniului acesta), să se producă o înghețare a creșterii economice și demografice. Un sistem mondial capabil să supraviețuiască este, deci, acel sistem care se va stabili din punct de vedere economic la nivelul actual cu mult înainte de a se atinge abundența economică nu numai la nivelul întregului sistem mondial, dar și la acela al țărilor actual cele mai dezvoltate economic. Indiferent dacă ea este reală sau nu, inevitabilă sau nu, o nouă posibilitate de evoluție a lumii a fost pusă în discuție. Și aceasta merită o examinare mai atentă. Până nu de mult, sub impresia puternică a optimismului tehnologic, organizarea societății contemporane era gândită în perspectiva unei rapide dezvoltări și a atingerii iminente și relativ apropiate a abundenței economice. Cum va arăta însă o lume care a renunțat la perspectiva creșterii economice rapide în viitor și care a fost nevoită să se stabilizeze la nivelul actual? Două caracteristici ale acestei lumi sunt în mod special interesante aici. Formularea lor de către autorii primului raport era absolut inevitabilă.

În primul rând, o lume stabilă în condiții de relativă sărăcie, nu va mai putea suporta inegalitatea înghețată. Va fi inevitabilă o anumită egalizare: pe plan mondial, țările dezvoltate vor fi nevoite să renunțe la o parte din bogăția lor, în favoarea țărilor slab dezvoltate, intern, păturile sociale privilegiate vor trebui să accepte un transfer de bunuri spre păturile sociale sărace.

În al doilea rând, nu este necesară o stopare completă a dezvoltării. Doar producția industrială care consumă resurse naturale și poluează trebuie sever limitată. Activitățile productive, în special, din sectorul terțiar știință, învățământ, asistență medicală, artă, sport etc.) pot să se dezvolte indefinit întrucât ele nu necesită decât o cantitate infimă de resurse naturale și nu au un caracter poluant. O asemenea perspectivă ne amintește de societățile arhaice cu tehnici primitive de producție care nu permiteau decât satisfacerea necesităților materiale elementare dar care erau remarcabil dezvoltate din punctul de vedere al altor activități „de timp liber”.

Alternativa pusă în discuție se referă tocmai la o strategie fundamentală a societății contemporane. Evoluția ei este mai eficace din punct de vedere uman dacă continuă creșterea economică sau dacă o temperează, accentuând alte activități care nu au o rezonanță direct economică. O asemenea alternativă este deosebit de dramatică în cazul țărilor care deja sunt caracterizate printr-o înaltă dezvoltare economică.

Explorarea acestei alternative reprezintă o perspectivă cu totul nouă în raport cu cea originală în optimismul tehnologic. Noi probleme se pun, noi îngrijorări încep a fi formulate. Cert este că se produce o anumită deplasare și de ton. Uneori apar manifestări de un profund pesimism în legătură cu perspectivele omului contemporan. Să cităm doar una dintre ele. În 1974, sub impresia puternică a *Limitelor creșterii*, R.Heilbroner publică o lucrare în care încearcă să găsească răspunsul la această întrebare fundamentală: are omul perspective sau nu să facă față problemelor dificile

pe care prezentul și viitorul apropiat i le pune? În mod abstract, situația nu este fără ieșire. Există unele soluții, de tipul limitării severe a creșterii. Problema este însă dacă omul este [pregătit să le adopte. Heilbroner este mai degrabă înclinat să creadă că omul contemporan nu este pregătit, din punct de vedere cultural și psihologic, să facă față rațional crizei care se apropie. Există dificultăți care sunt insurmontabile pentru el. Un exemplu ne va lămuri asupra gravității problemelor cu care omul se va confrunta. Una dintre cele mai mari dificultăți este aceea de a găsi un mod de repartitie în condițiile unei economii stabile bazate nu pe abundență, ci pe raritate. Capitalismul, consideră el, caracterizat prin inegalitate socială, este posibil doar în condițiile creșterii economice rapide. Clasele sociale sărace a sunt oarecum dispuse să accepte situația lor doar în speranța că viitorul va duce și în ceea ce le privește o îmbunătățire continuă a condițiilor de viață. Dacă însă o asemenea speranță nu mai există, inegalitatea ca atare nu va mai fi acceptabilă. Capitalismul va trebui, de aceea fie să renunțe la metodele democratice de organizare politică, recurgând la forme de tip fascist, fie să cedeze unor forme socialiste. Nici socialismul nu este însă, după părerea sa, mult mai avantajat. Dificultatea pentru el este cumva simetrică: a menține în condiții de stabilitate a rarității egalitatea împotriva tendințelor naturale ale fiecărui individ spre maximizarea satisfacerii necesităților sale.

Pesimismul în legătură cu perspectivele creșterii economice în perspectiva deceniilor viitoare tinde a fi considerat la ora actuală ca nefondat. Multe avertismente însă sunt binevenite. Resursele naturale de materii prime și energetice sunt limitate. Atitudinea risipitoare caracteristică industrializării capitaliste nu mai poate fi tolerată. Mediul natural de viață al omului s-a dovedit a fi realmente o țesătură mult prea fină pentru a nu fi luate în considerație, cu toată responsabilitatea, consecințele poluante ale diferitelor tehnologii.

Optimismul fără limite al anilor '60 este definitiv depășit. Interesant este avertismentul cuprins în cel de-al treilea raport al Clubului de la Roma. Ian Tinbergen pune o altă problemă care, într-un anumit fel, are drept consecință o concluzie oarecum similiară cu cea a primului raport: creșterea nu mai poate continua în *maniera* de până acum. Problema pusă în mod special de Tinbergen se referă la decalajele dintre țări în lumea contemporană. Ele sunt foarte adânci în prezent. O mulțime de factori fac ca aceste diferențe să nu mai poată fi suportate în perspectiva viitoarelor decenii. Există o necesitate obiectivă a scăderii până la completa eliminare a decalajelor economice. Ritmurile actuale de dezvoltare duc sau nu la eliminarea acestor decalaje? Din analiza tendințelor actuale, Tinbergen ajunge la concluzia că dacă acestea continuă neschimbate, în cursul următorilor 50 de ani diferențele vor scădea într-o măsură cu totul nesatisfăcătoare, dacă nu cumva chiar se vor mări. O asemenea situație reprezintă în mod real o sursă îngrijorătoare de tensiuni și conflicte cu urmări greu de prevăzut. Pentru a se putea efectiv micșora decalajele dintre state este nevoie de o schimbare structurală a politicii internaționale. Interesantă este concluzia raportului: în perspectiva viitorului previzibil nici nu se poate pune problema unei abundențe generalizate. Dimpotrivă, o numită redistribuție la nivel mondial a bogăției pare a fi inevitabilă. După părerea lui Tinbergen, obiectul rezonabil pe care umanitatea trebuie să și-l pună este realizarea unei „vieți demne, fondată pe o bunăstare moderată”. Iar mijlocul realizării acestui obiectiv nu poate fi decât „socialismul umanist”.

După cum se poate cu ușurință constata, este necesară o reconsiderare la nivelul întregii umanități a obiectivelor de realizat prin dezvoltarea socială și economică. Schema lui Daniel Bell, tipică într-un anumit fel pentru ceea ce am numit „optimism tehnologic”, trebuie amendată structural. Ea pare mai degrabă a descrie evoluția unei societăți capitaliste în formele ei clasice: fiecare sector economic trebuie să se dezvolte pe baza celor anterioare și doar în măsura în care acestea au ajuns la saturație din punctul de vedere al pieței. Acceptarea ca inevitabilă a unei anumite rarități face ca în țările în curs de dezvoltare, în prezent, să se cristalizeze strategii de dezvoltare socială și economică relativ diferite.

Noile probleme care se cristalizează în disputele filozofice, ideologice și științifice actuale își găsesc răspunsuri creatoare, pozitive în opțiunile strategice majore ale politicii Partidului Comunist Român. Mergând pe linia confirmată de întreaga practică socială actuală că nu este posibilă o dezvoltare socială reală fără o dezvoltare prioritară a bazei tehnice și economice, partidul nostru a subliniat, în mod special, rolul activ al factorilor politici, sociali și culturali. Fatalismul tehnologic a fost complet străin orientării sale. Mediul social nu este considerat în gândirea teoretică a partidului ca fiind pasiv, ca modificându-se automat pe măsură ce baza tehnică și economică a societății se dezvoltă. În numeroase contexte a fost, dimpotrivă, caracterul său activ. Perfecționarea continuă și activă a formelor de organizare a societății, creșterea rolului factorului conștient, revoluționarea întregii vieți sociale pe baza principiilor eticii și echității socialiste, reprezintă obiective importante ale Programului P.C.R. de construire a societății socialiste multilateral dezvoltate. Experiența acumulată în procesul de construcție a societății noastre socialiste este deosebit de interesantă pentru toate țările în curs de dezvoltare. Ea demonstrează că este posibilă o amplă dezvoltare a tuturor sferelor vieții sociale și umane, în spiritul unui înalt umanism, paralel cu dezvoltarea economică și tehnologică a țării, fără a se aștepta până când aceasta a fost, în linii generale, terminată. Această experiență aduce un aport decisiv în sprijinul ideii că dezvoltarea în condițiile lumii contemporane nu mai poate avea loc pe căile capitalismului clasic. Formele socialiste de organizare socială deschid posibilități noi, cu o eficiență incomparabil mai ridicată, de a parcurge drumul dificil de la subdezvoltare la dezvoltare multilaterală.

*

Că istoria de până acum a omenirii a avut *un sens* este foarte dificil a nu fi acceptată. Degajarea sa, după cum s-a văzut, nu este însă o sarcină deloc ușoară. Ritmurile de dezvoltare socială, economică și culturală a colectivităților umane au fost extrem de inegale. Nu odată brutale întreruperi au marcat drumul dificil al unei comunități sau alta. Căile pe care omenirea a evoluat nu au fost nicidecum drepte. Omul nu a fost scutit de lungi și epuizante ocoluri, de rătăcirii și chiar regresii.

Ceea ce este însă din ce în ce mai clar este faptul că în noile condiții societatea umană este pusă în fața unui nou imperativ: să-și asume în mod lucid și responsabil sensul propriei sale evoluții și să acționeze în mod eficace pentru realizarea lui.

Bibliografie

- Apel, H. Şi Strumpel, B., 1974, *Economic Well-Beings as a Criterion for System Performance: a Survey in Bulgaria and Greece*, Comunicare, I.S.R. Ann Arbore, Michigan.
- Bell, D., 1973, *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, Inc. New York.
- Carneiro, R., 1973, *The Four Faces of Evolution in J.J. Honigmann (Ed.) Handbook of Social and Cultural Anthropology*, Rand McNelly, Chicago.
- Commager, S.H., 1966, *The Nature and the Study of History*, London, Charles E. Merrill Books.
- Chardin, de P.T., 1973, *The Future of Man in Deely, J.N. Şi Nogar R.J. (Eds.), The Problem of Evolution*, Appletown-Century-Crafts.
- Condorcet A.N., de, *Equisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain*
- Delly, J.N., *The Impact of Evolution on Scientific Method* în Deely, J.N. şi Nogar, R.J. (Eds.), *Op.cit.*

- Dobzhansky, Th., *The Biology of Ultimate Concern*, în Delly, J.N. și Nogar, R.J. (Eds.), *Op.cit.*
- Doren, C. van, 1967, *The Idea of Progress*, Frederick A. Praeger, Publishers, New York.
- Dray, W., 1957, *Laws and Explanation in History*, Oxford, At the Clarendon Press.
- Dubarle, A.M., *The Biblical Doctrine of Original Sin*, în Delly, J.N. și Nogar R.J. (Eds.), *Op.cit.*
- Ellul, J., 1974, *The Tehnological Society*, Alfred A. Knopf, New-York.
- Engels, Fr., 1964, *Anti-Dühring* în Marx-Engels, *Opere*, vol.20, Editura politică, București.
- Forrester, J., 1974, *World Dynamics*, Whright Allen Press.
- Gouldner, A., 1971, *The Coming Crisis of Western Sociology*, Equinox Books, Avon.
- Gary, R., 1972, *History în Counter Course*, Penguin Books.
- Harris, M., 1968, *The Rise of Anthropological Theory, A Historiy of Theories of Culture*, Thomas Y. Crowell, New York.
- Hempel, C. G., 1958, *The Function of General Laws in History*, în P. Gardiner, *Theories of History*, Glencoe, Free Press.
- Hurezeanu, D., 1976, *Progresul- trăsătură obiectivă a dezvoltării istorice în Progresul istoric și contemporaneitatea*, Editura politică, București.
- Lee, D., 1959, *Freedom and Culture*, Prentice-Hall, Inc..
- Lenin, V. I., 1966, *Opere complete*, vol.41, Editura politică, București.
- Maiorescu, T., 1915, *În contra direcției de astăzi în cultura română* în *Critice*, vol. I, Editura Minerva, București.
- Manuel, F.E., 1965, *Shapes of Philosophical History*, Stanford Univ. Press.
- Marcuse, H., 1977, *Scrieri alese*, Editura Politică, București.
- Marsh, R.M., 1967, *Comparative Sociology*, Harcourt Braces and World.
- Marx, K. și Engels, Fr., 1958, *Ideologia germană* în *Opere*, vol. 3, Editura Politică, București.
- Marx, K., *Manuscrise economoco-filozofice*, în Marx-Engels, *Opere de tinerețe*, Editura Politică, București.
- Marx, K., 1964, *Scrisoare către Mihailovski* în Marx-Engels, *Opere*, vol. 19, Editura Politică, București.
- Meadows, D.H. și colab., 1972, *The Limits to Growth*, Potomac Associates, Washington, D.C.,
- Merton, R.K., 1965, *Eléments de théorie et de méthode sociologique*, Plon, Paris.
- Nogar, R.J., *Is the God Dead?* În Deely I.N. și Nogar, R.I. (Eds.), *Op. Cit.*
- Nichitelea, P., *Prezenteismul în gândirea istorică contemporană*, în „Revista de istorie”, 3/1976.
- Popper, K.R., 1972, *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*, Oxford At the Claendon Press.
- Richta, R. și colab., 1970, *Civilizația la răscruce*, Editura Politică, București.
- Simon, H.A., 1970, *The Science of the Artificial*, MIT Press.
- Steward, J.H., *Cultural evolution*, în Deely, I.N. și Nogar R.I. (Eds.), *Op. Cit.*
- Tannenbaum, A. și Comte, M., 1972, *Employee Ownership*, Survey Research Center, Univ. of Michigan, June, 15.
- Toynbee, A., 1975, *L'Histoire*, Elsevier, Séquoia, Paris, Bruxelles.
- Veyne, P., 1974, *L'Histoire conceptualisante* în *Faire de l'histoire*, vol. 1, Editura

Gallimard, Paris.

White, L., 1948, *The Evolution of Culture*, McGraw-Hill Book Comp

Zamfir, C., 1979, *Discuții și orientări în umanismul contemporan* în Al. Tănase, *Civilizația socialistă. Dimensiuni și confruntări contemporane*, Editura Academiei, București..

Zamfir, C., 1977, *Strategii ale dezvoltării sociale*, Editura politică, București.

Zamfir, C., *Evoluția socială*, în „Revista de filozofie”, 1/1980.

Zamfir, E., 1978, *Cultura libertății*, Editura politică, București.